Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Философия, саясаттану және дінтану институты

ӘОЖ Қолжазба құқығында

АЛТАЙҚЫЗЫ АЙКЕРІМ

Постмодерн дәуіріндегі діни білім беру феномені: Қазақстан және АҚШ тәжірибесі

6D020600 – Дінтану

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші:
PhD, доцент Жандосова Ш.М.

Шетелдік ғылыми кеңесші:
PhD, доцент Ачилов Д.

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2020

МАЗМҰНЫ

	КІРІСПЕ	3
1	**ДІН ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ: ТЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ТҰРҒЫДАН**	9
1.1	Діни білім берудің мәні	9
1.2	Діни білім берудің рухани және өнегелік маңыздылығы	15
1.3	Қазақ жеріндегі діни ағартушылық ой және білім берудің орнығуы (мектептер мен институттар)	22
2	**ДӘСТҮР АЯСЫНДАҒЫ ДІНИ БІЛІМ БЕРУ ФЕНОМЕНІ**	31
2.1	Діни білім беру әлеуметтік-мәдени феномен ретінде: салыстырмалы талдау	31
2.2	Төзімділік тәжірибесін құрастырудағы діни білім берудің рөлі	43
2.3	Діни білім беру коммуникативтік тәжірибе ретінде	49
3	**ИСЛАМДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ**	59
3.1	Ислами білім беру – адамзаттың үздіксіз кемелденуінің бағдары	59
3.2	Ислами білім берудегі зияткерлік пен әртарапты білім беру	64
3.3	Ислам университеттері өмір мәнінің байланыс құралы ретінде	72
4	**ДІНИ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ПОСТМОДЕРН**	81
4.1	Діни білім беру посмодерн дәуірінде дүниені және өмірді тану үлгісі ретінде	81
4.2	Зайырлы қоғамды біріктірудегі діни білім берудің рөлі: Қазақстан және АҚШ мысалында	89
4.3	Қазақстандағы оқу орындары және ислами білім беруді жетілдіру	97
	ҚОРЫТЫНДЫ	106
	ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	111

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Зерттеу жұмысы постмодерн дәуіріндегі діни білім беру феноменінің мәнін, ерекшеліктерін, мазмұнын, теориялық, әдістемелік, тұжырымдамалық және дінтанулық негіздерін жан-жақты қарастырады. Диссертациялық жұмыста білімнің зайырлы табиғатын ескере отырып, мемлекеттік оқу орындарындағы дін туралы білімнің қажеттілігі мен мүмкіндігі туралы мәселе қарастырылады. Қазақстан мен АҚШ-тағы білім мекемелерінде дінді оқытудың заңнамасы мен тәжірибесіне салыстырмалы талдау жасалды.

Диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігі. Ұсынылып отырған диссертациялық жұмысқа дейін отандық ғылым саласында Қазақстан Республикасының діни білім беру жүйесі мен Америка Құрама Штаттарының діни-ағартушылық жүйесін салыстыру арқылы зерттеу жұмысы жүргізілмеген. АҚШ Қазақстан сияқты зайырлы, көпұлтты, демократиялық мемлекет болып табылады және де ол – аталмыш мемлекеттік сипаттар бойынша алдыңғы қатардағы, барынша жетік үлгіге жеткен ел. Сол себепті Қазақстан үшін постмодерн дәуіріндегі діни білім беру институтын тиімді даму жолына қою үшін американдық тәжірибені зерттеу, оның артықшылықтарын талдау өзекті ғылыми тақырыптар қатарында.

Өзін-өзі сәйкестендірудің (өзін-өзі дүниетанымдық, мәдени, этникалық және т.б. тұрғыдан идентификациялаудың) механизмі ретінде діншілдіктің өсуі қоғамда айрықша орын алып отыр, сол себепті діни дәстүрдегі құндылықтық негіздер мен рухани мәндерге, діни білім беруде пайдаланылатын мәдени өндірістің үлгілері мен тәсілдеріне қызығушылық туып отыр. Постмодерн дәуіріндегі көппарадигмалы әлеуметтік шындықта тарихи сабақтастығы бар өзіндік аксиологиялық бағдарларды іздеу аса маңызды болып табылады. Болашақ ұрпақтардың құндылықтық бағдарлары мен дүниетанымдарын қалыптастыруға діннің әлеуметтік құбылыс ретіндегі әсерін конфессиялық элиталарды қалыптастырудың нысандары мен құралдары ретінде діни конфессиялар мен бірлестіктердің білім беру парадигмасының аксиологиялық өлшемін қарастырусыз түсіну мүмкін емес.

XX ғасырдың аяғындағы Қазақстандағы радикалды қоғамдық-саяси өзгерістер діннің күшеюіне, оның қоғамдық өмірдің әртүрлі аспектілеріне, оның ішінде білім беру саласына ықпалының күшеюіне әкелді. Бұл мәселені қарастыру тек діни білім беру саласымен байланысты емес, сонымен қатар оның әлеуметтік, саяси және тарихи астарлары бар. Осыған қарамастан, қалыптасқан тарихи шындықты ескере отырып, білім берудің жаңа дифференцияланған стратегиясын әзірлеу және эксперименттік түрде енгізу қажет. Қазіргі уақытта діни және дінтанулық білімді зерттеудің философиялық тұжырымдамасын құрастыру өзекті болып табылады, себебі мұндай тұжырымдама постмодерн дәуіріндегі қазақстандық және әлемдік тәжірибені қарастыруға ғана көмектеспей, біздің қоғам үшін діни және

дінтанулық білім берудің деңгейі мен мәнін анықтауға мүмкіндік тудырады, сонымен қатар оның болашақтағы өзгеру үрдістеріне болжам жасауға ықпалын тигізеді.

Сондай-ақ зерттеу тақырыбының өзектілігі постмодернистік полимәдениетті қоғамдағы білім алушыларды рухани-өнегелік тұрғыдан тәрбиелеу мәселесінің маңыздылығымен байланысты. Жастардың рухани-өнегелік даму деңгейіне әсер ететін маңызды факторлардың бірі – дін, оның адамгершілік құндылықтары студенттердің рухани білім беру қағидаттарын дамытуға негіз бола алады.

Диссертацияның ғылыми зерттелу деңгейі. Постмодерн дәуіріндегі діни білім беру феномені мен оның негізгі мәселелерін зерттеу үшін философия, дінтану және исламтану салаларындағы ғалымдар мен зерттеушілердің еңбектері қарастырылды. Сонымен қатар көне дәуірдегі ғылыми ойларға сараптама жасалды.

Діни білім берудің мәніне тұжырымдамалық анықтама бергендер – М. Элиаде [1], Н. Смарт [2], М. Гриммит [3], А.Ф. Козырев [4], И.В. Понкин [5] сынды бірқатар ғалымдар. Ал әл-Ғазали болса, дін мен ғылым-білімнің арасындағы байланысты түсіндіре отырып, діни білім берудің мағынасын ашады, білім сөзіне анықтама береді және ойлаудың өмір бойғы азық болатындығы туралы пікір қалдырады.

Діни білім берудің рухани және өнегелік маңыздылығы мәселесіне келетін болсақ, қазақ философиясының классигі Абай Құнанбайұлының [6] еңбектерін айтамыз. Түркі дәуірінің ғұламалары Әбу Насыр әл-Фараби [7], Қожа Ахмет Ясауи [8] да хақты тану жолында білімнің орны туралы көзқарастар білдіреді, ал Жалаладдин Руми [9] адам болмысына тән білімнің қайнаркөздері туралы айтады. Сол дәуірдің ойшылдары Ж.Баласағұни [10], М. Қашқари [11], А. Жүгінеки [12] діни білім беруді зерттеуде ғылыми-философиялық құнды материалдар қалдырды. Э.Н. Наджип [13] түркі ғылымының қалыптасуы жайлы жазады. Батыстық ғалымдар А.Д. Манеа [14], Е. Эриксон [15] діни білім берудегі гуманистік көзқарасты талқылайды, И. Кеплер [16] болса, ақиқатқа жету үшін оқудың, ізденудің, зерттеудің қажеттілігін анықтайды.

Діни білім беруді әлеуметтік-мәдени феномен ретінде зерттеуде С.Н. Булгаковтың [17], П.А. Флоренскийдің [18], И. Канттың [19], С.Л. Франктың [20], К. Доусонның [21], К. Гирцтің [22], К.П. Победоносцевтің [23], К.Д. Ушинскийдің [24] еңбектері арқау бола алады. Ал халықаралық діни білім берудегі халықаралық тәжірибені зерттеу үшін У.Ч. Каппстың [25], Л.Х. Брэдлидің [26], Д. Муленнің [27], Х. Аданалидің [28] жұмыстары бар.

Қоғамдағы дінаралық төзімділікті қалыптастыру үшін діни білім беру мен діни сауаттылық не себепті маңызыды деген сұраққа жауап беру үшін А.Ю. Григоренко [29], Д.Э. Вуд [30], Л.И. Сосковец [31], Дж. Дьюи [32], В.А. Никитин [33], К. Уолтер [34], Е.М. Мамардашвили [35], В.С. Уфаева [36],

Н.В. Громыко [37], Т. Сакаранахо [38], И.В. Метлик [39], Д. Узланер [40], Ф. Бэкон [41] есімді зерттеушілердің еңбектері ғылыми негіз бола алады.

Білім мен ғылым саласы үшін постмодерн дәуірінің ерекшеліктерін сараптауда Ж.Ф. Лиотардың [42], А. Маслоудың [43], Дж. Ваттимоның [44] зерттеулері арқау бола алады. Американдық теоретик И. Хассан [45] постмодернизмнің мәдениеті туралы зерттеді, Ж. Бодрийяр [46] постмодернизмдегі гиперреализм тұжырымдамасын жасады, Ж. Батай [47] постмодернизмдегі «трансгрессия», «әртектілілік» туралы жазды, ал С. Бенхабиб [48] постмодерн дәуірінде жаһандану үдерісіндегі теңдік пен әртүрлілікті сипаттады. Сонымен қатар постмодерн заманына тән зайырлы қоғамды біріктірудегі діни білім берудің орнын Ф. Мишель [49], И. Савин [50], А.Г. Косиченко [51], С. Родней [52], У.М. Дэймон [53], Г.Д. Дмитриев [54] және т.б. ғалымдар анықтады.

Ислами білім берудің феноменін анықтаған, ондағы замануи үрдістерді және Қазақстандағы, халықаралық тәжірибедегі ислами білім орталықтарының мәнін зерттеген, ислами білім берудің кемел тұлғаны қалыптастырудағы рөлі мен оның коммуниктивтік маңыздылығын қарастырған ғалым болып Н.Л. Сейтахметова [55] табылады. Сондай-ақ мұсылмандық білім саласындағы қазақстандық тәжірибені зерттеуде Ә. Дербісәлі [56], А. Әбдірәсілқызы [57], Р.М. Мустафина [58], Н.Ж. Байтенова [59], Е.Е. Бурова [60], Б.М. Сатершинов [61], Д.Т. Кенжетай [62], Г. Ж. Нұрышева [63], Қ.М. Борбасова [64], А.Р. Масалимова [65], А.Д. Курманалиева [66], А.Т. Құлсариева [67], К.К. Бегалинова [68], Т.Х. Ғабитов [69], Р.С. Мұхитдинов [70], Ш.С. Рысбекова [71] ғылыми жұмыстар жазған, олардың деректері отандық діни білім беру жүйесін жетілдіруге байланысты зерттеулер жасау барысында ғылыми негіз бола алады.

Тарик Рамадан [72] қазіргі заманғы батыстағы ислам дінінің орны және әлеуметтік мәселелері, оның ішінде білім тақырыбы туралы зерттеді. Ал Тауфик Ибраһим [73] болса, Құрандағы төзімділік мәселесін және оның ислами ойлардағы алатын орнын зерттеді.

Ислами білім берудегі кемелдік жолы, үздіксіз білім, жан-жақты жетілген тұлға тәрбиелеу мәселелерінде А.Р. Арафи [74], Э.Р. Кулиев [75], Б.А-И. Аз-Зарнуджи [76] сынды ғалымдардың зерттеулері құнды. Ал ислами білімдегі зияткерлік пен әртарапты ағатаушылық сұрақтары бойынша Ван Дауд [77], М.А. Рауф [78], А.Л. Тибави [79], Г. Макдиси [80], О. Леаман [81], Г. Сартон [82], Г.Э. Грюнебаум [83], А.В. Смирнов [84], З. Сардар [85], С. Мир-Багирзаде [86] жұмыстар жазды.

Ислами білімнің өмірдің мәнін түсінудегі ерекшеліктерін Мұхаммед әл-Хорезми [87], Қ.З. Мухаммад [88], А. Усман [89] зерттеді және де ондағы ислам оқу орындарының рөлін А. Б. Халидов [90], С. Камю [91], Ж. П. Сартр [92] сияқты мамандар қарастырды.

Зерттеудің нысаны: постмодерн дәуіріндегі діни білім беру феномені.

Зерттеу пәні: постмодерн дәуіріндегі діни білім беруді жетілдіру үрдісі.

Зерттеудің мақсаты: постмодерн дәуіріндегі діни білім беру феноменін Қазақстан және АҚШ тәжірибелерін салыстыра отырып сараптау.

Бұл мақсатқа жету үшін келесі **міндеттер** алға қойылады**:**

- постмодерн дәуіріндегі діни білім берудің плюралдық және толеранттық сипатын ашу;
- діндарлық пен зайырлылықтың органикалық тепе-теңдігін онтологиялық ашу мақсатында діни білім беру феноменін объективті тарихи қайта құру (реконструкция);
- діни білім берудің дискурстары мысалында діни білім берудегі рухани-өнегелік императивті анықтау;
- қазақстандық көп дінді қоғамдағы діни білім берудің ерекше бірегейлігін айқындау;
- постмодерн дәуіріндегі діни-ағартушылық процестің ерекше және әмбебап дамуын айқындау мақсатында Қазақстан мен АҚШ-тағы діни білім беру тәжірибелеріне салыстырмалы талдау жүргізу;
- діни білім беру процесі барысындағы дүниетанымдық бағдарларды сараптау мақсатында Қазақстан мен АҚШ-тағы діни білімнің мәртебесін анықтау;
- діни білім діни экстремизмнің алдын-алу кезінде қолданылуы керектігін және діни білім беру тәжірибелерінің сапалы мазмұнын қалыптастыруға күш-жігер жұмсау қажеттігін дәлелдеу.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы. Зерттеу барысында ислами білім беру мәнмәтінінде постмодерн дәуіріндегі діни білім беру феноменіне пәнаралық сараптама жасалды, сондай-ақ ғылыми жұмыс нысанына айналған Қазақстан мен АҚШ тәжірибесіндегі діни білімнің қызметі мен мәні анықталды.

Диссертация барысында жаңашылығы бар келесі **ғылыми нәтижелерге** қол жеткізілді:

1) постмодерн дәуіріндегі діни білім берудің плюралдық және толеранттық сипаты ашылды;

2) діндарлық пен зайырлылықтың органикалық тепе-теңдігін онтологиялық ашу мақсатында діни білім беру феноменін объективті тарихи қайта құру (реконструкция) турасында тұжырым ұсынылды;

3) діни білім берудің дискурстары мысалында діни білім берудегі рухани-өнегелік императив анықталды;

4) қазақстандық көп дінді қоғамдағы діни білім берудің ерекше бірегейлігі айқындалды;

5) постмодерн дәуіріндегі діни-ағартушылық үрдістің ерекше және әмбебап дамуын айқындау мақсатында Қазақстан мен АҚШ-тағы діни білім беру тәжірибелеріне салыстырмалы талдау жүргізілді;

6) діни білім беру процесі барысындағы дүниетанымдық бағдарларды сараптау мақсатында Қазақстан мен АҚШ-тағы діни білімнің мәртебесі анықталды;

7) діни білім діни экстремизмнің алдын-алу кезінде қолданылуы керектігі және діни білім беру тәжірибелерінің сапалы мазмұнын қалыптастыруға күш-жігер жұмсау қажеттігі дәлелденді.

Зерттеудің теориялық және тәжірибелік мәні. Зерттеу нәтижесінде алынған нәтижелер дінтану және исламтану салаларында жаңа зерттеулер жүргізу үшін қолдануға болады. Зайырлы оқу орындарына діни компонентті енгізудің мазмұны мен түрлері туралы материалды ғылыми айналымға қосу мүмкіндігі туды.

Әріптестік қатынастар мен мәдени диалог, азаматтық және жалпыадамзаттық құндылықтар негізін білім алушылардың бойында қалыптастыру мақсатымен оқу орындарында діни дүниетаным мен діни тәжірибелердің элементтерін енгізу бойынша американдық тәжірибені қолдану мүмкіндіктеріне сараптама жасалды, ол мультимәдени білім беру теориясын дамытуға ықпал етуі мүмкін.

Исламтану және дінтану мамандықтары бойынша арнайы пәндерді құрастыру үшін дереккөзі ретінде қолданылуы мүмкін, сонымен қатар Қазақстан Республикасында діни және ислами білім беру мәселесі бойынша мемлекеттік органдар тәжірибелік ұсыныстар таба алады.

Диссертациялық зерттеудің әдіснамалық және теориялық негізі діни білім беру феномені сараптамасы бойынша шетелдік және отандық, сондай-ақ замануи үрдістер жағдайындағы діни білімнің қажеттілігі мен мүмкіндіктерін зерттеуге айтарлықтай үлес қосқан ғалымдардың еңбектері табылады.

Діни білім беру феноменін ашу барысында алдыға қойған мақсатқа жету үшін институционалды, нақты тарихи, жүйелі, құрылымдық-фунционалдық және компаративистикалық талдаудың әдіснамалық тәсілдері, сондай-ақ феноменологиялық талдау әдісі қолданылды. Сонымен қатар диссертациялық жұмыста статистикалық мәліметтер келтірілді.

Қорғауға ұсынылған негізгі ғылыми тұжырымдар:

1) Постмодерн дәуірі діни білім берудегі жаңа үлгіні (модус) анықтады: плюралды, толерантты білім. XXI ғасырда көптеген жаңа діни ағымдар пайда болғандықтан, діни білім берудің классикалық тәжірибелерін қайта қарау қажеттілігі туындады. Постмодерн дәуіріндегі діни білім беру классикалық және постнеклассикалық білім теориялары мен тәжірибелерін қамтитын сызықты емес дискурс болып табылады.

2) Қазіргі заманғы діни білім беру өзінің болмысында бар діндарлық пен зайырлылықтың тепе-теңдік әлеуетін (мүмкіндігін – потенциалын) жүзеге асырады. Діни білімнің даму тарихы әрдайым зайырлылыққа деген ниеттің (интенция) болғанын көрсетеді.

3) Негізгі мазмұны тұрғысынан келгенде діни білім беру – рухани және өнегелік мәселесі бойынша басқа білім беру теориялары мен тәжірибелерінен асып түседі.

4) Қазақстандағы діни білім беру ерекше құбылыс (феномен) болып табылады, өйткені ол қазақ ағарту дәстүрін және постмодерн дәуіріндегі жаңа шынайы трансформацияларды (өзгерістерді) біріктіреді.

5) Қазақстан мен АҚШ-тағы діни білім беру институты постмодерн дәуіріндегі діннің ортақ, ұқсас өзгеру (трансформация) үдерістеріне қарамастан, дүниетанымдық негіздері тұрғысынан бір-бірінен ерекшеленеді. Қазақстанда діни білім беру институты ғылыми-философиялық және мәдениеттанулық мазмұндарды қоса отырып, классикалық білім беру аясында жұмыс атқарады. Америка Құрама Штаттарында діни білім беру институты постмодерндік, плюралды контексте, қатал парадигмалардан тыс дамуда.

6) Діни білім мәртебесі оның орнығуы, яғни институционализацияға тікелей байланысты. Қоғамды модернизациялау діни білім беру саласын «зайырландырады», бұл жекелеген (әсіресе) діни елдерде фундаментализмнің пайда болуына әкеледі. АҚШ-та діни білімнің мәртебесі бар, бірақ оны мемлекет қатаң қадағаламайды, білім беру бағдарламалары балама болып табылады, бұндай құбылыс заманның рухын көрсетеді. Қазақстанда ислами білім беру мысалына негізделген діни білім беру институты ислам дәстүрі мен ислами бірегейлікті сақтаудағы маңызды құрал болып табылады.

7) Тек сапалы діни білім ғана діни экстремизмге қарсы әрекет ететін институт болып табылады. Постмодерн ахуалында радикализм мен экстремизмге нөлдік төзбеушілікті қалыптастырып қана қоймай, сонымен бірге діни білім беруді оқытудың жаңа бағдарламаларын, әдістерін құрастыру және оларды іс жүзінде қолдануды жүзеге асыру қажет.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі мен жариялануы. Диссертациялық жұмыс әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің дінтану және мәдениеттану кафедрасы мен ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің Философия, саясаттану және дінтану институтының ортақ отырысында талқыланып қорғауға рұқсат берілді.

Зерттеудің аясында он ғылыми мақала жарық көрді. Оның екеуі «Адам әлемі» философиялық және қоғамдық-гуманитарлық журналында, біреуі «Әл-Фараби» әлеуметтік-гуманитарлық журналында жарияланды. ҚазҰУ хабаршысының дінтану сериясында бір мақала, «Қазақстанның жаңғыруының өзекті мәселелері», «Қазіргі қоғамда діннің болмысының философиялық және әлеуметтік-гуманитарлық мәселелері», «Беларустің интеллектуалдық мәдениеті: философияның әдістемелік капиталы және білімнің пәнаралық синтезінің қырлары», «Рухани жаңғыру» концепті идеясын жүзеге асыру аясындағы «Ұлы Дала халқының діни бірегейлігінің қалыптасуының рухани қырлары», «Қазақстандық бірегейліктің қалыптасуы: мәселелері мен келешегі» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциялардың материалдар жинағында жарық көрді. Нөлдік емес

импакт-факторы бар халықаралық ғылыми журналдар базасына тіркелген «European Journal of Science and Theology» атты журналда бір мақала жарияланды. Сонымен қатар «Қоғамдық сананы жаңғырту міндеттері аясындағы қазақстандық бірегейлікті қалыптастыру» атты ұжымдық монографияда бір тарау «Діни білім берудің рухани және ұлттық қауіпсіздіктегі рөлі» тақырыбында материал басылып шығарылды.

Диссертацияның құрылымы. Зерттеу жұмысының құрылымы жоспарға, қойылған міндеттер мен мақсатқа сәйкес кіріспеден, төрт негізгі бөлімнен, он екі тараушадан, қорытынды бөлімі мен пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Диссертациялық еңбектің жалпы көлемі 123 бетті құрайды.

1 ДІН ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ: ТЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ТҰРҒЫДАН

1.1 Діни білім берудің мәні

«Діни білім беру» − рухани-әлеуметтік қағидаттардың бірі, олардың ішінде ең маңыздыларының қатарында. Аталмыш ұғым әлеуметтің сауаттылығын жетілдіруге бағытталған білім жүйесін білдіреді, нақтырақ айтсақ діни және рухани сауаттылықты дамытудың білім беру жүйесі болып табылады. Бұндай білім беру кешені теологиялық және зайырлы бағытта жүзеге асырылуы мүмкін.

«Діни білім беру» феномені – әлеуметтік ұғым, ол білім алу қызметінің рухани, әрі зайырлы кешендік құрылымын білдіреді. Білім жүйесінің бұндай түрі діндер туралы оқытуды, олар туралы ақпарат беруді және діни сезім мен сананы тәрбиелеуді білдіреді. Ғалым М. Элиаденің еңбегінде келесі ой айтылған: «діни білім беру терминіне анықтама беруге тырысушы әркім әдеттегіден тыс қиындықтарға тап болады» [1, 318 б.]. Ал зерттеуші Н. Смарттың пікіріне жүгінетін болсақ: «діни білім берудің теориясы мен тәжірибесі және дінді зерттеу түсініксіз жағдайларға байланысты қиын болып келеді» − дейді, дегенмен, ғалым дінді зерттеу дегеніміз ақиқатты зерттеудегі еркіндіктің маңызды дәлелі деп көрсетеді, сонымен қатар Смарт діни білім берудің адамзат реализміне зор үлес қосқаны айғақ – деп есептейді [2, 99-105 б.]. Демек діни білім беруге түбегейлі және әртарапты анықтама беру қиындықтар туындатса да, ғалымдар оны зерттеудің өзектілігі дауасыз екенін айқындап отыр.

Дін рухани мәдениеттің ажырамас бөлігі ретінде мемлекет үшін және ондағы қоғамдық идеалогия үшін сана-сезімге, дүниетанымға, әдеп жүйесіне айрықша ықпалын тигізетін құбылыс болып табылады. Қазіргі таңда, атеизм идеологиясы мен саясатының орнына келген «діни ренессанс» ахуалында дін халықтың рухани жаңғыруының маңызды көзі ретінде қарастырылады, сондай-ақ қоғам рухани жандану барысында дінді негізгі тіректердің бірі ретінде қарастырады. Ал діннің мемлекеттегі оң ықпалы неғұрлым жоғары болу үшін қауымдық діни сауаттылық жоғарғы деңгейде болуы тиіс. Діни сауаттылық тек теологиялық бағытта болуы шартты емес, ол зайырлы білім беру саласын да қамтиды.

Көркем әдебиет, бұқаралық ақпараттар құралдары, өнер, дін және ғылым сияқты білім де мәдениет пен өркениеттің рухани саласына жатады. Кеңестік энциклопедиялық сөздіктегі анықтамаға жүгінетін болсақ: «білім (білім беру) дегеніміз жүйеленген мағлұматтарды, іскерлікті және дағдыларды игеру барысы немесе оның нәтижесі болып саналады, олар адамның өмір сүруі мен еңбек етеуіне қажет» [93, 920 б.].

Халықаралық сөздікке «діни білім беру» ұғымы білім беру қызметі мен саласының түрлерін білдіретін термин ретінде енді. Бұндай білім жүйесі дінді зерттеу, дін туралы мағлұмат беру, діни сезімді тәрбиелу және діни сананы дамыту бағыттарымен байланысты. Осыған орай қазіргі заманғы

ғылыми зерттеулерде білім алу мен діннің байланысын түсіндіруде әлеуметтік және философиялық сараптама маңызды болып табылады. «Діни білім беру» термині жалпы мағынада «дін туралы білімге тартудың үлгісін» білдіреді.

Қазіргі уақытта діни бағыттағы білім беру жүйесінің екі түрін көрсетуге болады: дінтанушылық (зайырлы, ғылыми) және діни (теологиялық). Олардың бір-біріне ұқсайтын тұстары бар. Негізгі ұқсастық зерттеу пәні ретінде дін мәселесінің қарастырылуы, яғни келесі төңіректегі мәселелер: діни құндылықтардың өмірдегі алуан түрлі мәселелерде көрініс табуы, діндердің тарихта, қоғамдық дәстүрлерде, салт пен мәдениетте із қалдыруы және т.б.

Теологиялық діни білім беру мен зайырлы дінтанушылық білімнің басты айырмашылығы: діни білім алуда білім түсінігінің өзі екінші орында тұрады. Ең алдымен, теологиялық білім беру жүйесі діни ғұрыптар мен жораларды жасау арқылы және белгілі бір өмір салты мен тәртібіне бейімдеу арқылы тәрбиелеуге мүдделі болады. Діни білім берудің мақсаты – адам өміріне сенім мен діни нанымды сіңіру және сезім, сана, ақыл тұрғысынан руханилық пен діншілдікті орнықтыру.

Ал дінтану болса ғылыми сала, ол зерттеу нысаны ретінде дінді қарастырады. Дінтану діннің тарихын, дамуын, дәстүрін және қызмет етуін, оның сан алуан феномендерін, әлеумет тарихындағы үдерісін зерттейді, сондай-ақ, мәдениет пен діннің және де өзге салалардың өзара ықпалы мен арақатынасын қарастырады. Зайырлы дінтанушылық білім дінді тұлға, топ және қоғам деңгейінде зерттейді [94, 474-475 б.]. Дінтану зерттеу нысанын қоғамдық өмірдің басқа да салалары мәдениетпен, экономикамен және саясатпен ұштастыруы мүмкін, ол – әлеуметтік білім берудің түрі.

Жалпы діни білім беру кәсіби діни білім беруден мағынасы әлдеқайда кең. Біріншіден, діни білім беру әлеуметтік зайырлы білім талаптарына сәйкес келеді. Екіншіден, жаратушыға құлшылық етудің, діни әдет-ғұрыптар мен ғибадатты жасаудың аясынан кеңірек және күрделірек ұғымды білдіреді. Яғни діни білім беру шәкірттерді діни сауаттылыққа баулиды, нақты бір діннің догматтарын үйретеді. Діндердің қасиетті жазбаларының мазмұнымен, діни ғұрыптың қағидаларымен, діни әдебиеттермен таныстырады. Ол жаратушыға құлшылық етумен бірге діни салттарды, діни ұстанымға жататын ұйғарымдар кешенін, қағидаттар мен құндылықтар жүйесін біріктіреді.

Діни білім беру – тәлім мен тәрбие берудің арнайы кешенді үдерісі. Жүзеге асыру тұрғысынан келгенде, діни ұйымдар, мемлекет, қоғам, отбасы және жеке тұлға мүдделі болуы мүмкін. Ал құқықтық және ұйымдастыру тұрғысынан, оқу жүйесінің конфессионалдық, муниципалдық және мемлекеттік мекемелерінде қызмет етеді. Діни білім беру тек жекелеген арнаулы ұйымдарда ғана емес, белгілі бір конфессиялық дүниетанымммен байланысты жаңұя тәрбиесі шеңберінде іске асуы мүмкін. Демек діни білім

беру зайырлы, теологиялық және отбасылық тәлім беру топтамасын біріктіреді.

Жүйелі сараптаудың негізінде діни білім берудің үш бағытын көрсетуге болады:

– діни тәлім беру;
– діни қызметкерлерді оқыту;
– діни-мәдениеттанулық сауаттылық.

Діни білім берудің салаларына келетін болсақ, рухани-ағартушылық қызмет, теориялық ғылыми зерттеу, оқу-әдістемелік бағыт болып жіктеледі. Осының ішіндегі рухани бағыты тәрбиелеу немесе оқыту қызметімен жүзеге асырылуы мүмкін. Көп жағдайда бақылау сынақтарымен (тестілеу, емтихан және т.б.) қадағаланып, оқудың тәмамдалғанын растайтын құжат берілмеуі де мүмкін. Яғни рухани сарындағы діни білім берудің айырмашылығы – оның жиі бейресми есебінде болу ықтималдығында.

Дін келесі жағдайларда білім беру аясында орын алуы мүмкін:

– пәндік сала мен тақырыптар кеңістігінде оқу пәні болу ретінде;
– әлеуметтену барысында тәлім-тәрбие алушының құндылықтық бағдары (негіз, мұрат, бағыт және т.б.) ретінде;
– қоғам сұранысына сай білім беру ұйымдарының тарапынан қамтамасыз етілуін қадағалау институты (конфессионалдық бірлестік) ретінде.

Бирмингем жоғарғы оқу орнының профессоры М.Гриммит діни білімнің үш түрін жіктейді:

– дінде – into religion;
– дін туралы – about religion;
– діннен – from religion [3, 42-53 б.].

Гриммиттің тұрпаттамасы әлемдік ғылыми қоғамдастықта бүтіндей мойындалды. Ресей ғалымы Ф.Н. Козырев аталмыш ғалымға тиесілі идеяны өз еңбектерінде жалғастырды. Козырев діни білім беруді былай деп бөліп көрсетеді:

– дін заң ретінде – religion as a law;
– дін дерек ретінде – religion as a fact;
– дін сый ретінде – religion as a gift.

«Дін немесе діндер жайлы білім беру (оқыту)» ұғымы ортақ балама сөз тіркесі ретінде пайдаланылады. Аталмыш ұғым және ғылыми термин кейбір мемлекеттердің білім беру үдерісінде ауқымды қолданылады. Мысалы, Швеция елінде «дін хақындағы ілім (білім)» деген атаумен енгізілген. Сондай-ақ қазіргі таңда біршама елдер «дін» түсінігін «руханият (рух)» ұғымымен баламалауды жолға қойған, бұл сөз ағылшын тілінде «spirituality» деген мағынаны білдіреді. Бұл феномен АҚШ-та жақсы көрініс тапқан, демек, «рух» сөзі «дін» ұғымына қарағанда зайырлы терминологияның нұсқасы. Дегенмен «рухани» сөзінің «діни» терминінің орнын басуы діни феномендерді қарастырмау немесе қабыл алмау (бас тарту) дегенді білдірмейді. Ал мағынасы мен қарастырып отырған мәселесіне орай

«сенім» сөзі «дінге» синоним есебінде қолданылады. Бұндай көрініс те АҚШ мысалында жақсы байқалады. «Білім беру» термині болса, көп жағдайда басқа балама сөзбен алмастырылмайды. Яғни «діни білім беру» феномені көптеген елдерде «spiritual/moral education» − рухани білім беру, «faith education» − сенім білім беруі деген терминдермен кең қолданыста.

Жалпы қарастырылған мәліметтерге сүйенетін болсақ, діни білім беруге қатысты түсініктемелер мен тұжырымдамалар алуан түрлі. Мысалы, энциклопедия мәліметтеріне келетін болсақ, діни білім беру мен діни оқыту дегеніміз теологтарды, дін саласындағы кәсіби мамандарды, діни қызметшілерді, сондай-ақ рухани оқу мекемелеріндегі оқытушыларды даярлайтын жүйе, оның негізгі мақсаты мен бағыты – халықтың діни сауаттылығын арттыру. Ресейлік зерттеуші И.В. Понкин бойынша діни білім беру дегеніміз тәрбиелеу мен оқытудың нысаналы үдерісі, ол жеке тұлғаның және діни қауымдастықтың мүдделерін ескере отырып іске асырылады [5, 416 б.]. Діни білім беру діни оқыту, мәдениет, тәжірибе, өмір жайында, дінге немесе конфессияға, діни бірлестікке тиесілі білімді береді, адамға белгілі бір діни наным мен сенімге сай өмір сүру салтын үйретеді, сонымен қатар сол дінге немесе конфессияға сәйкес рухани-өнегелік құндылықтар жүйесіне дағдыландырады.

Діни білім беру бір діннің аясындағы рухани және өнегелік дүниетанымға негізделеді, осыған сәйкесінше жүзеге асырылады, нақты бір дінде орныққан тұрмыс дәстүрі мен дүниетанымды негізге алады. Діни білім беру саласы әлемдік мәдениеттің құраушы бөлігі және жаһандық өркениет феномені.

Бүгінгі дінтану ғылымында теологиялық және зайырлы білім беруді зерттеу мен оны философиялық тұжырымдамалау өзекті болып отыр, өйткені тұжырымдамалық зерттеу діни білім берудің қазіргі қазақстандық ахуалын айқындайды. Бұған сүйене отырып мемлекеттегі дінтанушылық және діни білімнің сапасы мен деңгейі анықталады, белгілі бір дәрежеде даму үрдістері мен жолдарына болжам және ұсыныс жасау мүмкіндігі туындайды. Сонымен қатар теориялық зерттеулер мен философиялық сараптаулар дін мен діни білім беруге тың көзқарас қалыптастырады, оның қоғамдық-әлеуметтік санадағы орны айқындалады, осылайша мемлекет пен діндер, конфессиялар арасындағы байланыстарды үлгілеу мүмкіндігі туындайды.

Діни білім берудің зайырлы дінтанулық бағытын зерттеудің қазақстандық тәсілдерінің келесі ерекшеліктерін көрсетуге болады:

– жалпы білім беру жүйесінің типі ретінде қарастыру;

– қазіргі заманға тән діни білім беруің даму үрдістері мен ерекшеліктерін зерттеу;

– діни білім беруді реттеудің мемлекеттік үлгілері мен стандарттарын талдау;

– зайырлы білім беру мекемелері мен діни ұйымдардың, қоғамдастықтардың арасындағы әріптестікті сараптау

және т.б.

Діни білім беруді діни ілімді игеру, ол арқылы діни іс-әрекетті, тәжірибені, діни ғұрыптар мен табынушылықты жүзеге асыратын үдеріс пен жүйе деп те анықтауға келеді. Аталмыш үдеріс дін қызметкерлері мен діни педагогтар арқылы, яғни арнайы кәсіби дайындалған кадрлар арқылы іске асырылады, сондай-ақ бұндай білім беру жүйесіне діни-конфессионалдық оқытуға бағытталған педагог-мамандарды даярлау кіреді.

Қалыпты жағдайда діни білім өзінің бағыты мен ерекшелігіне сай діни бірлестіктің тікелей қатысуымен немесе жанама араласуымен жүзеге асырылады. Діни бірлестіктермен, қоғамдастықтармен бұндай сипаттағы әріптестік пен байланыстың орындалуы келесі жолдармен жүзеге асырылады: белгілі бір дінге қатысты ілімдер дерегін қалыптастыру және олардың қайнаркөздері түпнегіздерге сәйкес болуын анықтау; сол діни дәстүрге тән өмір салты мен мәдениетін зерттеу, олармен таныстыру; нақты бір дінге сай дүниетанымды негізге ала отырып білім беруді жүзеге асыру, оқытуды қамтамасыз ету. Діни бірлестіктер оқу үдерісіне және тәрбие қызметіне жоғарғы оқу орындарының және мектептердің білім беру бағдарламасына жанама немесе тікелей қатысуы жатады. Ондай араласу іс-әрекеттеріне оқу барысында пайдаланылатын білім бағдарламаларына, ғылыми еңбектер мен құралдарға, оқулықтарға діни-конфессионалдық көзқарас тұрғысынан талдау; педагогикалық мамандар мен білім беру қызметкерлерінің біліктілік дәрежесін саралау енеді.

Әлеуметтік маңыздылығы мен қоғамдық өзектілік жағынан келгенде діни және дінтанушылық білім беру – жалпы жүйелік және кешенді оқыту мен білім беру феномені. Қазіргі таңда жаһандану үрдістері үдемелі интеграциямен есептеледі, сол себепті бұндай бірігу дәуірінде кез келген ел өзінің ұлттық табиғаты мен болмысын, мәдени және ұлттық құндылықтарын барынша сақтап қалуға тырысады. Бүгінгі саяси-қоғамдық және әлеуметтік-экономикалық ахуалда мемлекеттік деңгейде тағы бір идеологиялық білім қайнаркөзі ретінде дінге деген сұраныс пен қызығушылық артып отыр. Сондықтан қазақстандық дінтану ғылымына дінтанушылық және діни білімнің қазіргі феноменін анықтау, мемлекеттің діни-конфессиялық және этностық алуандылығын назарға алып, ұлттық діни дәстүрге лайықты дінді оқыту және дін саласындағы мамандар мен ғалымдарды даярлау қажет.

Герменевтикалық зерттеулердің негізіне сүйенетін болсақ, әлемдік діндер білімге, ғылымға және діни ілімдерге құрметпен қарайды, білім жолын құдайдың үкімдерінің бірі деп бағалайды, әр діннің мәдениетінде көзі ашық, сауатты, ғылыммен айналысқан, зиялы адамдардың мәртебесі жоғары деңгейде.

Христиан дінінде оған тән дәстүр бойынша жаратқанды шын жүректен жақсы көру, сую дегеніміз оны зерттеу, тану, ол туралы білім жинақтау және мағлұматты білу болып табылады. Пендеге берілген ақылдың мүмкіншілігі үшін құдай тағаланы түсіну – аса ауыр жол, дегенмен танып білуге талпыныс керек, айналадағы ортадан оның табиғаты мен жаратылысын түсіну, оған жақындай түсу қажет, бұл діндарға міндет. Бұған мысал ретінде Інжілдегі

Апостол Павлдың сөзі дәлел: «Құдай туралы білуге болатынның бәрі олар (біз) үшін, себебі Құдай оларға (бізге) алып келді. Себебі оның көрінбейтін тұсы оның мәңгі күші және Құдыреті, жаратылысын қарастыру арқылы әлемді жаратуынан көрінеді, сондықтан олар (біз) көнбістер» [95, Рим.1:19-20].

Сонымен қатар Інжілде тәңірдің білім-ғылым тоқуға іске асырып пайдаға жарату үшін үгіттейді: «Кемеңгерлікке ұмтыл, ақыл жина; осы жайында ұмытпа және менің аузымнан шыққан сөздерден алшақтама. Оны жадыңнан қалдырма, сонда ол сені қорғайды; оны жақсы көр, сонда ол сени қорғаштайды. Ең бастысы – даналық: даналықты кеңейт, және барлық болмысыңмен ақыл жинақта. Оны жоғары бағала, сонда ол сені биіктетеді; ол сенің атағыңды шығарады, егер оған жапсырылып қалсаң; сенің басыңа асқан әдемі гүлдесте кигізеді, ғажайып тәж ұсынады. Ұлым менің, тыңда, және менің сөздерімді қабылда, – сол кезде сенің өміріңнің жылдары ұзартылады. Мен саған данышпандық жолын көрсетемін, түзу бағытпен алып келемін. Жүрген кезде, сенің жүрісіңе кедергі жасалмайды, ал жүгірген кезде, шалдығып құламайсың. Өсиеттерімді жадыңда берік ұста, қалдырма, оны сақтап жүр; себебі ол – сенің өмірің» [96, Пр.4:5-13].

Ал ислам дәстүріне келетін болсақ, қасиетті жазбадан келесі үзіндіні келтіруге болады: «Алла тағала сенетіндерді және таным алғандарды жоғары бағалайды»; «Айтшы: білетіндер мен білмейтіндерді салыстыруға бола ма? Ол туралы естияр, парасатты адамдар ойлансын» [97, Құран 96:1-5]. Осы іспеттес ойлар хадистерден орын тапқан: «Білімсіз ақыл жансыз тәнмен бірдей. Даңқ пен мәртебе ешқандай байлықта емес, білімде»; «Білім іздеу жолына түскендер үшін Алла тағала жұмаққа барар жолды жеңілдетеді» [98, 37-38 б.]. Анас пайғамбардың атынан Мұхаммед пайғамбармен сұхбаттас болған тұлға келесі сөздерді жеткізеді: «Ғылым іздеу әрбір мұсылман ерлері мен әйелдеріне міндетті. Ілімді бесіктен көрге дейін іздеңдер. Ғылымды іздеңдер, тіпті ол Қытай жерінде болса да іздеңдер... Кімде кім екі өмірдің шаттығын қаласа, оны ілім мен білімнен іздесін [97, Құран 58:11]. Яғни білім-ғылым үйрену – ислам дінінде негізгі құндылықтардың бірі. Ислам білім алуды, ілімді игеруді, сауатты болуды қолдайды.

Мұсылмандық білім беру құрылымы ислами ілімдер мен Құранды оқу-зерттеуден тұрады. Ислам пайда болғаннан бері бірінші кезекте, Құранды, екінші кезекте хадистерді бұрмалаусыз оқу мақсатында мұсылмандар мәтіндерді мұқият оқып зерттеуге ынталанды. Жоғарыда Құраннан келтірілген мысалдардан ол (Құран) ғұламалардың кеңестеріне құлақ түру қажеттілігін, сонымен қатар пендешілік сұрақтар мен дінге қатысты мәселелер пайда болған жағдайда ғалымдарға сүйену керектігін байқатады.

Ислам ілімінің ғұламасы әл-Ғазали «Діни ғылымдарды жандандыру» еңбегінде мынадай ой айтады: «Ғалым үшін оның күнәларын кешіруді аспандағы мен жердегілердің бәрі сұрайды, ол адам үшін көктегі және жердегі періштелер кешірім сұраған жағдайдан асқан қандай жай-күй бар, ол өзінің тірлігімен айналысады, ал олар оның күнәларын кешіруді сұрайды?»

[99, С. 57-61], сонымен қатар келесі пікірді келтіреді: «Көңіл аудар, ойлан, ол білімді қалай көрегендікпен салыстырды және білімсіз іс-әрекетті қалай төмендетіп көрсетті,тіпті діни жораларды атқарушы, ерінбей-жалықпай жасағанына қарамастан, бірақ ғибадат қылу білімінен мақұрым болған жағдайда. Себебі білім болмаған жағдайда, ғибадат қылудың өзі де болмайды» [99, С. 57-61].

Сондай-ақ әл-Ғазали пайдалы білімге мынадай анықтама береді: «дүниеге беріліп, ақыреттен бет бұрған адамдардың надандығы мен ақымақтығын, олардың бойындағы өркөкіректік, күншілдік, екіжүзділік, өзін өзі сүюшілік, атаққұмарлық пен мансапқұмарлық, дүниеге құштарлық сияқты жүрек дерттерінің дауасы не екендігін білдіретін білім – пайдалы білім» [99, С. 57-61]. Ол пайдасы мол біліммен айналасу өзге істердің бәрімен салыстырғанда сапасы мен маңыздылығы ең жоғарғысы дейді, сонымен қатар игілікті, пайдалы білім жиһандағы жамандықтың қорқыныштылығын, ақыреттегі сынақ пен қасіретті түсіндіретін білімнің түрі деп жеткізеді.

Діни білім берудің басты құндылықтарына келесі түсініктер жатады: себепті (қоршаған ортамен, жаратушымен) байланыс, ғибрат пен ағлақ, ғылым, әдеп және философия. Дүниежүзіндегі дін салдарынан туып отырған қоғамдық-саяси мәселелердің шешу жолдарының бірі ретінде осы бағыттарды теңірек зерттеу маңызды және де әлемдік қауымдастықтың дін өкілдері киелі жазбалар мен олардың ілімін тереңірек түсіндіруі қажет. Осындай ортақ зерттеулер мен әріптестік әлеуметтік-саяси тұрақтылыққа ұзақмерзімді іргетас бола алады, Батыс пен Шығыс диалогына оңтайлы әсер етеді. Бұған дәлелдеме – барша діндердің пайғамбарлары мен әулиелері, олар келісімге, төзімділікке және бейбітшілікке жету үшін білім алу қажет екендігін өз мысалында көрсетті. Мысалы: «Иса пайғамбар үш жыл бойы, ал Конфуций бес жыл бойы білім алған, Мұхаммед пайғамбар жиырма жеті жыл және Будда қырық тоғыз жыл оқып білім алды» [100, 122 б.]. Діни ілімдердегі әдеп пен ағлақ қағидаттары көркем мінезді адам тәрбиелеу жолында өз үлесін қоса алады. Әлемдік діндер мен конфессиялар осы тұрғысынан әріптестік жасай алса, жаһандық үйлесімділік пен төзімділік мәселелері нығая түсер еді.

1.2 Діни білім берудің рухани және өнегелік маңыздылығы

Өскелең ұрпақ арқылы қоғамды тәрбиелеу үшін игілік пен ізгілікке үйрету қажет, ал діни білім беру болса адамгершілікке баулудың және рухани-өнегелік білім берудің бір жолы. Өйткені материалдық әлемнің үстемдігі, технологиялардың қарқынды дамуы тәрбиелік және рухани білімге деген сұранысты туыдырып отыр. Рухани және өнегелік білім беру жүйесі – жеке тұлға мен қоғам болмысы үшін адамгершілікке, тәртіпке және игі құндылықтарға жетелейтін тәрбиенің бір түрі, ол қазіргі әлемдік білім кешенінің негізгі басымдықтарының бірі.

Замануи білім жүйесі күрделі дәуірде жаңалықтар мен өзгерістерге ұшырап отыр, өйткені қазақстандық қоғам әлеуметтік-экономикалық күйзеліспен қоса жаһандық рухани құлдырау кезеңінде өмір сүріп жатыр. Әлемдік мәдени плюрализм жалпы адамзатқа, оның ішінде қазақстандық әлеуметке рухани өзгертулер мен өңдеулер енгізуде, бұндай феномен ұлттық сана мен мәдениетті дәстүр мен классикалық салттан тыс кейіпте дамытады. Мемлекет үшін ресми идеологияны және құндылықтарды құрастыру және қадағалау қиындай түсті. Рухани және өнегелік білім мен тәрбиеге қажеттілік артты. Біздің ғасыр үшін басты мәселелердің біріне өмір мен пендешіліктің ұлы мәні хақында философиялық ойлау мен зерттеу жатады. Демек заман талабы – адами тұрмыс пен болмыстың рухани және өнегелік мәніне жаңашыл көзқараспен қарау және тұжырымдамалық зерттеу жүргізу.

Қазіргі жалпы білім беру жүйесінде ғылыми бағыт үстемдік етуде, тәрбиелік маңызы бар рухани-өнегелік білімнің аясы шектеулі. Бұндай замануи үрдіс бұхаралық санаға мемлекеттік, отбасылық және тұлғалық дәрежеде құндылықтық ұстанымдардың қалыптасуына әсер етеді.

Балалар мен жастарға рухани және өнегелік білім беру, адамгершілікке тәрбиелеу – мәдени плюрализмге сүзгі және ұлттық қауіпсіздіктің түпкі басымдықтарының бірі. Жалпы, арнайы немесе кәсіби білім беру рухани бай адамды тәрбиелеуге жеткіліксіз. Өнегелі тұлғаның түйсігінде руханилық пен адамгершілік орын табуы қажет, жамандық пен жақсылықты, ғадаут пен махаббаты, зұлымдық пен мейірімділікті түсіне білуі тиіс. Осы шарттар орындалғанда ғана тұлға жетіледі, рухани өрісі кеңейді. Абай ғибратнамасында өнегелі адам «кемел (адам)» және «толық (адам)» анықтамаларымен сипатталған. Абайдың қарасөздерінде адамның рухани әлемін, жан сыры мен болмысын бағалайды, оған қатысты философиялық ойларымен бөліседі. Құнанбайұлы адам жаратылысына тән бес асыл қасиетті атайды. Бесеуі бірігіп адамды толықтық пен кемелділікке әкеледі, осылайша олар үш қасиетті құрастырады – терең ой ақылды тудырады, қанағат пен рахым жүректің түбіндегі мейірімділікке жетелейді, ал еңбек пен талап қайратты береді [6, 218 б.].

Біріншіден, ислам ғылымының өкіліне тоқталсақ, ежелгі орта ғасырлық сопы ғалым Жалаладдин Руми мынадай пікір айтады: «Адамның болмысы – ішінде әр түрлі аңдар мекендейтін орманға ұқсас. Біздің бойымызда таза-лас, жаман-жақсы, имани-қайуани сияқты мыңдаған қасиеттер бар. Егер ішкі жан шаһарында қасқыр үстемдік ете бастаса, адамның қасқырға айналғаны. Жақсылықтар мен жамандықтар да жасырын жолдармен жүрекке келіп, құйылып тұрады. Сәт сайын адамның жүрегінде бір нәрсе бас көтереді. Сол себепті адам кейде жақсы сипатқа, кейде жаман сипатқа айналып отырады» [101]. Яки Руми адам жаратлысынан өмірге бірдей сан қилы қасиеттермен келеді дейді, еш пенде ерекше болып дүниеге келмейді. Қайсы қасиеттерге басымдық берсе, тұлға соған сәйкес қалыптасады. Ал қасиеттердің үстемдігін айқындаушы бағдарлардың бірі болып рухани-өнегелік білім беру қала

бермек. Ғалым рухты күтіп ұстауда тәлім-тәрбиенің маңыздылығын тағы да дәлелдеп отыр.

Батыс ойшылдарына келетін болсақ, Аристотель хайуандар әлемінің ішінде адамзатқа ғана сөйлеу қабілеті берілген екендігін айтады. Бұндай өнер адамды өзге тіршілік иелерінен ерекшелейді, егер барлық жәндіктер ненің игілікті игіліксіз екенін, ненің әділетті бұрыс екенін айыра алмаса, адамға бұл артықшылық пен пұрсат берілген [102, 159-171 б]. Яғни Аристотельдің көзқарасы бойынша басқа мақұлықтардан адамның негізгі өзгешелігі: сөйлеу қабілеті және оны ақылға салу, қорытындылай білу, жақсы мен жаманның аражігін түсіну.

Түркі әлемінің зерттеулеріне тоқталсақ, «Қайырымды қала тұрғындары» кітабының авторы Әбу Насыр әл-Фараби адам жаратылысының үш қасиетін талдайды: ақыл, жүрек және қайрат. Әл-Фараби тұлғалық құндылықтар мен қасиеттердің негізгісі «жүрек» дейді, адамның жан дүниесі, ішкі әлемі мен сезімі. Келесі кезекте ми тұрады, ол – адамның білімі мен ақылы. Ғалымның пікірінше рухани құндылықтарсыз ақылы жетілген, білімі мол тұлға өмірде өнегелі, ізгі бағдарды ұстана алмайды.

Түркі дүниесінің тағы бір ғалымы Қожа Ахмет Ясауи өзінің хикметінде адамның тұлғалық қасиеттеріне байланысты келесі түрлерін көрсетеді: кемел, ғарип, топырақ және дертті адам. Фараби ілімінде сияқты Ясауи да руханилықты басты басымдық деп бағалайды. Оның еңбегінде мынадай ой айтылады: «Білімің – шырақ, халің – пілте, көз жасың – жағатын май» [103]. Хаққа ибадат ету және құлшылық жасау – Ясауи ғибадатына сәйкес адами болмыстың басты мәні. Ақиқат тану үшін ибадат ету парыз, ол – ұлы парасаттылық. Ғұламаның негізгі көзқарасы сопылық болғандықтан Ахмет Ясауи руханилық пен өнегелікке кенелу үшін жаратқанға деген сенім берік болу және оған құлшылық жасау керек деп жеткізеді. Ал білімнен игі пайда болу үшін ағлақпен және ғибратпен ұштастыра білу қажеттілігін түсіндіреді.

Рухани кемелдік пен өнегелік жету жолдарының бірі, тұлғаның жан-дүниесіне қатысты тәлім-тәрбиенің түрі – діни білім беру. Діни білім беру тәрбие алушының болмысына көркем мінез-құлық, өнегелі әдеттер мен парасатты көзқарастың сіңіретін құралдардың бірі, жүйелі институт.

Румындық Бабеш-Боляи университетінің ғалымы Адриан Денис Манеа діни білім беру бірнеше шығармшылық және оқу тәсілдерінің байланысуынан тұрады деп санайды. Олар − когнитивті қабілеттердің өзгеруіне бағытталған ақыл мен сезім (білім және құндылықтарды қабылдау, қағидаттар және діни ережелер), аффективтік- уәждемелік (діни нанымның пайда болуына әсер ету және ережелерді ұстану үшін уәждемелік қолдау көрсету) және мінез-құлық (діни мінез-құлыққа тән дағдыларды үйрену) [14, 519 б.]. Манеа мақалада діни тәрбие тұлғаның даралығы мен өмір салтына әсер ететін құралға айналу мүмкіндігін көрсетіп отыр. Діни білім беру ұтымды қолданылса, діннің және оған сәйкес білім жүйесінің көркем әдеп пен тәрбиенің мектебі болуға әлеуеті бар.

Діни білім адамның ақыл-ойын тереңдетуге және жан-дүниесін тәрбиелеуге бағытталған, яғни зерде мен ой-өрісін дамытудың, сонымен қатар рухани сауаттылыққа қол жеткізудің бір жолы. Ал діни білім берудің түпкі нысаны – тәрбиеленушінің мүмкіндіктері мен қабілеттерін дамыта отырып рухани кемелдік пен өнегелікке жету, ол ахлақтың негізгі қағидаттары мен діни тәрбиені ұтымды ұштастырудан шығады. Мінез бен әдеп – жеке тұлғаның іс-әрекеті, жаны мен тәнінің ерекшеліктері мен қасиеттері. Ал шырайлы мінез бен көркем әдеп – инабаттылық пен рухани тәрбиенің айқын көрінісі. «Рухани әлемі бай, қажеттіліктері мен қызығушылықтары, талғамы, ой өрісі кең адамдарды толық мінезді, кемелденген адам дейміз. Ал сол кемел тұлға болу, демек мінездің тұрақтылығы адамның алған діни және өнегелік тәрбиесінен туындайды» [104, 147 б.].

Барлық дәстүрлі әлемдік діндер адамдар және мемлекеттер арасындағы татулық пен достыққа уағыздайды, сүйіпеншілік пен сыйластыққа шақырады. Дүниежүзілік барша діни дәстүрлер мен сенімдер гуманистік көзқарасқа негізделген қарым-қатынасты қолдайды. Діни гуманисттер құдай жайындағы түсінікті жоғарғы рухани және адамгершілік құндылығы деп санайды. Ал зайырлы көзқарастағы гуманисттер рухани өмірдің жоғарғы мақсаты – адам мәнісінің бостандығын, адамгершілігін, саулығын бекіту деп санайды [15, 11 б.]. Демек гуманизм мен адамгершілікті бүкіл адамзат дүниетанымның ерекшелегі мен құрылымына қарамастан қажет етеді. Гуманистік көзқарас арқылы діни білім беру өнегелі қоғам қалыптаструға, діни экстремизм мен басқа да радикалды ағымдарды алдын алуға, ұлтаралық, конфессияаралық, дінаралық төзімділік пен келісімді нығайтуға, саф патриотизмды дамытуға жағдай тудырады. Сондықтан да діни білім мен сауаттылық бірқатар саяси-қоғамдық және әлеуметтік мәселелерді реттейтіні анық.

Дүниежүзінде зайырлы көзқарастың үстемдік етуіне қарамастан діни білім беру саяси-қоғамдық қатынастарды реттейді, теріс идеологияларға тосқауыл бола алады және ішкі әлеуметтік үдерістерді тұрақтандыруға әсер етеді. Себебі мемлекеттің рухани бірегейлігін сақтап қалу дәстүрлі құндылықтар туралы сауаттылықпен тікелей байланысты. Мемлекет пен халықтың идеологиялық тұтастығын қорғау үшін Қазақстанда және жаһандық қауымдастықтың өзге де елдерінде дәстүрлі құндылықтарды жаңғырту басты басымдықтардың бірі.

Дәстүрлі рухани құндылықтар мен өмір салтының өзгеруі жаһандық мәдени интеграция мен дамыған батыс елдерінің идеологиясы үстемдік етумен байланысты. Жаңа ағымдар дәстүрлі мәдениетке және отандық педагогикалық ділге қарама-қайшы келуі мүмкін. Кей жағдайда жаһандық технологиялық үрдістер рухани-өнегелік ұстанымдар орнын тұтынушылық психологиямен ығыстырып отырады. Дәстүрлі құндылықтар қоғамның қоғамдық өмір қарекетінің рухани саласында әлеуметтік институттар арқылы орныгады [105, 7б.]. Ал діни білім беру сондай институттардың бірі.

Қазіргі ғаламдық өзгерістер мен замануи жаңалықтар шеңберіндегі білім беру институттарының міндеті әлемдік сапа дәрежесіне сай келетін жаңартпашылық ағарту кеңістігін қалыптастыру және шәкірттерді шүбәсіз жалпы адамзатқа ортақ құндылықтар аясында руханилық пен адамгершілікке тәрбиелеу және оқыту болып табылады. Әлеуметтік мұқтаждық пен бүгінгі талап сұраныс тудырып отырған аталмыш міндеттің іске асуы оқушылардың дәстүрлі санасына, зияткерлік білімі мен ой-өрісіне, жеке жауапкершілігіне, азаматтық сезіміне, шығармашылық және мәдени бағдарына байланысты айқындалады. Сол себепті замануи білім беру үдерісі стратегиялық әлеуметтенудің әр тарапынан табылуы тиіс: білім алушының өзін-өзі басқаруы, дамытуы және тануы.

Жаңа рухани парадигманы жасау қажеттілігі руханилық феноменінің өзін тұжырымдамалық анықтауды талап етеді, ол кәдуілгі санадағы абстрактылықпен және теоретикалық-философиялық деңгейде жалпы қабылданған түсініктің болмауымен сипатталады [106, 107 б.]. Дәстүрлі рухани және өнегелік құндылықтар философия мен дінтанудың санаттарының ішінде басты орында болған және болашақта болады да. Жеке тұлға мен жалпы қоғамға деструктивті әсер ететін әлеуметтік-кеңістіктегі көптеген қатерлі үдерістерге қарамастан дәстүрлі рухани және өнегелік құндылықтардың орны шүбәсіз орталық мәнге ие болуы тиіс [107, 69 б.]. Қазіргі материалдық мәдениет өзінің ішінде руханилық пен дәстүршілдікке қарсы құрылымдарды қалыптастырады, олар ғасырлық рухани-өнегелік құндылықтардың сыртқы көрінісі болып табылады, шын мәнінде жеке тұлғаның нағыз дәстүрді ұғынуы барысында ол бұрыс бағыт болып табылады. Бұндай құрылымдық жасанды дүниелер барша өркениеттік мәдениеттің дамуы үшін өте қауіпті [108, 110 б.].

Қоғамдық дамудың бүгінгі дәуірі нарықтық қарым-қатынас пен белсенділіктің талабымен туындап отырған саяси, мәдени, экономикалық және әлеуметтік салалардағы әсерлі өзгерулерге тәуелді, сондықтан білім беру тұрпатына тікелей ықпалын тигізеді. Білім жүйесінің негізгі даму аясы: ғаламдық білім беру кеңістігімен интеграция, педагогикалық-ағартушылық парадигмалардың өзгеріске ұшырауы, оқыту бағдарламасы мен мазмұнының жаңаруы.

Білім беру институттарын жетілдіру қызметтерінің ішінде ең негізгісі – білім беру құрылымдарының бірігуі, бұндай бағдар тәжірибе бөлісуден және жалпыға ортақ құндылықтық бағыттарды үздіксіз оқытудың тәсілдерімен бөлісуден тұрады. Бірігу қарым-қатынасында бірінші болып жастардың дүниетанымын қалыптастырушы рухани және өнегелік құндылықтар есепке алынады.

Өндіріс пен тұрмыс саласында ұйымдасқан қызмет көрсетудің сапасын арттыру, жоғарғы технологиялардың қарқынды дамуын қамтамасыз ету, ғылым мен техникалық жабықталудың бәсекеге қабілеттілігін арттыру кәсіби біліктілікпен қатар адамгешілігі мол, рухани мәдениетті мамандарға сұраныс тудырады.

Мемлекеттік дамудың негізгі қайнаркөзі адам капиталы екені белгілі, яғни азаматтардың адамгершілігі мен рухани әлемі, зияткерлік ой-өрісі және жаңашылдыққа ұмтылысы мен ашықтығы. Замануи жастардың білімі мен мүмкіндіктерін, дүниетанымы мен рухани-өнегелік құндылықтарын дамыту заңмен қорғалатындығы Қазақстан Республикасының Білім туралы заңында айтылған: «әрбір адамның зияткерлік дамуы, психикалық-физиологиялық және жеке ерекшеліктері ескеріле отырып, халықтың барлық деңгейдегі білімге қолжетімділігі, білім берудің зайырлы, гуманистік және дамытушылық сипаты, азаматтық құндылықтардың, адам өмірі мен денсаулығының, жеке адамның еркін дамуының басымдығы, жеке адамның білімдарлығын ынталандыру және дарындылығын дамыту мәселелері» [109].

Дәстүр феномені табиғи түрде өткен шақпен тамырлас, ал оның ұдайы өндірісі күнделікті тіршілікте жүзеге асырылады, және де өзекті шынайылыққа арқа сүйей отыра болашақтағы адами амалдар мен әрекеттердің ақиқаттылығын анықтайды [110, 400 б.]. Қазіргі ахуалға әлеуметтегі дәстүрлерді бейімдеу қоғамның материалды және рухани өмірінің барлық салаларында мәдени тұрғыдан жүзеге асуы арқылы іске асатыны айқын [111, 171].

Осы орайда діни білім беру дүниенің тұтастығы мен қырларын, ондағы адами болмыстың орнын түсіндіруге көмектеседі, дәстүрлі құндылықтармен қатар жалпы адамзатқа тән гуманизмді сіңіреді, дүниежүзілік әріптестік пен бейбіт арақатынасқа бейімдейді. Рухани-өнегелік дағдарыс пен плюрализм жағдайында аймақтық немесе бір реттік шара жеткіліксіз, діни білім берудің ұйымдасқан бағдарламалық кешені мен жүйелі үлгісі қажет.

Саналы адам жаратылысынан рухани мұқтаждықпен дүниеге келеді, ол құлшыныспен өмір бойы нәр беріп отырмаса, руханилыққа деген қажеттілік жойылып кетуі мүмкін немесе тұтынушылық дәрежесінде сақталып қалады. Сол себепті кез келген пенде көрсем, білсем деген мүддемен өмірге келеді, рухани біліммен сусындау – оның табиғи қажеттілігі. Тұлғаның рухани білімі тереңдеген сайын жан дүниесі өмір сүруден рахаттанады, жүрегі нұрланады. Адам қоршаған ортамен үндестікте бақытты өмір сүру үшін деректі және дерексіз азықты қажет етеді, яғни материалды байлық және рухани білім.

Рухани білім оқу-ағартушылық ордаларында көркем өнер, әдебиет пен шығармашылық, ән-күй мен би сияқты бағыттардағы пәндер арқылы толығып отырады, алайда рух тәрбиесін толық қамтамасыз ете алмайды. Сондықтан негізгі тәрбие отбасында беріледі, ал діни білім беру әр жанұяның таңдауына сәйкес сол қажеттілікті қанағаттандыра алады.

Діни білім берудің негізгі екі жолы бар: дін және діндер туралы білім (зайырлы білім мекемелерінде оқытылады), дін білімі (теологиялық оқу орындарында жүзеге асырылады). Теологиялық білім көзқарасы тұрғысынан келетін болсақ, діни білім алған тұлғаның бойына имандылық ұялап, нәпсінің арбауында болмайды, тәні мен жанын залал және ерсі қылықтардан таза ұстайды, ойы мен санасын қадағалау арқылы құдайдың бергенін қанағат етеді, дүниетанымы мен ой-өрісі кеңейтеді, өзге адамдарға рақымшыл және

мейрімшіл болады, бақытты ғұмыр кешу үшін рухани білімін толықтыруға ұмтылады. Өйткені діни дәріс алушы бірінші кезекте діндар адам, ол үшін материалдық қызығушылықтар мен құндылықтар, сонымен қатар оның аясыдағы қуаныштар мен жетістіктер – өткінші құбылыстар. Өмірдің мәні рухани құндылықтардан тұрады деп санайды. Ал зайырлы дінтанулық білімге келетін болсақ, адам діндер мен діндарларға төзімділкпен қарау үшін қажетті білім жинақтайды, діни ағымдар мен конфессиялар туралы негізгі түсінік қалыптасады. Осылайша діни білім берудің осы бағыттары әлеуметке жалпы адамзатқа ортақ құндылықтарды сіңіру құралы бола алады.

Қазіргі қоғам бұқаралық мәдениеттің үстемдік ету жағдайында дамуда, ол технологиялық прогресстің жетістіктеріне арқа сүйейді, бірақ адам болмысының феномені ретінде рухани мәдениеттің мәнін қозғамайды [112, 14 б.]. Бұқаралық мәдениет рухани-өнегелік дәстүр модернизациясының құралы рөлінде қызмет етуге тырысуда, алайда оның болмысын толықтай өзгертіп жатыр, руханилық және өнегелік ұғымдарының алғашқы мәнін басқа түсінікпен алмастыру қауіпін төндіріп отыр. Әлемдік тарихи тәжірибе көрсетіп отырғандай дін көп жағдайда қоғам мен тұлғаның болмысын ұйымдастыратын басты күш, құрылымдық негіз болып табылады. Қазіргі қоғамның мәдени кеңістігінде уақыт өткен сайын дәстүрлі діндерді жаңғырту үдерісінің маңыздылығы артып келеді [113, 15 б.]. Дінге деген бүгінгі қызығушылық оның жеке тұлғаның ең асқақ сезімдері мен талпыныстары үшін бағдар бола алуымен байланысты, шын мәнінде адамның өнегелі мінез-құлқының дәстүрлі үлгісі. Әлеумет ерекше әлеуметтік-философиялық дүниетаным арқылы діни дүниетанымммен табиғи тығыз байланыста [114, 32 б.].

Кейбір зерттеушілер мен ғалымдар рухани-өнегелік тәрбие тікелей діни білім берумен байланысты деп санайды. Қарама-қарсы топтың өкілдері болса рухани білім діннен басқа ұлттық мәдениетпен беріледі деп санайды. Ал бүгінгі күні қалыптасқан жалпы білім беру мектебіндегі оқу үдерістері рухани тәрбиені толықтай қамтамасыз ете алмағандықтан оқушыларға арнайы қосымша білім беру қажеттілігі туындайды. Оның мақсаты өнегелі азаматтарды тәрбиелеумен қатар табиғи қабілеттері мен мейірімділік қасиеттерін, шығармашылық өрісін одан әрі дамыту болып табылады.

Адамзат тарихы мен шежіресінен ілім мен діннің пайда болу тегі мен түбі ұштасып жатқандығын көруге болады. Діни жазбалардан қоршаған айнала мен ғаламшар кеңістігі туралы болжамдар мен ұғымдарды, ғылыми зерттеулер мен мәтіндерді, алғашқы дүниетаным жөнінде ақпаратты табуға болады. Уақыт өте келе мұндай тұжырымдамалар ғылыми зерттеулердің дамуымен жаңа кейіпке ауысты. Тарих беттерінен діни институттар ғылымды жоққа шығарған дәуір мен кезеңдерде қоғамның дамуы қаншалықты артта қалғанын байқаймыз.

Неміс ғалымы И.Кеплер жаратқанның күш беруінің арқасында өз зерттеуімді жасадым және менің ақылымның мүмкіндігі жеткенше ұлы шексіздікті түсініп адамдарға оның (құдайдың) жасаған шығармасын

түсіндіруге тырыстым дейді [115]. Дін адамның құдаймен байланысын зерттейді. Оған бұл дүние өздігінен қызықтырмайды, трансцендентті әлеммен байланыста ғана қызықты. Құдай – адам күшінен, хайуандар тіршілігінен тыс құдыретті күш. Оған жақындау үшін адам оқуы, ізденуі, зерттеуі қажет. Пенденің тек рухы ғана құдайға жақындай алады, сондықтан руханилық дамиды.

Ал ғылым материалды әлемді және оның құрылымдық механикасын зерттейді. Ғылым құдайды зерттемейді, алайда әлем қалай жасалғанын, ол қандай механизмдер мен заңдарға бағынатындығын түсінуге тырысады. Сондықтан техникалық әлем дамиды – көлік, компьютер, байланыс құралдары және т.б.

Екі бағыттың мұндай айырмашылықтарын бірден байқауға болады, егер дұрыс баға берілсе, ғылым мен діннің арасында қарама-қайшылық жоқ. Ғылым әлемді көлденеңнен, ал дін тігінен зерттейді. Дін жасушаның химиялық құрамы мен мидың құрылысы туралы ештеңе айтпаса, ғылым өмірдің мәні туралы ештеңе айтпайды.

Бұл айырмашылықты ғылымның негізін салушылар жақсы түсінгенмен адам ойлары мен ілімдердің дамуымен жоғалып кетті. Ғылыми ойлардың қарқынды дамуы оның (ғылымның) дербес күші бар екендігіне сендіртті. Сол себепті ғылымның жетістіктері дінге қарама-қарсы қойылды. Орыс ғалымы С.Франк былай дейді: «білімі жеткіліксіз кейбір адамдар ғалым және білімпаз болу дегенді міндетті түрде натурализмді жақтаушы деп түсінеді. Жиһанда табиғат күштерінен басқа нәрсе жоқ деп есептейді және басқаша ойлайтындарды надан ырымшылдық (соқыр наным) пен ескішілдік деп айыптайды» [116]. Адам өмірінің екі өлшемін (көлденең және тік) қарама-қарсы қойғанда ғылым мен дін туралы мифтер пайда болады.

Рухани педагогиканы қалыптастыруда қандай қиындықтар туындайды?

1) плюралисттік әлеуметтік-мәдени ахуалда фундаменталды жүйенің болмауы, мазмұндық бағдарламаның жоқтығы;

2) қалыптасқан жағдайға рухани-өнегелік білім беру мен тәрбиелеуді бейімдеу және мектептің білім алушылардың дүниетанымын қалыптастыруда рөлінің төмендеуі;

3) оқу орындары мен білім беру мекемелерінда жалпыадамзаттық және дәстүрлі құндылықтарды ұтымды жолмен сабақтастыра білу.

Келтірілген талдаулардан мынадай қорытынды жасауға болады: қазақстандық қоғам үшін рухани-өнегелік тәрбие мен діни білім берудің ұйымдастырушылық-педагогикалық мәселелерін шешу; діни сауаттылық пен ағартушылықтың кешені мен жүйесін қалыптастыру; діни білім беруді, зайырлы дінтанулық білімді, рухани тәрбиені ұлттық дәстүрлі құндылықтармен ұштастыру қажет.

1.3 Қазақ жеріндегі діни ағартушылық ой және білім берудің орнығуы (мектептер мен институттар)

Мемлекетті құрайтын негізгі этникалық топтар діни білім берудің қалыптасу жүйесі мен бағытын анықтайды. Бұл қағидатқа қазақ даласындағы сан ғасырлық педагогикалық-ағартушылық ой мен діни білім берудің үлгісі ислами (түркі дүниетанымына сәйкес ислами) жүйеде болғаны дәлел. Қазақ хандығында діни-конфессиялық білім болса, орыс патшалығының отарлау саясаты дәуірінде жартылай зайырлы болды, ал кеңестік кезеңде толықтай атеисттік бағдарды қолдайтын білім жүйесі қалыптасты. Сондық қазақ білім жүйесінің тарихи кезеңдерін келесі хронологиямен көрсетуге болды: түркі дәуірі; қазақ хандығы; орыс патшалығы; кеңес одағы кезеңі; тәуелсіз Қазақстан.

Қазақ жерінде барлық мұсылман елдерінде сияқты «мектеб» және «медресе» атты діни білім берудің институттары қалыптасты. «Мектеб» бастауыш білім беру сатысы болса, «медресе» жоғарғы оқу орнының қызметін атқарды. Бұндай оқу құрылымдары туралы алғашқы деректер VIII ғ. тарихи шежіресі мен жазбаларында табылған. Ортағасырлық ислам білімі мен ғылымының ерекше қарқынмен дамуы және өркендеуі IX-XII ғ.ғ. тұспа-тұс келеді. Осы ғасырларда түркі дүниесінің ұлы ойшылдары өмір сүрді және ғылыми еңбектер жазу саласында үлкен жетістіктерге жетті. Ортағасырлық түркі ғұламаларының зерттеулері сол замандағы өркениеттің негізгі тілі ежелгі түркі тілі болғандығын айғақтайды, яғни мемлекет пен саясат тілі, мәдениет тілі. Көне түркі тілінің ғылым саласында дамуы теологиялық және діни дәстүрдің қалыптасуына әсер етті. Түркі тілі парсы және араб тілдері сияқты ислам өркениетіндегі ғылыми еңбектер мен әдебиеттер тілінің қызметін атқарды.

Баласағұн, Исфиджаб, Сауран, Сүткент, Шаш, Мәуренаҳр, Жент, Сығанақ,Түркістан, Отырар және Сауран сияқты ежелгі түркі қалаларында IX ғасырдан бастап араб өркениеті саяси үстемдік ете бастады, сол себепті X ғасырдан бастап бұл территорияларда ислам ілімдері дамып, рухани тәлім-тәрбие мен білім ордалары қалыптаса бастады, олар – медреселер мен теккелер. Ислам руханияты мен мұсылман ағлақтық-этикалық қағидаттарына сай келетін институттар құрылды [117]. Әлеумет шариғат қағидалары мен ислами нормалар арқылы тәртіпке салынып отырған, осы жүйеге сәйкес әлеуметтік, экономикалық және басқа да қоғамдық қатынастар реттелді. Мысал ретінде Сайрам шаһарын алатын болсақ, сол дәуірде Аббасидтер халифатының ықпалында болған еді [118, 247 б.]. Исфиджаб қаласында Әбу Ханифа мазхабы аясында құқық мектебінің (фиқх) көрнекті өкілдері шықты. Аталмыш қала саяси-қоғамдық, шығармашылық пен қолөнер, экономикалық-сауда орталығы болып қана қоймай, сол заманда Дешті Қыпшақ және басқа да жақын аймақтар үшін исламның негізгі тартылыс күшіне, кіндігіне айналды.

Ерте орта ғасырларда түркі өркениеті заманына сай ықпалды мәдениет пен дамыған ел болды, жалпы адамзат өркениетінің дамуына орасан еңбегін сіңірді. Бірнеше топтар мен тайпаларға бөлінген дала халықтарын біріктірген осы ежелгі түркі өркениеті болатын, ол тұрақты интитуционалданған ғылым

мен білімді, мәдениетті қалыптастырды. Солайша өз дәуірінің қуатты саяси бірлестігіне айналды. Көне түркі өркениеті қазіргі түркі тілдес және түркі тектес елдердің мәдениеті мен салтына, ділі мен дүниетанымына әсер етті.

Әзірбайжан түріктану ғылымының өкілі Э. Наджип келесі түйіндемені жасаған: «...түркі тілдес халықтардың көне жазба әдебиетін қалыптастыруда бүгінгі татар, башқұрт, өзбек, қазақ, қарақалпақ, түрікмен, әзірбайжан халықтарының ата-бабалары белгілі дәрежеде үлес қосты» [13, 94 б.].

IX ғасырға тән түркілік ауызекі әдеби дәстүрдің өкілі, сазгер әнші Қорқыт ата пендеге берілген ғұмырдың соншалықты шолақ болуына наразы болып, адамзатты өлім мен ажалдан құтқарудың жолын іздеп толғайды. Қорқыт ата әдеби поэзияны сөйлету арқылы, қобызбен әуендету арқылы қазалы жанның сезімін, үрейі мен жанын жегідей жеген күйін жырлайды. Біздің заманымызға дейін жеткен бұл әдеби туындылар мен мұра Сыр жағалауын мекендеген көшпенді халықтардың діни наным-сенімдерін, әдет-ғұрпы мен тұрмыс салтын сипаттайтын негізгі деректердің бірі болды. Тәлім-тәрбие тұрғысынан да тарихи поэзиялық мирас болып саналады [119, 29 б.].

Түркі қағанты IX-X ғасырларда құлдырап ақыры бірнеше елдер мен мемлекеттерге ыдырайды, осындай тарихи оқиғалар Араб Халифатының Орталық Азияға, сондай-ақ қазіргі Қазақ даласындағы елді-мекендерге үстемдікке ие болуына жағдай жасады. Араб өркениеті ислам дінін білім мен ғылым арқылы сіңіруді көздеді. Сондықтан да түркі тектес халықтарға ортақ ғалымдар – Ибн Сина, Бируни, Науаи, Баласағұни, Қашқари, Яссауи, Фердоуси, Фараби, Низами және т.б. араб тілін үйреніп мәдениетіне машықтанды. Араб-мұсылман әлемі Орта Азия территориясында ғылыми прогресс пен төңкеріс жасады, аймақтағы шаһраларда діни білім беру институттары қалыптасты, ғылым мен білім жүйесінің дәрежесі күшейді. «Медреселер діни ілімдермен, дәрістермен ғана шектеліп қоймай, арифметика, медицина, фәлсәфә, дінтану, астрология сияқты әлемдік маңызы зор пәндерді беруді мақсат етті» [120, 87 б.].

Әбу Насыр әл-Фараби – ортағасырлық қазақ жерінен шыққан ғылым мен мәдениет қайраткері, ғалым-энциклопедист. Әл-Фараби – ислам философиясының негізін салған зерттеуші, тарихата екінші ұстаз немесе шығыс Аристотелі деген атпен қалған. Мұндай қолпаштау мен мойындауға әл-Фараби көзі тірісінде-ақ қол жеткізді, ол логика мен философия аясында таңқаларлық жетістіктерге ие болды, Аристотельге дейін және кейін бұл салаларда дәл осындай ғылыми табыстарға жеткен әл-Фараби ғана еді. Ол «Поэзия өнері хақында», «Қайырымды қала туралы трактат», «Бақытқа жету», «Фәлсәфәнің дінге қатынасы» және т.б. ғылыми шығармаларды артынан қалдырды. Ал «Ғылымдарды жіктеу туралы сөз» кітабы ғылым энциклопедиясы атағына ие болды. Бұл туынды X-XII ғасырларда латын және грек тілдерінде аударылып жарық көрді. Фараби музыка ғылымын зерттеумен де айналысқан, оның теорияс туралы жазбалар қалдырды. Ұстаз озық ойының арқасында ғылыми еңбектерінде түркі, араб, парсы, грек, үнді және басқа да мәдениеттерді тоғыстыра білді [121, 156 б.].

Ислам өркениетінің шарықтау шегі IX-XI ғасырлар болды, себебі осы кезеңде мұсылмандық мәдениет Орта Азия, Таяу Шығыс, Үнді аймақтары сияқты алып территорияға тарады. Кең аумақтарды қамтумен қатар үздік өркениеттілікті көрсете білгендіктен исламның алтын дәуірі деген атпен тарихи шежірелерде қалған. Батыс шығыстануының өкілі Христиан Адам Мец бұл ғасырларға «мұсылмандық ренессанс» деген атау берді [122]. Кейінірек араб өркениетінің саяси үстемдігі ығыстырылды, түркі тілі мен білімінің жаңа серпілісі басталды. X-XIII ғасырларда сұлтанат құрған Қарахан хандығы исламды мемлекеттік дін деп қабылдайды. Білім беру жүйесі мен ғылымда жоғарғы жетістіктерге жетеді, түркі тілі мен мәдениетінің дамуына айтарлықтай үлес қосқан ортағасырлық ірі қағанат болды.

Жүсіп Баласағұни – аталмыш қағанттың жарқын зияткері.Оның негізгі еңбегі болып «Құтты білік (Құтадығу біліг)» табылады. Бұл туынды Қарахан мемлекетінің басқарушы әулетінің өкілі Боғра қағанға арналған болатын [10]. Туындыда Есіккөл, Жетісу және Қашқар аумағында орналасқан елді мекендерде болған уақиғалар сипатталған. Шығармада қарлұқ және оғыз тайпалары, Қашқария, Тараз және Баласағұн шаһарларының атаулары баяндалады. «Құтты білік» − ежелгі түркі тілінде жазылған энциклопедиялық ескерткіш және біздің заманға дейін сақталып қалған қазына. Баласағұни өзінің еңбектерімен ағартушылық мәселелерді шешіп қана қоймай, саяси сұрақтарды да реттеуге тырысты. Жүсіп Баласағұни көшпелі салтқа бейімделген Қарахан тайпалары мен әулетін отырықшы мәдениетке жетеледі, осы орайда Мәуренахр және Шығыс Түркістан елдерін үлгі тұтты. Ғалым саяси-қоғамдық қатынастардың ұтымды құрылымдары қандай болу керектігін көрсетті. Ол бірқатар әлеуметтік топтарға сипаттама берді, оларға тән мінез-құлықты және іс-әрекетті анықтады. Сондай-ақ Баласағұни елшінің, қазына қызметкерінің, дәрігердің, аспазшының, бақташының, хатшының, уәзірдің, ғалымның, басшының және т.б. мансап иелерінің қандай артықшылықтары мен қасиеттері болу керектігін белгіледі. Тоқ етері Жүсіп Баласағұнидің басты өмірлік гуманистік философиясы жақсылық жасау мен тарату болды.

Қарахан қағанатында ақсүйектер қатарынан шыққан ғалымдар да болды, оның мысалы – Махмұд Қашқари. Қашқаридің негізгі ғылыми туындысы − «Диуана-лұғат-ат-түрік». Бұл тарихи ескерткіште автор орта ғасырдағы түркі тектес ұлыстарлың тұрмыс салтын, мәдениеті мен дәстүрін, этностардың шежіресін, жағрафиялық аймақтарды сипаттайды [123, 55 б.]. Энциклопедиялық туындыда «ежелгі» және «басты» жиырма шақты түркі тілдес халықтар хақында кешенді ақпарат берілген, соларға тән мәдениет пен дәстүр, әдет-ғұрып жайында мағлұмат берілген, этнографиясы мен тарихын суреттелген. Сондай-ақ байырғы түркі тілдеріне жіктеме жасалды, эпсана, өлең-жыр, эпос сияқты ауыз әдебиетінің басты жанрлары сарапталды, оның ішінде 290 мәтел мен мақалдарға талдау жасалды. Сонымен қатар 7500 сөзден тұратын лексикаға түсініктеме жасалды, олар қырғыз, түркімен, түрік,

оғыз сияқты ұлыстардың тілдік ережелеріне сай құрастырылды. Бұдан Қашқаридың «Диуана-лұғат-ат-түрік» еңбегі қазақ жерінде ғылыми-педагогикалық ойдың қалыптасуына зор үлес қосқандығын айтуға болады.

Қазақ даласындағы ерте ортағасырлық ғылыми ойлар мен алғашқы педагогикалық құрылымдар Қожа Ахмет Ясауидің есімімен және оның іліми мұрасымен байланысы бары анық. Шейх Арыстан-баб Ахмет Ясауидің рухани бағдары мен ұстазы болды. Тәлімгері дүниеден озған соң Ясауи қазіргі тәуелсіз өзбек жеріндегі Бұхара шаһарына қоныс аударады. Жаңа жерде сопылық бағытта ғылым мен білім жинақтайды. Ғалым ақиқат пен хақты түсінуге талпынады, зерттейді, оны халыққа жеткізуді мирас тұтады. Ясауи сопылық бағытты ұстанады, тариқатқа бағыну және оған қызмет ету шынайы нағыз сенімнің белгісі деп түсінеді. Қоғамдық тұрмыс салттары мен көзқарастарына тариқат дүниесінің әділетті табиғаты мен шынайы болмысын туралады. «Диуан-и-хикмет» немесе қазіргі қазақ тілінде «Даналық кітабы» сопы ғалымның негізгі туындысы болып табылады [124, 272 б.]. Автор сопылықтың құндылықтарын зерттейді, адам қоршаған ортамен және қоғамдағы өзге тұлғалармен үндестікте тірішілік ету керек деп есептейді. Автор адам бірінші кезекте ар-ұятымен есептесу тиіс дейді, әділеттілік пен мейрімділікке шақырады, дінге еріктілік болу керектігін айтады. Сопы елдің тағдырына жауапты мемлекеттік қызметкерлер мен басшылардың рухани әлемі мен ұжданына алаңдайды, халықтың келешегі назар аударады. Қожа Ахмет Ясауи мен оның ізін қуушы шәкірттерінің негізгі мирасы – түркі халықтарының дүниетанымдық таптауырындарымен, тәңіршілдік көзқарасымен ислами идеалогияны ұштастыра, үндестіре алуы.

Ахмет Жүгінеки – XII ғасырдың түркі дүниесінің мұсылмандық ренессанс дәуірінде өмір сүрген, қазақ педагогикалық ойларын қалыптастыруға үлес қосқан алғашқылардың бірі. Ол бүгінгі Түркістан қаласының аумағында қазақ топырағында Жүгінек деген аймақта туылған. Ғалым өзінің туындыларында даналықтың үлгілерін дәріптейді, тәлім-тәрбиелік және рухани құндылықтарға назар салады.

Ахмет Жүгінекидің негізгі туындысы «Ақиқат сыйы» деп аталады. Бұл еңбек тұңғыш рет қазақ тілінде 1985 жылы Б.Сағындықов пен Ә.Құрышжановтың аудармасымен жарық көрді [12]. Жүгінекидің «Ақиқат сыйы» түпнұсқасы дидактикалық дастандар қатарына жатады, ол – діни-философиялық туынды. Автор дидактикалық ойларын жеткізе отырып, нақыл сөздер мен ғибратнамалық өсиеттерін жеткізеді. Ахмет Жүгінеки адамға тән көркем мінезбен, іс-әрекетпен тамсанады, оларға келесі ұғымдарды жатқызады: ізгі мінез-құлық, инбаттылық, имандылық пен адамгершілік. Аталмыш дастанның мазмұнына мақал-мәтелдер мен нақыл сөздер кірген, бес жүз төрт өлең жолдарынан құралған. Ақын дастан желісінде білім жинау пенде үшін қаншалықты маңызды, адамзат үшін қаншалықты қажет екендігін жеткізеді, сонымен қатар жұтаң, тұрмысы төмен адамдар білім алуға ерекше зәру болуы тиіс деп санайды.

Жүгінекидің білімді қадірлегені, оны басты басымдық ретінде қарастырғаны «Ақиқат сыйы» дастанындағы келесі үзінділерден анық байқаймыз: «Білімді әйел – ер, надан еркек – әйел», «Надан – тірі дегені болмаса, аты өлік», «Білімді адамның өзі өлгенмен, аты өлмейді», «Білімсіз надан – құны жоқ бақыр», «Сүйекке – май, адамға – білім керек».

Жалпы алғанда жоғарыда айтылған түркі дүниесінің ғалымдары – қазақ даласы мен Орта Азия халықтарында педагогикалық және ағартушылық жүйенің, институттардың негізін қалаған ойшылдар.

Қазақ топырағында ортағасырларда матуриди – суни бағытындағы кәлам ілімінің фәлсәфә мектебі болды, оның жергілікті өркениет пен ислами білім беру жүйесіне ықпалы зор еді. Ойшыл Әбу Мансур әл-Матуриди аталмыш ілімнің іргесін қалады. Әл-Матуриди Самарқанд өлкесінде дүниеге келген, өсіп-өнген. Ол фиқh (заңнама) саласында Әбу Ханифаның ізбасарына айналды, ғалымнан қалған рухани және ғылыми мирасты жүйелік эпистемологияны қолдана отырып тұңғыш рет жүйеге келтірді, тұжырымдады. Әл-Матуриди ғылыми еңбектенудің арқасында «Матуриди ақидасын» жарыққа шығарды, ол сенімнің қырларын және оның негіздерін кешендеген «білімдер жүйесі» болып табылады [125].

Ортағасырлық тағы бір ислами ғалым Әбул Хасан әл-Ашаридің көзқарасы мен нанымдарына Әл-Матуридидің философиясы ұқсас, тұспалас келеді. Әбул Хасан кейінірек өзінің есімімен аталған ашари кәлам мектебінің негізін қалады. Ашари мектебінің аясы кең, мұсылмандық теологияда ықпалы зор бағыт. Ашари мен матуриди бағыттары «құдай болмысы» және «құдай атрибуты» ұғымдары шеңберінде әртүрлі көзқараста болғанымен, қос мектептің философиясы мутазилиттердің шерік қатушылық пікіріне балама жауап ретінде жаңадан доктрина жасады.

Тарихи деректер мен шежірелерден қазақ халқы ежелгі уақыттан бері ғылым мен білім беруге, ұрпақ тәрбиелеуге ерекше мән берілгені байқалады. Сол себепті тарихи-әлеуметтік кезеңдерді ескере отырып діни білім беру тәжірибесі мен жүйесі қазақ хандығы (XIV-XVғ.ғ.) құрылған дәуірден бастап қана емес, көне заманнан бастау алғандығы зерттелуі тиіс. Ұлы даланы мекендеген түркі тектес халықтардың көне өркениеті жалпы шығыс мәдениетінің қайнаркөзіне айналғаны хақ, түркі жұртшылығы ортақ дінге сеніп, бір тілде сөйлеп, байтақ жерді мекендеген. Бүгінгі күні түркі тілдес халықтары үшін білім мен ғылымның ортақ тарихи және мәдени бастаулары болғандығын тарих беттерінен көреміз.

Жоғарыда айтылғандай қазақ даласындағы бастапқы ғылыми ойлардың шежіресі ерте заманнан келе жатқан мұра. Оның негізі қалыптасып басты ғылыми оқиғалар өткен дәуір VI-XI ғ.ғ. еді. Әсіресе қазіргі Қазақстан территориясының оңтүстік аймағы айрықша маңызды болды, оның ішінде Түркістан (бұрынғы Яссы) және Отырар (бұрынғы Фараб) шаһарлары жоғары өркениетті ғылыми ордалар еді. Аты танымал «Отырар кітапханасы» сол кезде Мысыр жеріндегі Александриядан кейін кітап қоры тұрғысынан ең ауқымды сақтау орны болғаны тарихи жазбалардан белгілі.

Қазақтың бүгінге дейін мекені болып келе жатқан ұлы дала – өркениеттер қақтығысының сан ғасырлық қуәгері. Экономикалық сауда байланыстарын жүзеге асырушы транзиттік жол, әрқилы мәдениеттер арасындағы жалғастырушы көпір. Ерте ортағасырларда «Ұлы Жібек жолы» байланыс құралы мен қарым-қатынас қызметін атқарды. Жібек жолы сауда тараптарын дамыта отырып озық мәдениетті жетеледі, білім мен ғылымның трансформаторы ретінде алтын із қалдырды. Ықпалды ірі қалалар Жібек жолының бағыты бойынша өркендей түсті, экономикалық даму білім мен ғылымның одан әрі дамуына үлкен үлес қосты.

Ірі шаһарларда медреселер мен мектептер қызмет етсе, көшпенді халық арасында жылжымалы мектептер білім берді және олар ауылдарда үлкен танымалдыққа ие болды. Ауыл тұрғындары бұндай мектепке бөлек киіз үй арнайтын, осындай ортағасырлық мекемеде ағартушылық қызмет жүзеге асырылды. Әдетте жылжымалы мектептер жайлауда жұмыс атқаратын. Мектептер үздіксіз қызмет ету үшін тұрғындар ерікті түрде қаржы бөліп отырды. Көп жағдайда қалалық не ауылдық жердегі білім алушылар ер балалар болды.

XIII ғ. Орта Азияға, оның ішінде Қазақстан территорияна Шыңғыс хан шапқыншылық жасайды, аталмыш аймақты жаулап өзіне бағындырады. Осы кезеңде ислами өркениет пен жалпы мәдениеттің тоқырауы бой алады. Сол күнге дейін білім ордалары, мәдениет ошақтары болып келген Сығанақ, Отырар, Исфиджаб және т.б. қалалар құлдыруға ұшырайды. Кітапханалар, медіреселер, сауда орындары, мешіттер қирап, шаһарлар талқандалып күйзеліске ұшырайды.

Ислам діні қазақ ұлтының санасының, этникалық мәдениетінің және дүниетанымының қалыптасуында орасан зор із қалдырды. Мұсылмандық институттардың пайда болуы мен қалыптасуының саяси, қоғамдық және мәдени тараптарын зерттеуде қазақ даласында исламның қызмет ету тарихын, оның тәжірибесін қарастыру аса маңызды болып табылады.

Қазақ елінің ұлттық дәстүрлі ерекшеліктеріне сай ислами фундаментализмнен өзгеше мұсылмандық мәдениет қалыптасқан. Қазақи ислам ата-баба дәстүрімен, жергілікті халықтың санғасырлық ғұрыптарымен үндеседі. Қазақи мұсылмандық пен исламға дейінгі салттармен көркем үйлесімділік. Дала мәдениетінің санғасырлық тарихында араб және түркі дүниесінің жетістіктері қайталанбас өркениет кеңістігіне айналды. Жүзжылдықтар бойы ұлттық рухани құндылықтар мен ислам дәстүрі ұштаса білді. Халыққа тән ислам тарихы ерекшеліктері мұсылмандық білім беру жүйесіне ықпалын тигізді, интеграциялық үрдістер орын алды. Ең бастысы қазақи болмыс пен этникалық табиғатты сақтап қалу мүмкіндіктері жүзеге асты. Сол себепті қазақ тарихындағы халықтық білім беру жүйесін зерттеу маңызды болып табылады.

XX жүзжылдыққа дейін дәстүрлі ислам оқу орындары – медреселер мен мектептер білім алудың жалғыз жолы еді. Яғни білім берудің өзге діни дәстүрге негізделген түрі, сонымен қатар зайырлы білім беру мекемелері

болмады. Қазақ халқының ұлттық дүниетанымы мен сана-сезімі туралы сөз қозғалғанда ислами ағарту ісінің терең із қалдырғанын байқаймыз. Көшпелі тұрмыс салты білім алу жүйесінің орнығуына айтарлықтай қиындықтар тудырады, ондай шарттарға қарамастан сауаттылық халық арасында таралып отырды. Білім беру мекемелерінде халықтық әдебиет, салт-дәстүлер, этнопедагогика мен этнопсихология дамып отырды, сол себепті халықтық дүниетанымға қарсы шықпай, оның құндылықтарымен үндесе білді. Сондықтан қазақ тарихы шежіресінде ислам рухани мәдениет пен академиялық білімнің қалыптасырушы негіздерінің бірі ретінде қалады, сондай-ақ қоғамдық өмір салтын анықтаушы факторлардың бірі болмақ.

VII ғ. бері білім мен ғылымның, сауаттылық пен ағарту ісінің, мәдениеттің дамуы Орта Азия, Орта және Таяу шығыс аймақтарында исламның басым әсерімен дамыды. Медіреселер мен мектептердің басты мақсаты ағартушылық болса, олардың аясында исламды кеңірек тарату және ықпалын арттыру болды. Сонымен қатар сектанттықпен, күпірлікпен, надандықпен және жаратушыға тіл тигізумен күресті. Себебі Мұхаммед пайғамбардың өмірден озуымен байланысты бастапқыда шиизм мен суннизм пайда болса, кейінірек басқа да ағымдар тарих сахнасына шықты. «Жергілікті идеологияға қарсы келген жағдайда оларды оқытуға тыйым салынып отырды. Осы кезеңде дін мен білімнің тіліне араб тілі айналды. Мектебтерде мұғалім қызметін моллалар мен теологтар атқарды» [120, 92 б.].

«Медіреселер» мешіт жанында салынып, білім берудің негізгі мекемесі болды. Ортағасырлық тарихи жазбаларда Баласағұнның өзңнде 40 мешіт пен 20 медіресе болғандығы айтылады. Діни білім берудің ислами жүйесі ханафи мазхабына негізделді.

Медреселер білім берудің деңгейлеріне байланысты төрт сатыға бөлінді: 1) Ибтидаия (бастауыш – оқу мерзімі төрт жыл), 2) Рушдия (оқу мерзімі үш жыл), 3) Игдадия (жоғарғы білімге дайындық – оқу мерзімі үш жыл), Алия (жоғарғы – оқу мерзімі үш жыл). Соңғы сатыны аяқтаған түлектерге «абыз» (данышпан, дін қызметкері), «молла», «халфе», «муддарис» (факих, медіресе оқытушысы) атақтары беріліп отырды. Жалпы алғанда оқу үдерісі 12-13 жылды құрады [57, 20-24 б.]. Түлектер діни ілімді меңгеріп қана коймай, түрлі ғылымдарды да оқыды.

Сол уақыттарда азын-аулақ білімі бар адамдар мұсылман дін басылар болып саналды. Олардың қатарына қазилер, муддаристер (медіреседегі оқытушылар), мектептердің ұстаздары, имамдар (медіресенің шәкірттері), қажылар (Меккеге қажылыққа барғандар), қиссашылар кірді. Қазақ қоғамында молда және имам сөздері қолданылады, біріншісінің этимологиялық мағынасы араб тілінен енген – тақсыр, басшы дегенді білдіреді, ал екіншісі алдыңғы, дін басы, діни ғалым деген мағынаны білдіреді [126, 46 б.]. Сонымен қатар халық арасында «қожа» және «ишан» құбылыстары орын алды, олар ұстаз, тәлімгер деген ұғымды білдірді.

Патша үкіметі дәуірінде Қазан және Уфа қалаларындағы білім беру мекемелерінің ролі күшейді, олар қазіргі Қазақстанның діни білім беру

жүйесінде де із қалдырды. Аталмыш кезеңде ислами білім беруді реформалау туралы қадымшылдар (ескішілдер) мен жәдишілдер (жаңашылдар) арасында пікір-талас туындады. Кеңес дәуірінде болса мемлекеттің атеистік идеологиясына сай діни білім беру әлеуметтің қажеттіліктерін қанағаттандыратын элемент ретінде қарастырылмады. Оңтүстік Қазақстан энциклопедиясында келесі деректер келтірілген: 1923 жылы Ақмола облысында 42 медіресе жұмыс жасаса, 1986 жылы 13 медіреседе 970 шәкірт білім алды. Осы жағдайдың арқасында жергілікті дәстүр өзектене түсті, діни білім берудің белгілі түрлерінің пайда болуына әкеп соқты. Мәселен, «кеңестік ислам» құбылысы ретінде «худжралар (бөлмелер)» пайда болды. Олар жергілікті дәстүрлерге негізделгенмен сыртқы әлеммен байланысы тоқтатылды, яғни шетелдік маңызды ислами әдебиетпен танысу мүмкіндігінен қол үзді. Діни білім беру шеңберіндегі тұрғындардың бұндай тәжірибесі жергілікті дәстүрлердің күшеюі мен саяси және діни сұрақтарды қарастыруда либералды көзқарасқа жол беруге әкеп соқты [127] .

Түйіндей келе, қазақстандық діни білім беру жүйесінің мектебі ерте ортағасырдағы білім мен ғылымның даму тарихынан бастау алатындығын айтамыз. Осы орайда қазақстандық діни білім берудің өзіндік моделі мен ерекшеліктері қазіргі заманғы білім және ғылым саясатында ескерілуі тиіс.

2 ДӘСТҮР АЯСЫНДАҒЫ ДІНИ БІЛІМ БЕРУ ФЕНОМЕНІ

2.1 Діни білім беру әлеуметтік-мәдени феномен ретінде: салыстырмалы талдау

Дін рухани мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі ретінде санаға, дүниетанымға, кез келген әлеуметтік қауымдастықтың рухани әлеміне және сол қауымдастықтағы басым әлеуметтік идеологияға әрқашан әсер етеді. Қазіргі Қазақстанда атеизмнің орнына келген діни ренессанс жағдайында дін ұлттың рухани жаңғыруының қайнаркөзі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар қоғамды тұрақтандырудың факторы, әлеуметтік өзгерістердің рухани өзегі ретінде қабылданады.

«Дін» феноменінің мәні мен мағынасын түсінуге; оның априорлы мінездемесін, адамзат тарихы мен мәдениетіндегі ролі мен орнын, қоғам мен тұлғаға әсер ету түрлерін суреттеуге тырысу зерттеушілер тарапынан әртүрлі ғылыми тәсілдер арқылы жүзеге асырылды. Ғалымдардң көпшілігі «дін» термині латын тілінен (religio) алынғанда екі түсініктеменің қосындысы деп есептейді – адам мен Құдай арасындағы қарым-қатынас және оның мәдени салдары. С.Н. Булгаковтың пікірінше, діни санада дін Құдайды тану және Құдаймен байланысты сезіну болып табылады [17]. Ал П.А. Флоренский болса, дін онтологиялық тұрғыдан алғанда біздің Құдайдағы өміріміз және Құдайдың біздегі өміріміз, феноменологиялық тұрғыдан алғанда рухқа құтқаруды қамтамасыз ететін әрекеттер мен төзушіліктің жүйесі деп есептейді [128].

И. Кант дінді Құдайға жетудегі танымның бір түрі деп санады. Оның пікірнше, дін табынудың әдістеріне және іс-әрекеттің түрлеріне қарай әр түрлі қалыпта бола алатын өмір мен ойлардың рухани бейнесін қамтиды [19]. С. Л. Франктың ойынша, діни көзқарастардың әртүрлілігіне қарамастан, дін әрқашан абсолютті құнды шынайылыққа деген, бастаудың барын мойындауға деген сенімді білдіреді, діннің ішінде болмыстың шынайы күштері мен рухтың мінсіз шындығы үндескен [20]. Бұның бәрі діни құбылыстың әлеуметтік мағынасын жоғары бағалау үшін және адамзаттың тәжірибелік ақылын құрастыру мен бекітуде қоғам алдындағы қызметін бағалау үшін негіздеме болады. Бұл анықтамалар дінді адамзаттың құндылықтық бағдарларын анықтайтын рухани негіздеме екенін мойындайды.

XX ғ. философы К. Доусон іс жүзінде халықтың діні оның мәдениетімен шектеулі және шартталған болса, теория жүзінде мәдениет адам өмірін құдайшыл шынайылыққа алып келуге және оны құдай билігіне бағындыруға әдейі алып келетін күш деп санайды [21].

К.Гирц діннің мәнін дін адамдарда жоғарғы, барлығын бірдей қамтитын және тұрақты көңіл-күй мен ынталандыру тудыратын нышандар жүйесі деп санайды; ол болмыстың жалпы тәртібі туралы түсінік қалыптастырады және бұл түсініктерді ақиқатқа жетелейді, ал бұл көңіл-күй мен ынталандыру жалғыз шынайылылық болып қабылданады деп есептейді

[22]. Сол себепті дін бір мезгілде мәдениеттің нышаны мен мазмұны, қайнаркөзі мен таратушысы; күнделікті және киелі тұрмыста тұлғаға тірек болатын рухани ізденістегі тұрақты қажеттілік болып табылады. Кез келген дін, біріншіден, шексіз күрделі жүйе, екіншіден, оның тарихы барысында қалыптасқан жүйенің бөлігі болып табылады; осылайша сол бөліктің тек аз ғана бөлікшесі «қазіргі жағдай» ретінде анықтауға болатын зерттеуге жетеді. Дін – рухани өмір үлгісінің бір түрі, әлемді меңгерудің тәжірибелік рухани тәсілі, ол қасиетті дүниенің барына сенуді қамтамасыз етеді, ұстанушылардың бойына мәдени құндылықтар мен әлеуметтік ережелердің иерархиясын сіңіреді, діни жораларда бар үлгілерге сай белгілі әлеуметтік мінезді дарытады.

Дәстүрлі қоғамда дін діни үлгілерді және рухани-өнегелік бұйрықтарды, яғни мінез-құлық нұсқауларының көмегімен әлеуметтік-рухани өмірдің ұйымдастырушысы ролін ойнады, ол кезкелген діни идеология мен дүнетанымдық жүйенің дінгегі болып табылады. Діннің әлеуметтік ролі қасиетті салт жоралардың жеке басқа қатысты рухани-өнегелік ахуалына әсер ету арқылы тікелей жүзеге асады, сонымен қатар жанама түрде әлеуметтік феномендер көмегімен жүзеге асырылады, оның ішінде діни білім беру де бар. Дін шектік өлшемдерді, абсолюттерді қалыптастырады, олар арқылы адам, қоғам және әлем туралы түсінік пайда болады, олар мақсатты тұжырымдайды және өмірдің мәнін анықтайды, адам болмысының шектелгендігін, тәуелділігін, салыстырмалығын, баянсыздығын, кемдігін толтырады, байланысты қамтамасыз етеді және осылайша жалғыздықты жеңеді, қайғы-қасіретті жұбатады, жеңілдетеді, рухани тазаруды қамтамасыз етеді.

Қазіргі заманғы қоғамның құндылықтар бағытының қалыптасуына конфессионалды өріспен шектелмеген діндер барынша көбірек әсерін тигізеді. Олардың қатарына православие мен исламды жатқызуға болады, себебі олар Қазақстанның дәстүрлі мәдениеттін құраушы конфессиялар, ұлттық руханилықты қалыптастыруда және тұрғындардың көпшілігінің әлеуметтік бағдарларында маңызды роль атқарады. Кеңестік дәуірге дейін қазақ әлеуметінің көпшілігінің дүниетанымы мен құндылықтық бағдарларының қалыптасуына негізінен ислам әсерін тигізді. Басқа діндердің салмағы мен ролі айтарлықтай жоғары емес, сондықтан зерттеу аясында ислам мен православиенің құндылықтық парадигмасын қарастыру маңызды болып табылады.

К.П. Победоносцевтің негізгі әлеуметтік-педагогикалық көзқарасы бойынша танымның тұтастығын қарастыру болып табылады, таным тек ғылымды оқумен шектелмейді. Православие антропологиясы бойынша адамның негізгі үш құрамы бар, олар – жан, тән және рух. Тұлғаның барлық құрамдары даму мен тәрбиені қажет етеді. Рухани құндылықтардың жоғарғы сатысында сенім тұр. Кезкелген білімнің шынайылығын сенім анықтайды, одан тыс уақытта шынайылық тек салыстырмалы түрде болмақ [23]. Діни сенім халық мәдениетінің негізі болып табылады, сол себепті мектеп

халықтың қажеттіліктерін қанағаттандыру тиіс, оларға қарсы шықпауы керек, ал білім берудің негізгі мақсаты Құдайға деген махаббат, діни тәрбие болуы қажет.

Педагогикалық процесте тәрбие мәселесі бірінші кезекте жүзеге асырылуы тиіс, ол мектеп өмірінің барлық тұстарына сіңіру міндет болып табылады, яғни мектептегі білім – құндылықтар бағытын анықтайтын құрал. Ілім мен білімді тәрбиеден ажырату – залалды іс-әрекет, егер ақыл-ой білім беру жүйесі рухани білім берумен ұштаспаса, ілім өз мақсат-мұратына толықтай жете алмайды.

К.Д. Ушинскийдің теориялық мұрасында білім беру теориясы басты орынға ие. Ол оқуды тәрбие беруден ажыратпай, тәрбиеге басымдық берді. Тәрбиенің негізгі мақсаты адамның рухани дамуы болуы тиіс, ол халықтың өнегелік ерекшеліктері мен мәдени-тарихи дәстүрлеріне сүйенуі абзал. Әр халықта тәрбиелеу қағидаттарының өзіндік парадигмасы бар, ол дәстүрмен үйлеседі және ұлттық мінезге сай келеді. К.Д. Ушинский адамның мінезіне әсер ететін басым күш ұлт екенін дәлелдей келе кейбір ұлттық қасиеттер мұрагерлікпен беріледі деп санайды [24]. Ұлттық қасиеттер әртүрлі жағдайдағы тұлғаның іс-әрекетіне арқау болады. Адамның тәні мен жанында басқа қасиеттерге қарағанда ұлттық ерекшеліктер терең із қалдырады. Сондықтан рухани білім беретін педагог қызмет барысында халықтық, ұлыстық дүниетанымға назар аударуы қажет. Әр халық тәрбиенің соңғы мақсаты мен нәтижесі туралы өзіндік түсінік қалыптастырады. Кезкелген халықтың кемел адам туралы өзіне ғана тән ұғым бар және тәрбиелеу барысында жекелеген тұлғалардан сондай кемелдікке жетуін талап етеді. Ондай кемелдік әр халықтың мінез құлқына сай келеді, оның қоғамдық өмірімен анықталады, оның дамуымен бірге дамиды. Оның бейнесін халықтық әдебиеттен таба аламыз. Мәселен, әр халықтың әдебиетінде – әндерінде, мақал-мәтелдерінде, ертегілерінде, әңгімелері мен көркем шығармаларында адамның бейнесі қандай болу керектігі сипатталған.

Оқуда жетістікке жетудің амалы бастама білдіру болып табылады, яғни шәкіртке бағытталған экстрасенсорлы ықпал ету үдерісі, ол ағзаның жасырын қорларын және тылсым әлеммен байланыс жолдарын ашады. Табиғаттан тыс күштерге сену аясында білім беру қызметі үшін аксиологиялық негіздемеге айналатын идеяларды қалыптастырады, сонымен қатар ресми түрде зайырлы құрылымдар да жүзеге асуы мүмкін.

Мұсылман ортасында жалпы мәдениетте қабылданған әлеуметтік өмірдің қағидалары діни ережелерден түбегейлі ерекшеленбейді, себебі олар ұлттық дәстүрлерге барынша сіңісіп кеткен. Православиелық білім беру саласында түпкілікті айырмашылықтар бар, себебі ұлттық мәдени таптаурындар құлдырады және зайырлы мәдениеттен православие өмір салты қатты алшақтады. Әсіресе ислам білім беруді қажетті құрал ретінде қарастырады, ол көбінесе зайырлы өмір жолымен жүрген адамдардың рухани жан дүниесіне әсер ете алады және де діни білім беру мемлекеттік білім беру жүйесіне енуге тырысуда. Кейбір жағдайларда орташа мәдениетте

әлеуметтену үдерісіне ислами әлеуметтену теріс әсерін тигізеді, себебі ол әлеуметтік тәжірибені қалыптастыруда басқа механизмдер мен бағдарларға сүйенеді, жабық ортаны білдіреді, яғни діни жанұяларда тәрбиеленген балалар қазіргі қоғамның ахуалындағы өмірге және оның қиын әлеуметтік және мәдени шындығына әлсіз бейімделген болып келеді.

Әдетте исламда діни білім алған жастар жай ғана діншіл адамдарға қарағанда жоралanған және идеалдандырылған өмір салтын ұстанады, алайда айқын күрделі қиыншылықтарға ұрынбайды. Алайда діни білімнің ықпалымен қалыптасқан әлеуметтік мінез-құлыққа мынадай ерекшеліктер тән: бұқаралық мәдениеттің негізгі белгілерінен саналы түрде бас тарту, рухани бай әлеуметтік ұстаным, сыртқы бейнесі мен күнделікті іс-әрекетінде көрініс тапқан миссионерлік бағдар және т.б.

Діни білім беру мекемелеріндегі әлеуметтену үдерісіне тән қасиет гендерлік бөліну, бұл барлық діни білім беру мекемелеріне сай құбылыс. Әдетте ол тек конфессиялық талаптармен ғана байланысты емес, кәсіби сұрыптау соны қажет етеді. Исламда болсын, православие де болсын әйел адам діни қызметкердің (имам, священник) міндеттерін орындай алмайды және жоғарғы мансаптарда қызмет жасай алмайды. Зерттеушілердің пікірі бойынша әлеуметтік сәйкестік пен гендерлік рөлдерге сай келетін қасиеттерді бекітуге айтарлықтай әсерін тигізеді.

Кәсіби дайындықтың қызметі діни білім беру үшін үлкен маңызға ие, алайда әртүрлі кезеңдерде оны қабылдау сандық (бірінші кезеңде) және сапалық (екінші кезеңде) түсініктермен жүзеге асты. XX ғасырдың соңына дейін барлық конфессиялар күрделі кадрлық тапшылық жағдайында болды, діни қызметкерлерді кәсіби дайындықтан өткізу мәселесінде жылдамдық пен сандық көрсеткіші маңыздырақ болды. Сол уақытта діни білім беру жүйесінің қызметкерлері болсын, діни көшбасшылар болсын білімнің тереңдігіне, жеке қасиеттерге және маманданудың аясына ерекше назар аудармады. Қазіргі таңда аксиологиялық шеңберде конфессиялар белгілеп берген кәсіби қызметті жүргізуге қабілетті кадрларды кәсіби дайындау маңызды болып табылады. Яғни кәсіби білімге, ой-өрістің кеңдігіне және жеке бастың қасиеттеріне көңіл бөлінуде. Қазіргі діни білім берудің ғылыми бағыт алуы да осы мақсатты жүзеге асыру үшін жасалып отыр, ол ырымшылдықтың таралуына және діни қоғамдастықтардың зайырлы мәдениетке сіңісуіне бағытталған. Православие мен исламның ең басты айырмашылығы әлеуметтік сұрыптау қызметінде айрықша байқалады. Мұсылман ортасында білім берудің сапасы және оның легитимділігі (мысалы, қажетті діни мектепке кіретін әйгілі білім мекемесін аяқтау) діни көшбасшылық мәселесін шешуде үлкен рөл ойнайды. Кеңес дәуіріне дейінгі кезеңде мұсылман көшбасшыларының көпшілігі бір сатыдағы бірнеше білім беру мекемелерінде білім алды, оның себебі барынша сапалы, әрі терең білім алуды көздеді. Бүгінгі күні мұсылмандық білім беру жүйесінде белсенді ғылыми және ағартушылық қызметке аса көп назар аударылады. Осылайша ислами білім беру ортасында білім беру әлеуметтік лифт және сұрыптау

ролін атқаруға қабілетті, бірақ кейбір ескертпелер бар. Жаһандық және қазақстандық деңгейде исламның саяси бытыраңқылығы бұл қағидатты іс жүзінде жүзеге асыру үшін ауыр шарттар туындатады. Дегенмен аталмыш қағидат әлеуметтік өсу үшін маңызды, бұл жерде жетекші діни мектеп пен құқықтық мазһабты ұстану, гендерлік ұстаным шешуші рөл ойнайды. Әйел заты білімі өте жоғары болуы мүмкін, бірақ конфессиялық басқаруға тек ер адам ғана құқылы.

Православие білім беру кеңістігінде де белгілі бір діни оқу орнын бітіру конфессия ішінде әлеуметтік сұрыптау жүргізуде маңызды рөл атқарады. Алайда шіркеу ішіндегі әлеуметтік сұрыптау маңыздырақ. Шіркеу сатысының жоғарғы баспалдағын қара дін басылар басқарады, орыс православиесында әйел шарапттылығы болмағандықтан жоғарғы шендер әйелдерге қол жетімсіз. Сауаттылық пен кәсіби жетістіктер жеке тұлғаның сұранысқа қаншалықты ие екенін анықтау барысында өзекті, дегенмен билік құрылымы конфессия ішіндегі ережелерге сай қалыптасады. Діни субмәдениет ішіндегі діни білім беруде әлеуметтік іріктеу мен әлеуметтік лифттер шектеулі көлемде қызмет ететіні шүбәсіз. Зайырлы қоғамда да бұл қызметтің жүзеге асуы қиын. Дипломадарды нострификаттау мен діндарлардың әлеуметтік бейнесін қабылдау мәселесі діни білім беруде әлеуметтік сұрыптаудың механизмдері жұмыс жасамайтынын көрсетіп отыр, ал кейбір жағдайларда әлеуметтік мәртебе мен әлеуметтік сенімнің төмендеуіне алып келеді. Оған діндарларды бұрыс қабылдау әсер етеді: діни фанатиктер, террористтер (көбінесе мұсылмандарға қатысты), сауаттылығы төмен және әлеуметтік жағдайы төмен адамдар.

«Постсекулярлы қоғамдағы ислами білім берудің үлгілері: еуразиялық және еуропалық үрдістер» атты ұжымдық монографияда Н.Л. Сейтахметова ислами білім берудің онтологизациясын білім беру үдерісін моделдеудегі адам мәселесін қою деп түсіндіреді және оған рухани дамудың, тәлім-тәрбиенің, Мен және Басқаның байланысының, құрметтің, жанды өңдеудің, түсінудің, әлем мен адамның өзара болмыстығының стратегиялары жатады деп санайды [129, 36 б.]. Яғни діни білім беру әлеуметтік-мәдени феномен ретінде қабылдап қана қоймай оның негізгі бағыттарын көрсетіп отыр. Сондай-ақ ғалым білім берудің герменевтикасына плюралистік, репресивті емес деген сипаттама берді.

Білім беру әлеуметтік құбылыс ретінде салыстырмалы мағынада дербес жүйес болып саналады, оның негізгі қызметі – қоғам мүшелерін оқыту және тәрбиелеу [130]. Сол себепті білім беру мен қоғам өзара тығыз байланысты Білім беру әлеуметтік-мәдени институт ретінде келесі міндеттерді атқарады: 1) жоғарғы буыннан жас буынға білімді жеткізу; 2) мәдениет пен мәдени құндылықтарды жеткізу; 3) тұлғаны әлеуметтендіру, қоғамдағы жастардың интеграциясы; 4) қоғам мүшелерін әлеуметтік сұрыптау және жіктеу, яғни қоғамдық еңбекті бөлу мен мамандарды (кадрларды) өндіру; 5) кәсіби тұрғыдан және жеке бас тұрғысынан өзін-өзі анықтау үшін жағдай жасау; 6)

әлеуметтік-мәдени инновациялар, жаңа идеяларды өндіру, жаңа ашулар жасау; 7) әлеуметтік бақылау.

Қазіргі білім беру жүйесі әртүрлі бағытта дамып, келесі қасиеттермен сипатталады: ізгілендіру (гуманизация және гуманитаризация), сараланым (дифференциация), әртараптандыру (диверсификация), стандарттау, көнұсқалылық, көпдеңгейлілік, іргелілік (фундаментализация), компьютерлендіру, ақпараттандыру, дараландыру, үздіксіздік.

Білім берудің гуманизациясы дегеніміз білім беру жүйесінің және барлық білім беру үдерісінің бағдары оқытушы мен оқушынң арасындағы құрметтің дамуы мен қалыптасуына бет бұруы болып табылады, ол әр адамның құқықтарын құрметтеуге негізделген; тұлғаның денсаулығын, өзін-өзі бағалауын сақтау және нығайту, жеке адамның потенциалын дамыту. Нақты осындай сипаттағы білім беру білім алушыларға жеке даму жолдарын таңдау құқығын береді. Гуманитаризация дегеніміз адам үшін және оның игілігі үшін басты әлеуметтік мәселелерді шешуге көмектесетін білім берудің деңгейі мен түріне қарамастан оның мазмұнын игеруге бағдар алу болып табылады.

Диффернциация дегеніміз оқушылар мен студенттердің жетістікке жетуіне білім беру мекемелерінің бет бұруы; білім беру үдерісінде оның барлық қатысушыларының қызығушылықтары, икемдері мен қабілеттерін қанағаттандыру мен дамыту ескеріледі. Бұндай әртараптандыру тәжірибе жүзінде әртүрлі әдістермен жүзеге асырылады, мәселен, үлгерімділік бойынша білім алушыларды топтау; оқу пәндерін міндетті және таңдау топтарына жіктеу; оқу мекемелерін таңдаулы, бұқаралық және дамуында ауытқушылық пен кемшіліктер бар адамдарға арналған деп бөлу; жекелеген білім алушылардың және студенттердің қызығушылықтары мен кәсіби бағдарына сәйкес жеке жоспарын құрастыру.

Әртараптандыру дегеніміз оқу мекемелерінің, білім беру бағдарламаларының және басқару органдарының әралуандылығы.

Стандарттау жалпы мемлекеттік білім беру стандартын жүзеге асыруға білім беру жүйесін бағыттау болып табылады, нақты анықталған уақыт шеңберінде міндетті оқу пәндерінің жиынтығы.

Көпнұсқалылық білім беру жүйесінде таңдауға жағдай жасауды білдіреді; яғни әр адамға табысқа жетуге мүмкіндік беру, білім алушылар мен студенттерді дербес таңдау жасау мен жауапты шешімді қабылдауға дағдыландыру, балама және дербес ойлаудың дамуын қамтамасыз ету. Іс жүзінде көпнұсқалылық оқытудың қарқынын таңдау, білімділіктің әртүрлі деңгейіне қол жеткізу, білім мекемесінің түрін анықтау бағыттары бойынша жүзеге асырылады, сонымен қатар білім алушылар мен студенттердің жеке қабілеттеріне байланысты оқу жағдайын дифференциациялау қарастырылады (сынып, топ, жеке, компьютер көмегімен).

Көпдеңгейлілік – бірнеше кезеңдік білім беру үдерісінің ұйымдасуы; ол білім берудің әр кезеңінде адамның мүмкіндіктері мен мүдделеріне сай келетін сауаттылықтың деңгейін қамтамасыз етеді.

Іргелілік дегеніміз қазіргі тіршілік қарекетіне жастарды теориялық және тәжірибелік дайындаудың ара-жігін бекіту болып табылады. Бұл жерде білім беру жүйесінің оқу жоспарындағы барлық пәндер бойынша ғылыми-теоретикалық білімді терең және жүйелі игеруге аса назар аударылады.

Білім беруді ақпараттандыру оқу үдерісінде есептеу техникасы мен ақпараттық технологияларды кеңінен қолданумен байланысты. Ол соңғы онжылдықта барлық әлемде кең қолданысқа ие болды (аудио-, видеоқұралдар, компьютер).

Дараландыру дегеніміз оқыту және тәрбиелеу барысында білім алушылармен және студенттермен барлық арақатынас түрлерінде олардың жеке қабілеттерін ескеру және дамыту болып табылады.

Үздіксіздік – адамның үнемі тоқтаусыз білім алуы, ғұмырлық өзін-өзі дамыту үдерісі; ол қазіргі заманғы қоғамда ахуалдың және өмір шарттарының жоғарғы қарқынмен өзгеруімен байланысты.

Қазіргі заманғы білім берудің түрі білімберушілік-тәрбиелік жүйенің ерекшеліктерімен сипатталады: адами қызметтің қандайда бір түрін игеруге бағдар, мәдени құндылықтарды игеруге мүмкіндік, ғылым мен техниканың жетістіктері. Барлық білім және тәрбие беру ордалары өз дәуіріне сай дамыған ғылыми білімнің негіздері мен адами әлеуметтік-мәдени қызметтің жоғарғы үлгілерін топтайды.

Жалпы білім беру отбасылық, мектепке дейінгі, мектептегі, арнайы және жоғарғы болып бөлінеді. Ал мәдени құндылықтарды игеру бойынша білім жүйесі классикалық, көркемдік-эстетикалық, діни болып бөлінеді [129].

Діни білім берудің дамуы үшін мемлекет немесе нақты бір аймақ деңгейінде және жекелеген білім беру мекемелердің шеңберінде жаңа тұжырымдамалар мен үлгілер негіздеме болады; яғни жаңа мемлекеттік білім беру стандарттары, нормативті-құқықтық құжаттар, жаңа қайнаркөздер, қаржыландырудың механизмдері мен түрлері, діни білім саласы үшін мамандарды дайындау және қайта даярлаудың жаңа жүйесі.

Діни білім беру мемлекет, қоғам, әкімшілік және нақты білім беру жүйесі педагогтарының тарапынан басқарылатын үдеріс, сонымен қатар жартылай білім алушылардың ата-аналары арқылы басқарылады. Дегенмен олардың басқару түрлері мен тәсілдері әртүрлі. Діни білім алу барысында әртүрлі типтегі адам белгілі деңгей мен сапаға жете алады.

Діни білім беру жүйесінің зайырлы тармағы дінтанулық білім, дінді зерттеуді және дін туралы оқытуды білдіреді; ол діни сенім, мінез-құлық және институттарды зерттеуге арналған академиялық сала. Ол дінді сипаттайды, салыстырады, түсіндіреді және жүйелі, тарихи негізделген және мәдениаралық перспективаларды баса көрсетеді.

Теология трансцендентті немесе табиғаттан тыс күштердің (құдайлар сияқты) табиғатын түсінуге тырысса, дінтану діни мінез-құлық пен сенімді белгілі бір діни көзқарастардан тыс зерттеуге тырысады. Дінтану антропология, әлеуметтану, психология, философия және дін тарихы сияқты көптеген пәндерге және олардың әдіснамаларына негізделеді.

Дінтану XIX ғ. бастау алады, сол кезде Библияны ғылыми және тарихи талдау өркендеп, индустар мен буддистердің мәтіндері алғаш рет еуропалық тілдерге аударылды. Ертедегі ықпалды ғалымдар Англиядағы Фридрих Макс Мюллер және Нидерландыдағы Корнелиус П.Тиеле болды. Бүгінгі таңда дінтануды бүкіл әлемнің ғалымдары тәжірибе жүзінде адамзаттың әлеуметтік, мәдени мәселелерін зерттеу үшін қолдануда [132, 67-70 б.]. Алғашқы жылдары ол «салыстырмалы дін» немесе дін туралы ғылым ретінде белгілі болған және АҚШ-та бүгінде бұл саланы Дін тарихы деп білетіндер бар (Жалпы, атап айтқанда Чикаго университетінде қалыптасқан әдіснамалық дәстүрлермен байланысты, ал дәлірек айтатын болсақ, Мирше Элиаде мектебі, 1950 жылдардың аяғы мен 1980 жылдардың соңына дейін).

Дінтанушы ғалым Уолтер Каппс пәннің мақсатын «дін тақырыбына қатысты анықтамалық нұсқаулық пен зерттеу жүргізетін, ... оқытатын және тәжірибе беретін бағыт» деп сипаттады [25, 14 б.] Сонымен бірге, Каппс оның тағы бір мақсаты «дін тақырыбын (мәселесін) түсіндіру үшін қолданылатын жүйе мен әдістер» екенін жеткізеді. Дінтанушы ғалым Роберт А.Сегал бұл тәртіпті «көптеген тәсілдерге ашық» деп сипаттады, сондықтан ол «белгілі мәртебеге, деңгейге лайық болу үшін ерекше әдіс немесе нақты түсіндіруді қажет етпейді» [133, 17 б.].

Осы саладағы әртүрлі ғалымдардың ғылыми қызығушылықтары мен зерттеу тақырыптарына деген ниеттері әртүрлі; мысалы, кейбіреулер дінді қорғауға тырысады, ал басқалары оны түсіндіруге тырысады, ал тағы біреулері дінді өздерінің теориясын дәлелдеу үшін мысал ретінде пайдаланғысы келеді [25, 16 б.]. Кейбір дінтанушы ғалымдар, ең алдымен, өздеріне жат дінді зерттеуге мүдделі болады [26, 15 б.].

Діни білім бүкіл әлем елдерінің әлеуметтік-мәдени кеңістігінде ерекше орын алғанымен, әрқайсысында санқилы, кей кезде қарама-қайшы болып келеді. *Америка Құрама Штаттары* сияқты кейбір елдер діни білім беруді ашық түрде қаржыландырмайды және діни білім беру мектептің міндетті пәндеріне кірмейді. Ал басқа мысалдарға келетін болсақ, *Ұлыбританияда* христиан конфессионализмінен «ашық» діни білім пайда болды, ол белгілі бір діни көзқарасты білдірмей жалпы діни сауаттылықты арттыруға бағытталған. Діни білімнің бұл түрі сынға алынып келеді, өйткені діндерді зерттейтін бейтарап көзқарас болу мүмкін емес және кез-келген мәжбүрлі білім беру оқушының діни тұлғасының қалыптасуына әсер етуі мүмкін [27].

Америка Құрама Штаттарында діни білім көбінесе қосымша «жексенбілік мектеп», «иврит мектебі» немесе катехизм сабақтары арқылы беріледі, олар отбасыларының ғибадат орындарында балаларға ғибадат қызметтерімен немесе аптаның басқа уақыттарымен бірге оқытылады, мектеп күндізгі сабақтан кейін жүзеге асырылады. Кейбір отбасылар қосымша діни білім жеткіліксіз деп санайды және балаларын жеке діни мекемелерге, белгілі бір шіркеуге немесе қауымға береді, оларды діни бірлестіктер деп атайды. Сондай-ақ, көптеген конфессиялардың аккредиттелген жекеменшік колледждер мен жоғары оқу орындары

деңгейіндегі діни мектептері бар. АҚШ заңы бойынша, бейтарап, академиялық перспективаны қоспағанда мемлекеттік мектептерде діни білім беруге тыйым салынады [134]. Алайда, азшылық қоғамдастықтарда діни білім беруді ыңғайлы ету үшін аптасына бір рет уақыт беріледі, шіркеу мен мемлекеттің қарым-қатынасын нашарлатпауды көздейді. Мұғалімнің немесе мектеп әкімшілігінің бір дінді қабылдауы Бірінші түзетудің «ережелерін» бұзу болып саналады. Бұл ереженің іс жүзіндегі шекаралары студенттерге арналған Шығыс діні туралы медитация бағдарламаларын қарастыратын сот істерімен жиі сыналады, дәстүрлі діни мейрамдар «Он өсиет» сияқты діни құқықтық құжаттар арқылы тексеріледі, (1954 жылдан бері АҚШ «Құдайдың астындағы бір халық» деген сипатқа ие), сондай-ақ сыныпта қалай дұға жасауға болатыны аталмыш құжатта анықталған.

Ұлыбританияның мемлекеттік жүйесінде католик, ағылшын шіркеуі және еврей мектептері ұзақ уақыттан бері қолдау тапты, барлық мемлекет қаржыландыратын мектептерде міндетті түрде діни білім берілуі тиіс. Ұлттық оқу бағдарламасы енгізілгенге дейін мемлекеттік мектептерде діни білім беру жалғыз міндетті пән болған еді. Мемлекеттік мектептегі діни білім прозелитті емес және әртүрлі конфессияларды қамтиды, дегенмен заңнама басқа діндерге қарағанда көбірек христиандық мазмұнды қамтуды талап етеді [135, 10 б.]. Шотландия шіркеуінде мектептер жоқ, дегенмен ол шотландтық емес діни мекемелерде жиі кездеседі. Англияның мемлекеттік мектептерінде діни білім беру бойынша ұлттық оқу бағдарламасы жоқ. Англия мен Уэльсте мемлекеттік мектептер үшін оқу бағдарламасының мазмұны жергілікті білім беру органдарымен келісіледі, әр түрлі діни топтардың мүшелері, мұғалімдер және жергілікті кеңестер кіретін Діни білім жөніндегі тұрақты консультативтік кеңес (SACRE) бекітіледі. Мемлекеттік мектептердегі балалары бар ата-аналар, егер қаласа, оларды діни, жыныстық және қарым-қатынас туралы сабақтардың барлығынан немесе бір бөлігінен босатыла алады [136].

Жаңа Зеландияда «Діни білім» дегеніміз діни зерттеулерді академиялық оқыту дегенді білдіреді. «Діни нұсқаулық» жекеменшік діни мектептерде, интеграцияланған (діни) мемлекеттік мектептерде немесе кейде зайырлы мемлекеттік бастауыш мектептерінде діни сенімге қатысты ілімді білдіреді, егер жекелеген мектептердің кеңестерінің қағидаттарын басшылыққа алатын болса. 2017 жылдың мәліметтеріне сүйенетін болсақ, Жаңа Зеландияда мемлекеттік бастауыш мектептердің шамамен 40% -ы діни оқыту сабақтарын өткізді. Бұл елде ресми түрде мойындалған оқу бағдарламалары жоқ. Алайда зайырлы білім беру желісі [137] және Жаңа Зеландияның рационалисттер мен гуманистер қауымдастығы [138] сияқты ұйымдасқан топтар бар, олар мемлекеттік бастауыш мектептерден діни сабақтарды алып тастау үшін үкіметтен заңнаманы өзгертуді белсенді түрде талап етеді.

Үндістанда діни білімді жүзеге асыратын мекемелер – жекеменшік мектептер бар, әсіресе олар – индуизм, мұсылмандық, сикх, христиан, джайн

мен буддизм сияқты ағымдармен байланысты. Британдық биліктің дәуірінде христиан жекеменшік мектептері әйгілі болды және олар Ұлыбританияның (Британдықтардың) және үнді студенттерінің қатысуымен қызмет етті. Осы дәуірде құрылған көптеген мектептер, әсіресе христиан халқы көп жерлерде бүгін де жұмыс істейді. Мектеп Ұлы Британияның стандартты оқу бағдарламасына сәйкес оқытады, сонымен қатар бхажан/киртан ән айту және аспаптаушылық, сондай-ақ Гаудия Вайшнава философиясымен айналысады. Кришна санасы халықаралық қоғамы бірқатар жоғары деңгейлі семинариялар мен мектептер ұйымдастырды. Типтік ресми білім берумен қатар, Кришна санасы халықаралық қоғамы Білім беруді дамыту министрлігімен және Ваиснаваның оқыту және тәрбие жөніндегі комитетімен стандартталған мамандандырылған діни/рухани оқыту бағдарламаларын ұсынады. Білім берудің деңгейі мен ауқымы бойынша Үндістанда діни білім негізінен Маяпур жоғары білім беру және оқыту институты және Вриндаван жоғары білім беру институты болып жіктеледі. Сонымен қатар Кришна санасы халықаралық қоғамы Маяпур академиясы арқылы аршана (үнді сөзі) немесе құлшылық ету және құрбандыққа шалу рәсімдерін өткізеді [139]. Кәдімгі ресми білім берумен қатар, бірқатар діни мекемелер балалар мен ересектерге арналған тұрақты емес бейресми діни/рухани білім беру бағдарламаларын енгізді. Халықаралық Кришна санасы ғибадатханалары бұған қатыстылардың бірқатарын құрды.

Жапонияда діни білім міндеттелген көптеген христиан мектептері мен университеттері бар. Жекеменшік орта және жоғарғы мектептердегі кез-келген діни білім беретін мұғалімнен діни білім беру стандарттарын оқытатын университетте аккредитациядан өтуін талап етеді [140]. Буддизм секталарымен дәстүрлі байланысы бар жекеменшік мектептер, әдетте, ешқандай діни оқуды талап етпейді. Мемлекеттік мектептерде діни немесе саяси білім алуға немесе белгілі бір діни немесе саяси топты насихаттайтын клубтарға тыйым салынған.

Пәкістанда мұсылман студенттері исламтануды бастауыштан жоғары буынға дейін оқулары міндеттелген. Мұсылман емес студенттер үшін міндетті емес, олар оның орнына этика пәнін таңдай алады.

Көпұлтты империя ретінде Босния құрамына кіретін *Австрияның* тарихы болғандықтан, сунниттік ислам XIX ғасырдан бастап римдік католик, протестант немесе православиелік сыныптармен қатар оқытылып келеді. Алайда, еврей, буддист және соңғы күнгі әулиелер сияқты азшылық діндерге жататын балалар да әр түрлі конфессияларда діни білім ала алады. Көптеген мектептерде балама түрде этика бойынша зайырлы сабақтарға қатысуға болады.

Финляндияда жалпы білім беретін мектептерде (7-16 жас) және орта/жоғарғы мектепте (16-18/19 жас) діни білім міндетті пән болып табылады. Фин студенттерінің көпшілігі евангелиялық лютерандық діни білім алады. Егер студент Финляндияда тіркелген болса, студент өзінің дініне сәйкес діни білім ала алады. Діни білім міндетті пән болғандықтан,

кез-келген діни топқа жатпайтын оқушыларға этика пәні оқытылады. Сонымен қатар лютерандық емес оқушылар Евангелиялық лютерандық діни білім беруге қатысады [141].

Францияда мемлекет ешқандай дінді мойындамайды және діни білім беруді қаржыландырмайды. Алайда, мемлекет жекеменшік оқу орындарын, оның ішінде діни оқу орындарын студенттерге діни курстар өткізуге мәжбүрлемеу және студенттерді дінге қарай кемсітпеу шарттарына байланысты субсидиялайды. Дегенмен Эльзас-Мозель аймағына ерекше статус берілген, тарихи себептерге байланысты (бұл жүйе қалыптасқанда Францияның аталмыш бөлігі Германиямен басқарылған) айрықша жергілікті заң бойынша мемлекет кейбір діндерге (католик, протестант, Еврей) қолдау көрсетеді, негізінен неміс моделіне сәйкес келеді.

Тарихи тұрғыдан қарастырсақ *Германиядағы* әртүрлі конфессиялар бастауыш және орта білім беруге өз үлестерін қосып келген және әлі де солай болып келеді. Германияда білім беру тәртібі әлі күнге дейін 1763 жылы Ұлы Фредерик енгізген Пруссиялық білім жүйесінің мұрасын сақтап келеді. Сол кезден бастап Германияның әртүрлі аймақтарының оқу бағдарламаларында негізгі техникалық дағдылар ғана емес, сонымен қатар музыка (ән айту) және діни (христиандық) білім де қамтылған, олар шіркеулермен тығыз ынтымақтастықта. Бұл шіркеулерге Германиядағы «Körperschaft des öffentlichen Rechts» атты қоғамдық құқықтың заңды тұлғасы ретінде белгілі бір мәртебе берілді, оны 1919 ж. Веймар ымырасы деп атайды және бүгінге дейін сақталып отыр.

Германияның федералды штаттарының көпшілігінде роман католицизмі мен протестантизмнің ұзақ тарихы бар, олардың діни органдарында негізгінен протестант, католик және еврей діни білім беру мұғалімдерінің дайындығын қадағалайтын құрылым бар. Федералды штаттардың бірінде бұған православие христиандары да кіреді. Берлин, Бремен және Бранденбургте діни білім міндетті емес. Мысалы Бременде мемлекет тарапынан рұқсат етілген «Библияны зерттеу» пәні ұсынылып отыр, бірақ оны белгілі бір конфессиялар қадағаламайды. Оқу қазіргі заманғы гуманитарлық стандарттарға сәйкес және негізінен мемлекеттік колледждер мен университеттерде дәріс беретін оқытушылармен жүзеге асырылады. Бұл мұғалімдер мемлекеттік мектептерде дінді оқытады, мемлекет оларға ақы төлейді және олар Германия конституциясы алдында, сонымен қатар шіркеулердің алдында оқыту бағдарламасының мазмұнына қатысты жауап береді. Ешқандай негізгі діннің бөлігі болып табылмайтын балалар (мысалы, Иегова куәгерлері мен Жаңа апостол шіркеуінің мүшелері) конфессиялардың біреуінің сабақтарына қатысуға немесе егер олардан бас тартқысы келсе, оның орнына этика немесе философия сабақтарына қатысуға мәжбүр. Германияның гуманистік ассоциациясы болып табылатын атеистік және агностикалық бірлестік шіркеулердің білім жүйесін заңдастырып, енді мұндай зайырлы сабақтарды өткізуге рұқсат етілген. 14 жастан бастап балалар өздері діни сабақтарға барғысы келетіндігін, ал егер барса,

қайсысына барғысы келетінін өздері шешу мүмкіндігіне ие. Одан жас балалар үшін олардың ата-аналарының шешім қабылдайды. Сонымен қатар мемлекет діни және Вальдорф білім беру мектептерінің шығындарының 90%-ын төлеу арқылы субсидиялайды. Бұл мектептер мемлекеттік мектептермен бірдей федералды штаттық оқу жоспарларын ұстануы тиіс.

Германияда ислами діни білім беруді енгізу көптеген қиыншылықтар мен қиындықтарға тап болды, бірақ қазіргі уақытта біртіндеп енгізілуде. Қазір елде үш миллионға жуық мұсылман, көбінесе түрік тектес мұсылман бар, бірақ олардың көпшілігі мемлекетте мұндай мәселелерді шеше алатын заңды бірлестіктердің мүшелері емес (христиан шіркеулері мен гуманистерден айырмашылығы). 2013 жылы Германия тарихында тұңғыш рет Гессен штаты мұсылман қауымын мойындады, бүкіл Германия үшін мемлекеттік корпорация ретінде реформаларға бағытталған Ахмадия тарихи кезең болып саналды [142]. Ахмадия тек мемлекеттік мектептерде діни білім бере алатын мәртебе алуға өтініш білдірді, бірақ қазір оған өз зираттарын сақтауға және штаттың шіркеу салық жүйесі арқылы мүшелерінің алымдарын жинауға рұқсат берілген.

Грецияда мемлекеттік бастауыш және орта мектептердегі оқушылар (әдетте 6-17 жас аралығы) ресми оқу бағдарламасы арқылы грек православие дінінің негіздерін үйренеді. ЕО-ның діни бостандық ережелеріне сәйкес, олардың ата-аналары оларды ешқандай себепсіз қағаз жүзінде өтініш жасап, діни сабақтардан босатып ала алады. 18 жастан асқан студенттер өздері бас тарта алады. Қатысқысы келмейтін студенттер балама (діни емес) курстарға қатысады. Университеттерде (көпшілігінде), егер оқу саласына қатысы жоқ болса, ешқандай діни мазмұнға ие болмайды.

Латвияда 2004 жылдан бастап бастауыш сынып оқушыларының ата-аналары (1-3 сыныптар) христиандық сабақтарды немесе этиканы таңдай алады. Христиан сыныптары интерденоминатикалық болып табылады (жалпы лютерандық, римдік католик, православие, баптист, ескі сенуші деген бағыттарға негізделген).

Польшада діни мектептер мемлекеттік мектептерде міндетті емес. Ата-аналар балалардың дін сабақтарына немесе этика сабақтарына қатысуы туралы шешім қабылдайды немесе олардың ешқайсысы оқытылмауы мүмкін.

Румынияның мемлекеттік мектептерінде діни білім міндетті емес. Ата-аналар балаларының қай дінді оқитынын еркін таңдай алады, бірақ діни сабақтардың көпшілігі елдегі көпшілік дін болып табылатын румын православие дініне назар аударады.

Жалпы институционалдық білім, әсіресе діни білім *Түркияда* орталықтандырылған. Бұл жүйе алғашқы білім беру туралы Заңнан бастау алды, ол алғаш рет 1924 жылы әзірленді және кейінгі құқықтық реформалар мен конституциялық өзгерістерде сақталды. Зайырлы революцияның салдарынан Османлы білім беру жүйесінің бастапқы тәжірибелері өзгеріске ұшырады. «Білім берудің бірлігі» туралы жаңа заң мемлекеттік мектептердегі діни оқуды толығымен алып тастау керектігін бекітті. 1956 жылы

көппартиялы демократияның жемісі ретінде Демократиялық партия басқарған жаңа үкімет құрылады. Бұл жаңа үкімет орта мектептерде дінтану курсын енгізді. 1980 жылғы әскери төңкерістен кейін мектептегі діни білім қайта құрылды. «Дін мәдениеті және этика білімі» жаңа бағдарламасы студенттерді оқу процесіне сыни және белсенді қатысуға тәрбиелеу үшін жалпы білім берудің мақсаттары мен қағидаттарын біріктірді. Діни білім берудің мазмұнын әлі күнге дейін мемлекет дайындайды. Мемлекет балалардың басқа діни ілімдерге ұшырамас бұрын исламда қабылданған түсіндірмелерді бірінші кезекте оқытылуына кепілдік береді.

Канадада діни білім әртүрлі мәртебеге ие. Бір жағынан, 1867 жылғы Конституциялық заңның әр түрлі бөлімдерінде мемлекет қаржыландыратын және ұйымдастыратын римдік католиктер мен протестанттарға арналған жекелеген мектептер кейбір провинцияларда және кейбір жағдайларда жүзеге асырылатыны бекітілген [143]. Екінші жағынан, мультикультурализмнің өсіп келе жатқан деңгейімен байланысты, әсіресе Онтарио штатында, белгілі бір топқа діни қаржыландыруға рұқсат етіле ме, жоқ па деген пікірталас пайда болды. Мәселен, Ньюфаундленд протестанттық және римдік-католиктік мектептер үшін қаржыландыруды 1995 жылы конституцияға енгізілген өзгертуден кейін тоқтатты. Квебек штаты 1998 жылы қабылданған «Білім туралы» Заң арқылы қаржыландыратын діни білімнің күшін жойды, ол сол жылдың 1 шілдесінде конституцияға өзгертулер енгізгеннен кейін күшіне енді [144]. Квебек мектептерді діни бағыттан гөрі лингвистикалық бағытта қайта ұйымдастырды. Онтариода қаржыландыруды тоқтатуға қатты қарсылық білдірілді. 2007 жылғы провинциядағы сайлауда католик дініне жатпайтын діни мектептерді қаржыландыру тақырыбы басты тақырыпқа айналды. Провинциялық консервативті партия ішінара олардың идеясын қолдағаны үшін жеңілді.

2.2 Төзімділік тәжірибесін құрастырудағы діни білім берудің рөлі

Төзімділік (халықаралық ауқымда қолданылатын «толеранттылық» терминін біз қазақ тіліне «төзімділік» деп аударып отырмыз) дегеніміз плюралистік қоғам ахуалында басқаларға құрметпен қарау, олармен достық қарым-қатынаста болу дегенді білдіреді, яғни дүниедегі мәдениеттердің алуандығын дұрыс түсіне білу. Сондықтан төзімділік әртүрліліктегі үйлесімділікті анықтайды. Бұндай ұғым тек моральдық борыш болып қана табылмайды, ол – саяси, әрі құқықтық қалау мен ынта [145]. Ең маңыздысы төзімділік – белгілі тұрақты ұстаным, ол басқа адамның әмбебап құқықтары мен негізгі бостандығын мойындау мен қабылдаудың негізінде қалыптасады, сондай-ақ өзге тұлғаның ерекшеліктері мен дүниетанымын құрметтеуге негізделеді. Алайда ол әлеуметтік әділетсіздікке деген шыдамды көзқарасты, өз құқықтарың мен мүдделеріңнен бас тартуды және бөтен нанымдарға жол беруді білдірмейді.

Жаһандану және аймақтардағы интеграциялық процестердің дамуы жағдайында қазіргі елдердің тіршілігінде діни факторлардың мәні артып келеді.

Ал діни төзімділік дегеніміз әртүрлі діндер мен конфессиялардың табынушылары арасындағы, діни топтар арасындағы шыдамды, төзімді қарым-қатынасты білдіреді, олар өзара сыйластық қағидаларына, бір-бірінің өмір сүруі мен қызмет етуге деген құқықтарын мойындауға негізделеді. Діни төзімсіздік болса, басқа діни дәстүрдің, өзге конфессияның ізбасарларына деген теріс көзқарасты білдіреді, бұндай пікір мен қатынас түрі құқықтарды шектеу, қуғын-сүргін (репрессия), қудалау сияқты іс-әректтерден көрініс табады.

Діндердің эксклюзивтілік пен даралыққа деген талпынысы діни төзімсіздіктің қалыптасуына қандайда бір мүмкіндік тудырады. Яғни әр дін ақиқат пен ғаламды түсіндіруде абсолютті қайнаркөз болуға талпынады, сонымен қатар өзін жалғыз дұрыс сенім және ақиқат деп есептеп қана қоймай, басқалардан мойындауды талап етеді [29]. Осылайша өз сеніміне сай діндердің абсолютті табиғатқа деген ұмтылысы басқа діндерді шектеу тәжірибесі үшін діни санкция мүмкіндігін тудырып отырды. Діни төзімсіздік және алуыздық бір діни топтың басқа топтың ақиқатқа деген құқығы барын түсіну мен қабылдауға қабілетсіздігінен шығып отырды. Бұндай түсініспеушілік пен төзімсіздік әрқилы нәтижелерге алып келуі мүмкін: өшпенділік, қуғын-сүргін (репрессия), қудалау, діни соғыстар және т.б.

Төзімділіктің де, төзімсіздіктің де өзінің әлеуметтік субъектісіне байланысты бірнеше түрі болуы мүмкін: жеке, қоғамдық, топтық және мемлекеттік. Бұл анықтама төзімділіктің сан алуан түрлеріне қатысты қолданылады, яғни діни төзімділік те жатады. Демек діни төзімділіктің субъектісі – жеке тұлға, адамдардың белгілі біртобы, мемлекет және жалпы қоғам болуы мүмкін. Діни төзімділіктің маңызды түрлеріне қоғамдық және мемлекеттік бағыттары жатады. Қоғамдық төзімділік қоғамдық психологияда, моральда, өнегелерде көрініс табады.

Көп жағдайда діндарлардың рухани жетілуіне олардың діни жетекшілері (ұстаздары, тәлімгерлері) жауапты. Сондықтан да қоғамда төзімділік қағидаларын бекіту үшін дәстүрлі діни мәдениеттердегі тәрбие мен білімнің бітімгерлік, гуманистік әлеуетін (потенциалын) пайдалану – аса маңызды. Себебі діни білім беру, сондай-ақ жалпы білім беру дүниетанымын қалыптастырады, рухани-өнегелік әсерін тигізеді, адамдардың бойына саяси және тұрмыстық мәдениетті дарытады. Қазіргі заманғы ахуалда діни білім берудің ролі қоғамда төзімділік және бейбітшілік салтын сіңіру үшін өте маңызды болып табылады. Өйткені наным-сенім мәтіндерінде және діни дәстүрлерде жалпы адамзатқа ортақ гуманистік құндылықтар, қоршаған ортаға деген сүйіспеншілік, агрессия мен соғысқа деген жеккөрушілік бары айғақ. Сол себепті бүгінгі күні діни білім беру саласының қызметкерлері төзімділік мәдениетіне тәрбиелеу үшін, басқа дін өкілдеріне және атеистік

көзқарастағы адамдарға сыйластықпен қарауды үйрету үшін қандай ұстанымдарға сүйенетіні – айрықша маңызды.

Дәстүрлі діндердің барлық бірлестіктері және олардың көшбасшылары бүкіл діндер мен конфессиялар арасында өзара сыйластықты орнату қажеттілігн бір ауызбен қолдайды, олар дінаралық және ұлтаралық өшпенділіктің әлем үшін тидіретін қауіпін толықтай түсінеді. Осы орайда діни төзімділікті қалыптастырудың басты құралдарының бірі – басқа елдермен діни білім саласында тәжірибе алмасу, ынтымақтастық орнату, оның бағыттары – теологиялық діни, зайырлы дінтанушылық та болуы мүмкін.

Дін ғасырлар бойы және бүгінге дейін қоғамды біріктіретін және бөлетін күш болып табылады. Қоғам ішіндегі діни төзімсіздік белгілі бір мемлекетте шиеленіс жасау үшін сыртқы күштерге жақсы құрал бола алады. Сондықтан бұрынғы уақыттан бері діни мақсаттардан бөлек астарлы саяси мүдделерді көздейтін барлық мүмкін миссионерлік миссиялар жүзеге асырылады. Қоғамды ішкі жағынан өзгерту үшін барынша сектанттық қозғалыстар енгізіліп таратылады. Бұның бәрі діни білім беру мәселесі қазіргі қоғамдардағы қауіпсіздікті, бірлікті және діни төзімділікті қамтамасыз ету үшін өте маңызды екенін дәлелдеп отыр. Діни сауаттылық пен діни білім беру діни еріктілік пен шыдамдылықтың негізгі кепілі болмақ, сонымен қатар қоғамның ішкі тұрақтылығы мен интеграциясының өзегі, ол ұлт пен мемлекетттің бөлінуін, күйзелісін алдын алады, сыртқы діни әсердің саяси мақсаттарын бейтараптандыруға жағдай жасайды. Діни білім беру жүйесінің болмауы немесе әлсіз дамуы ахуалында қоғамның діни-конфессионалдық алуандылығы оның ішінара бөлінуі мен әлсізденуіне жол ашады. Себебі діни сауатсыздық әртүрлі діни мәдениеттердің өкілдері бірін-бірі түсінсіпеушілікке қолайлы орта тудырады. Яғни діни төзімділікті былай деп сипаттауға болады – бір діни-конфессионалдық қауымдастықтың жақтаушыларының екінші бір діни-конфессионалдық қауымдастықтың өкілдеріне төзімді, кеңшілік көзқараспен қарауы. Әр адам өзінің діни сенімдерімен өмір сүруге құқықлы және басқа адамдардың дәл сондай құқықтарын мойындайды.

Діни төзімділік көпаспектілі және мазмұнды құбылыс. Осыған байланысты қабылдау ерекшеліктеріне орай әртүлі түсіндірме беруге болады. Мысалы, бөтен діндегі адамдардың діни-конфессионалдық құндылықтары мен идеяларын білу, қабылдау, құрметтеу және басқалардың көзқарасы мен құндылықтар жүйесіне бейтарап, бейжай қарау. Дегенмен қабылдау мен құрметтеуге негізделген діни төзімділіктің түрі ең жақсысы мен тәуірі болып саналады. Себебі бейтараптылық көп жағдайда білмеушілік пен білімсіздікті білдіреді, ол қоғамдағы жағдайдың өзгеруімен (саяси, әлеуметтік, экономикалық, құқықтық және т.б.) төзімсіздіктің туындауына жол беруі мүмкін. Сондықтанда бұл құбылыс ағартушылық жұмыстың өзектілігін көрсетіп отыр. Әртүрлі діни-конфессионалдық мәдениеттер мен дәстүрлерді өзара тану деңгейін жоғарылатуға бағытталған діни білім берудің жүйесін

құрастыру қажет. Бөтен діндегі адамдардың құндылықтары мен идеяларын білмеу немқұрайлық пен дұрыс еленбейтін қарым-қатынасқа алып келеді. Ал басқалардың көзқарасы мен құндылықтары туралы сауаттылық өзге діни мәдениеттердің өкілдеріне және жалпы діндарларағa оң көзқараспен қарауды қамтамасыз етеді.

Діни төзімділік басқа дін, конфессия және секта өкілдеріне қатысты болуы мүмкін, сонымен қатар атеистер мен құдайға сенушілер арасында болуы мүмкін. Осыған орай діни төзімділікті қамтамасыз ету үшін бірнеше механизмдер қолданылады. Ол механизмдерді бірнеше түрлерге бөлуге болады – атеизм, зайырлы (секуляризация) және діни білім беру.

Атеизм барлық діни ағымдар мен конфессияларға деген төзімсіздікті (тиымды) білдіреді, ол дінді жоққа шығаратын идеалогияны қолдайды, осылайша барлық адамдарды теңестіріп, өзара шыдамдылықты қамтамасыз етеді. Ондай механизмнің жарқын мысалы болып КСРО табылады. Кеңес дәуірінде мемлекеттік деңгейде жүргізілген атеизм саясатының белгілі саяси мақсаты болды. Оның мүддесі кеңестік мультимәдени қоғамның әртүрлі діни-конфессионалдық орталарында психологиялық кедергілер мен тосқауылдарды жою болды.

Секуляризация барысыныда діни-конфессионалдық сұрақтар екінші кезекке ысырылады, зайырлы сипаттағы қарым-қатынастар мен салаларға басымдық беріледі, сондай-ық демократиялық мәдениетке көп көңіл бөлінеді. Мемлекеттің діни институттардан ажырауы, бір-бірінің қызметтеріне араласпау, азаматтық қоғамды қалыптастыру, зайырлы қоғамда ортақ мәселелерді шешуге бірігіп күш жұмылдыру адамдардың жекелеген топтарының арасындағы діни-конфессионалдық айырмашылықтарының маңыздылығын төмендетеді.

Діни білім беру қоғамдағы діни төзімділікті діни-конфессионалдық топтарды тану, құндылықтар жүйесі мен идеологиялық қағидаттарды қабылдау мен құрметтеу арқылы енгізуді және қамтамасыз етуді көздейді. Осы тұрғыдан келгенде қоғамдық мәдениет пен сананы қалыптастыратын әртүрлі діни-конфессионалдық құрылымдар арасындағы ортақ түсініктер мен ұғымдарға назар аударылуы тиіс, ол тек діни төзімділікті дамытуға ғана әсер етіп қоймай, қоғамдық бірігуге (консолидацияға) де себеп бола алады. Ал ортақ ұғымдарды ерекшелеу келесі тәсілдер арқылы жүзеге асуы мүмкін:

Барлық діндердің идеологиялық және құндылықтық ортақ тұстары бар. Айырмашылықтар болса міндетті түрде сәйкессіздікті білдірмеуі тиіс. Олар өзара толықтырулар мен сапалық байи түсу үшін жақсы алғышарттар болып табылады. Діни төзімділік идеялары – діндер мен конфессиялардың ілімдерінде бар дүние. Кез келген діни дәстүр өзінің артықшылығы мен ерекшелігіне ұмтылғанымен [30], сонымен қатар басқа діндердің идеялары мен құндылықтар жүйесіне деген төзімділік пен құрмет элементтері орын алған. Зерттеуші Сосковец ғылыми еңбегінде адамзаттың барлық белгілі діни жүйелерінде төзімділік мүмкіндігі (потенциалы) бар деп есептейді [31, С. 177].

Ал бір діннің шеңберіндегі әртүрлі конфессиялардың ортақ тұстарын анықтауда ортақ сенімге негізделген бірегейлікке назар аудару керек, конфессия болса екінші кезекте тұруы тиіс.

Келесі тәсілге қандай дін мен конфессияның қатарына жататындығына емес, қай ұлттың өкілі екендігіне айрықша көңіл аудару жатады. Бұл әдіс қай дінді мойындайтынына, құдайға сенуі не сенбеуіне қарамастан бір ұлттың өкілдері бүтін бір халықтың ұрпақтары екенін білдіреді. Аталмыш амал азаматтыққа қатысты да қолданылуы мүмкін, яғни тұтас бір қоғамның құрамында (қатарында) болу. Діни-конфессиялық топтарға ортақ мәселелер мен міндеттерді (экономикалық, әлеуметтік, саяси және т.б.) шешу керек деген идеяны сіңіреді, соған сендіреді – ортақ мүдделер, талаптар мен қажеттіліктер, демек жалпыға ортақ мақсаттар.

Діни төзімділікті қалыптастырудың механизмдері қоғамдық қарым-қатынастардың тұтас жүйесімен, рухани мәдениеттің деңгейімен, жеке тұлға мен әлеуметтің сауаттылығымен байланысты. Осы тұста діни төзімділікті қамтамасыз ету үшін діни ағарту ең маңызды бағыт екені сөзсіз аян. Себебі қазіргі заманда әрқилы дінге сенетін халықтар бір мемлекеттің шеңберінде өмір сүруге мәжбүр.

Әралуан бейнедегі діни төзімділіктің дәстүрлері діни білім берудің барлық кезеңдерінде көрініс алуы қажет. Діни төзімділікті насихаттауға бағытталған ғылыми еңбектер мен зерттеулер өзекті болып табылады. Көптеген танымал ойшылдар халықтар мен жекелеген тұлғалардың өздерінің ерекшеліктері, қалаулары мен қалыптасқан орталарына қарай дінді таңдау құқықтары бар екендігін қолдайды.

Осы ойға қатысты әл-Фараби былай деген болатын: бір топ немесе бір халық белгілі бір заттарға қатысты еліктеу образдарын басқа топқа немесе басқа халыққа қарағанда басқаша елестетеді. Сол себепті әртүрлі қайырымды халықтар мен қайырымды қалаларда әртүлі дінге сенуі мүмкін, және де ортақ (ұқсас) бақытқа сенеді [7]. Түркі дүниесінің сопы ғалымы Қожа Ахмет Ясауи адамдарды басқа халықтардың діндеріне төзімділікпен қарауға шақырған – «егер сенің алдында бөтен діннің өкілі болса, оған жәбір корсетпе. Қатыгездің жүрегінен, жәбірлеушінің рухынан Құдай безеді. О, ақиқатшыл Алла! Ондай құлға тозақтың жаһаннамы дайын тұр» [8]. Ол тек тәлімгер ғана болып қоймай, данагөй қоғамдық қайраткер ретінде тарихта қалды. Өзінің діни уағыздарында, өлеңдері мен трактаттарында халыққа ашық сөз айту керектігін сезгенде өзекті болып отырған қажеттіліктерге үн қатып отырған. Діни трактаттар мен қағидаларға сүйене отырып, отандастарын өзін-өзі дамытуға, адамсүйгіштікке, мейрімділікке, діни еріктілікке, төзімділікке шақырған.

Жаһандану жағдайында, дүниежүзілік тарих кеңістігінің тарылуы байқалғанда, дінаралық және конфессияаралық ынтымақтастықты насихаттау арқылы діни төзімділікті дамыту ұтымды болмақ. Осы тұрғыдан алғанда дінаралық ынтымақтастық пен төзімділікті дамыту бойынша барынша тиімді құрал болып идеялар мен құндылықтар негізінде діндерді жұмылдыру

қозғалысы табылады, сонымен қатар өзара түсіністік үшін діни білім мен ғылымның кешенді (теологиялық дәне зайырлы) дамуы.

Бүгінгі таңда діни төзімділік бейбітшілікті, тұрақтылық пен экономикалық прогрессті қамтамасыз етуде шешуші күшке айналды, ол қазіргі елдердің рухани өмірінің жаңғыруын (модернизациясын) талап етеді. Жаһандану мен интеграциялық үдерістер дәуірінде дінге қатысты жаңа конструктивті тәсілсіз жүзеге асыру қиындықтарға әкеп соғады. Сондықтан бұл бағытта діни білім мен ғылым басты рөлді атқарады.

Дін әлеуметтік институт ретінде қоғамдық өмірдің ерекше бөлшегі болып табылады. Осы себепті діндар және діндар емес жұртшылықтың діни сауаттылығы діни толеранттылықтың қалыптасуы үшін маңызды іргетас бола алады, сонымен қатар саяси мақсаттарға діни түсініктеме беретін радикалды топтардың қызметіне тойтарыс бере алады. Діни білім әлемдік және дәстүрлі діндер туралы тұтас ұғым, түсінік беруі тиіс, қоғамның мәдениеті мен рухани өміріне әлемдік діни жүйелердің сіңірген еңбегімен таныстыруы тиіс. Дін туралы білімді жетілдіру (жоғарылату) басқа конфессиялардың тарихымен және мәдени мұрасымен танысуға, әртүрлі діни көзқарастағы адамдардың өзара түсіністігін жақсартуға, қазіргі қоғамдарда діни төзімділікті қалыптастыруға әсерін тигізуі қажет. Зайырлы дүниетаным мен модернизмге дін қарсы қойылып қарастырылмауы тиіс.

Бір мемлекетте әртүрлі діндер мен мәдениеттердің өмір сүруі конфессияаралық және этносаралық ахуалда қазіргі елдердің өмірлік ұстанымына айналуы тиіс. Конфессияаралық және этносаралық ауызбіршілікке жету үшін өскелең ұрпақ арасындағы рухани тәрбие мен білім беру орталық маңыздылыққа ие болуы тиіс.

Толеранттылыққа тәрбиелеу мен білім беру діни салада теріс құбылыстардан қоғамды қорғайтын салмақты профилактикалық мәнге ие және төзімсіздікті алдын алатын тиімді құрал болып табылады. Толеранттылыққа тәрбиелеу қоғамды олардың ортақ құқықтары мен бостандықтары неден тұратынын түсіндіруден басталады, яғни сол құқықтарды түсіну мен орындалуын қамтамасыз етуден басталады. Осы жерде тек қана құқықтарын үйрету емес, міндеттерін де оқыту екенін айта кеткен жөн.

Төзімділіктің немесе төзімсіздіктің, агрессияның немесе толеранттылықтың негіздері мәдениетпен қаланады. Ал білім беру мәдениетті буындар (ұрпақтар) арасында тасымалдаушы механизм және жүйе болып табылады. Егер дәстүрлі қоғамдар дін мен мәдениетте фундаменталды дәстүрлер арқылы бірлікті сақтай алса; мәдени, этникалық және діни тұрғыдан келгенде барлық қазіргі заманғы елдер әралуан. Этникалық, мәдени және діни плюрализм әралуандылық жағдайында ортақ тұстарды біріктіру үшін маңызды болып табылатын толеранттылық түсінігін өмірге алып келді.

Объективті және субъективті сипаттағы мәселелер баршылық, адамның рухани-өнегелік қалыптасуы мен дамуының қайнаркөзіне діни мәдениет

айналуы үшін оларды жеңіп шығу қажет. Толеранттылыққа алып баратын жол – күрделі әсершіл (эмоциялық) және интеллектуалды еңбек. Ал толеранттылық қағидатын жүзеге асыру қоғамның және білім берудің мемлекеттік жүйесінің ашық болу қағидатымен байланысты. Толеранттылыққа тәрбиелеу мәселесі әртүрлі бағыттағы және деңгейдегі адамдарды біріктіруі тиіс – ата-аналар, білім жүйесіндегі мамандар мен қызметкерлер, әртүрлі конфессиялардың көшбасшылары мен өкілдері.

Бүгінгі күні білім берудің рухани мазмұнын қайтару терең өзектілікке ие. Білім беру тәжірибелерінің сараптамасы діни білім берудің рухани мәнін қайта қалпына келтіруді қазіргі заманғы білім жүйесі қажет ететіндігін көрсетіп отыр. Оқу саласында руханилықты әркезде діни білім беру анықтаған болатын. Діни білім беру дискурсы қазірігі білім құрылымындағы қажетті, толықтырушы компонент болып табылады. Қазіргі таңда діни білім беру діндердің негізін білу үшін қажет, себебі көпмәдениеттілік – ашық қоғамдардағы үрдіс, яғни басқа дәстүрлер туралы білім, интертекстуалдылық диалог арқылы басқаны тану, дінаралық түсінік арқылы өзін-өзі білу [129]. Қазіргі заманда білім беру біржақты зайырлы бола алмайды. Яғни діни білім беру балама жүйе емес, ол – оқыту үдерісіндегі көп бағыттардың бірі.

2.3 Діни білім беру коммуникативтік тәжірибе ретінде

Қазіргі білім берудің даму бағыттарын анықтау үшін коммуникативтік (коммуникация – қарым-қатынас, байланыс ұғымдарының мәнін білдіретін термин) тәжірибені ұйымдастыру қағидаттары трансформациясының қажетті рефлексиясы ұсынылады, олар білім мен қоғамның қалыптасуының әртүрлі кезеңдерінде нақты коммуникативтік білім беру ортасында үстем болды.

Антика дәуірі мен орта ғасырларда білім беру ортасы ойшыл мен ойлауға тең келді, сонымен қатар дәстүрлі білімнің ерекше күйін білдірді, ол өзі үшін ғана және тәжірибемен байланыстан тыс (еркін) өмір сүрді, оның қайнаркөзі болып материалдылыққа ұмтылмайтын рух саналды [32, 240 б.]. Білім беру міндеттері үйірме өміріне тікелей қатысу арқылы жүзеге асып отырды, яғни ұстаздың қасында болу арқылы. Ілімнің негізгі тәртібі мен ережелерін анықтады, хикаялар, өсиет әңгімелер және сызбалар арқылы білім түсіндірді, қалыптастырды [33, 28 б.].

Білімнің мазмұны қоғамдық өмірдің ұйымдасуымен және тұрғылықты жерлердің тұрғындары үшін сұхбат жүргізу, ойлау, дәлелдеу, бұхара алдында сөйлеу сияқты қажеттіліктермен байланысты. Дәлелдеу (пайымдау), әдетте, рецептуралық сипатта болады және нормативті немесе мақсатты бағытқа ие. Ойлаудың категориялары мен ережелерін дамытуға бағытталған коммуникативті тәжірибелер қайшылықтардың алдын алуға, білім алуға, ойды логикалық тұрғыдан қалыптастыруға, сонымен қатар жалпы қабылданған тұжырымдамаларға, әлеуметтік қауымдастықтың заңдарына негізделген ойлауды қабылдауға және түсінуге көмектеседі. Бұл кезеңде ойлаудың құрылуын, қазіргі уақытта философияны нәрлендіретін моральдық-интеллектуалдық дәстүрді қалыптастыруды реттейтін нормалар

жүйесін құру басталады және жанама түрде ақиқат туралы білімді алуға негіз болатын «рационалды ойлау техникасы» құрылады.

Сөздің, білімнің және имандылықтың бірлігі ежелгі мифориторлық мәдениетке тән болғандықтан, Сократ тіпті білімді ізгілікпен теңестірген [34], интеллектуалды және адамгершілік зор тұлға тәрбиенің жемісі болып табылады.

Орта ғасырларда білімнің мазмұнына басқа ілімдерден, дәстүрлер мен мәдениеттерден ойлар (білім, ақпарат) енді және ол шіркеу үшін заңгерлер мен кадрларды даярлауға бағытталды, ол – бірыңғай басқару орталығы бар жақсы ұйымдастырылған иерархиялық ұйым еді, оның біртұтас идеологиясы, ортақ тілі (латын) және қыруар қаржылық және адами ресурстары болды. Білім берудің коммуникативті тәжірибесі заңдылықтарды тікелей көрсету арқылы жүреді және, әдетте, мәтінмен, пікірталастармен, түсініктемелермен, формалды ойлармен жүзеге асырылады. Топ-менеджерлердің кадрларын феодалдық соттарда дайындайды және жағдайға қарай емес, иерархиядағы орнына, принциптеріне сәйкес өмірді түсіну арқылы жауапкершілік, сөзге адалдық рухында тәрбиеленеді.

Қайта өрлеу немесе ренессанс дәуірінде табиғат пен прогрестің жаңа идеясы пайда болады, ғылыми парадигманың басты бағытына білу субъектісі айналды, ол универсалды танымдық қабілеттің тасымалдаушысы болып табылатын. Ғылым философиясының мақсаты – ғылыми білімнің өзгермейтін тұрақты (инвариантты) құрылымын және адамның мінез-құлқын реттейтін әлеуметтік заңдылықтарды анықтау. Демек, білім берудің коммуникативті тәжірибесінің трансформациясы бар, олар тек дайын білімді беруге ғана емес, сонымен бірге теориялық білімді игеру мен беруге бағытталған, ал механика принциптері бүкіл әлемге (табиғи да, әлеуметтік те) экстраполяцияланған. Философтар мен теологтар білімнің өніміне (жемісіне) айналды, ал білім грек және латын тілдерін білумен байланысты болды, тілдің өзі білім негіздері мен сипаты түрінде ұсынылады.

Жаңа заманда ғылыми білімнің аясы кеңейіп, пайымдау (бақылап болжау, саралау) мен ойлаудан тәжірибе жүзіндегі іс-әрекетке көшті. Ғылыми мәдениет екі құбылыстың – физикалық және сана-сезімдер бағыттарының талдау құралдарын белгілі бір біріздендіру мәселесімен бетпе-бет келіп, әлемнің интеллектуалды қанағаттанарлық, толық бейнесін жасауға мүмкіндік береді. Біз ұтымды түсінілетін құбылыстардың кеңейтілген онтологиясы, табиғатқа емес, санаға, психикаға және тілдік артикуляцияға құбылыстарды оның фактілерімен әлем құрылымын объективті анықтау бөлігі ретінде енгізу туралы айтып отырмыз. Феноменологиялық ығысу болады, ол бар болуды зерттеуден мазмұнды зерттеуге ауысқанын білдіреді, оның көлденең сызығында менталды формациялар және олардың сілтемелері, яғни сыртқы әлемнің объектілері арқылы барлық нүктелер бос болмады [35]. Қазіргі уақытта білім берудің коммуникативті тәжірибесі алынған білімді жүйелеу, үлгілермен жұмыс жасаудың шеңберінде жүзеге асады.

Осы кезеңде әмбебаптық принципіне негізделген мәдени байланыстың ерекше түрі қалыптасқанын айта кету керек; оның аясында пән туралы, басқару мен әмбебап маманға табыну туралы өзіндік ұғымдармен білім беру мекемесінің дәстүрлі еуропалық құрылымы қалыптасады. Ұзақ уақыт бойы сәтті қызмет атқаратын оқу сабақтарын ұйымдастырудың дәрістік-семинарлық немесе сыныптық-пәндік түрлері пайда болды. Білім беру жаратылыстану ғылымдары мен зерттеушілерін дайындауға және білімді, ұтымды, діни, ең жоғары құндылыққ – ақиқатқа жетуге тырысатын адамды қалыптастыруға бағытталған. Менеджерлердің маңызды қасиеттері болып тәртіптілік, нұсқауларды нақты және жауапкершілікпен орындау қабілеті табылады.

Білім беруді қалыптастырудың барлық кезеңдерінде оның мазмұнын дамыту және әртүрлі оқу тәжірибелерін жетілдіру өзекті болып табылады. Бірақ XX және XXI ғасырлар тоғысында түбегейлі өзгерген әлеуметтік тұрмыстың ахуалы, қоғамдық өмірдің барлық нысандарының жаһануы – бұл мазмұнның өзгеруі туралы, білім беруді ұйымдастырудың түбегейлі жаңа инновациялық үлгілерін іздеу туралы мәселе тудырды [36, 154 б.].

Діни білім берудің жаңа идеалдары, діни білім берудің мақсаттары мен мазмұны әрдайым уақыт талаптарына сәйкес келуі тиіс. Олардың ішінде ең маңыздылары:

- ғылыми білімнің өзгеруі ғылыми білімнің мазмұны зерттеу объектісі ретінде табиғи әлеммен емес, әлеуметтік контекстпен анықталады;

- мәдени нормалар мен кәсіби құзіреттерге қойылатын талаптардың тез өзгеруі, ол тәжірибе жүзінде туындайтын қажеттіліктерден діни білім берудің ғылыми мазмұнының тез артта қалуынан көрінеді;

- мультимәдениетті өркениетті ортаны қалыптастыру, бұл жағдайда әрбір мәдениет тарихта өзін-өзі сипаттау мен анықтаудың үлгісін іздейді және білім беру жүйесіне өз талаптарын қояды;

- білімді таратудың жаңа технологияларының пайда болуы (мысалы, бұқаралық ақпарат құралдары), сондай-ақ ғаламдық ақпараттық желіге ұйымдасқан қол жетімділік, бұл білім мен ақпараттың арасындағы арақашықтықты жояды және тіпті адамдарды белсенділік процестерінен тыс ұстау құралы болып табылады және, сайып келгенде, ойлаудың құлдырауына әкелуі мүмкін [37].

Осылайша, білім берудің жаңа идеалына тез өзгеретін жағдайлар мен басымдықтарға бейімделе алатын, міндеттерді шығармашылық тұрғыдан түсінуге ұмтылатын және оларды стандартты емес тәсілдермен шеше алатын, өз қозғалысының траекториясын анықтауға және құруға қабілетті, және, ең бастысы, тәуелсіз пікірлері бар тұлға айналады.

Жаңа ахуал мен күрделі және көпдеңгейлі басқару жүйелерінің пайда болуы әр түрлі ұйымдардың іс-әрекеттерін біріктіру қажеттілігін тудырды, бұл өз кезегінде менеджерден жүйелік дүниетанымды, пәнаралық білімді, әлеуметтік жүйенің бірнеше салаларында іс жүзінде тәжірибенің болуын талап етеді. Ол ішкі бағдарламалау, топта коммуникативті жұмыс жасау

дағдыларына және өзінің білім деңгейін үнемі жоғарылату қабілетіне ие болуы керек.

Міндеттерді шешу сөзсіз басқарушылық білімді дараландыруға, коммуникативті тәжірибе мен білім беру ресурстарының үлгілерін іздеуге әкеледі. Білім беруді дараландыру дегеніміз білім берудің жеке траекториясын құруды, оқу орнының бағдарламаларын жекелендіруді, көптеген адамдарға ерекше құзыреттер жиынтығын алуға мүмкіндік беретін көптеген модульдер мен бағдарламаларды құруды білдіреді. Жобалаудың, үлгілеудің және бағдарламалаудың коммуникативті тәжірибесі басқару білімінің басым нысандарына айналады. Осы іс-шараларға дайындық негізінен білім беру жүйесіне дәстүрлі болып табылатын теориялық білімді беруге негізделмейді, ол оқыту барысында конструктивті ойлау мен жобалық және бағдарламалық әрекеттерді үлгілеуді қажет етеді. Олардың көмегімен жинақталған білім одан әрі дамудың бастапқы сатысы болады, жаңа білім түріне айналады. Бұл жағдайда негізгі білім беру ресурстарына әдістеме және ақпаратпен жұмыс жасау логикасы айналады: сыни түсіну, түсіндіру (интерпретация) және кіріктіру (интеграция).

Бұл дегеніміз, білім ішкі құндылығын жоғалтады, бірақ рефлексия үшін материалға, басқа мәселелерді шешу құралына айналады. Рефлексия алынған нәтижелерді тұжырымдап, әрі қарайғы жұмыстың мақсаттарын анықтауға және оқу траекториясына түзетулер енгізуге мүмкіндік береді. Тек ойланатын адам ғана оның әлемдегі орнын, өмірінің мәні мен мақсаттарын анықтай алады [146, 121 б.].

Гуманитарлық ғылымдар аясындағы теологияның орнын, жалпы білім беретін мектептегі діни мазмұндағы пәндердің мәртебесін және діни ұйымдардың бұл процеске қатысу дәрежесін айқындау мәселелері бойынша әлеуметтік келісімге келу – діни білім беру коммуникативтік тәжірибесіндегі басты мәселе. Осы мәселелердің барлығы мұқият ойластырған зерттеуді қажет етеді. Әлбетте, Қазақстан мен Мұсылмандар діни басқармасының арасындағы ынтымақтастықтың ұзақ жылдар бойғы тәжірибесі, сондай-ақ әртүрлі елдердегі мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың халықаралық тәжірибесі қоғамдық талқылауға түсіп зерттелуі тиіс.

XVII ғасырдың аяғындағы Жаңа ғасырдың бүкіл еуропалық өркениетіне тән секуляризация процестері Қазақ қоғамында да орын алып отыр, ол зайырлы және діни білім беру салаларының бөлінуін анықтаған әлеуметтік қақтығыстарды тудырды. Өткен ғасырдың басыда орнаған коммунистік идеологияға байланысты діннің өскелең ұрпақты тәрбиелеуге қатысуына тікелей тыйым салынды және барлық кеңес мемлекеттері бойынша, оның ішінде қазақ жерінде діни білім беруді дамытудың кез-келген перспективалары қабылданбайтыны мәлім болды. Бүгінгі таңда біз Қазақстанда және әлемде зайырлы мектептер мен университеттерде діни білім беру мәселесі алдыңғы қатарда. Осыған байланысты, отандық тәжірибені зерттеу бұл жай ғана қарапайым үрдіс емес, қалыпты мемлекеттік-конфессиялық жоба да емес, ол білім берудің алуан түрлілігін

дамытудың жаһандық процесіне деген жауап. Көптеген Еуропа елдерінде қазіргі кезде мектепте дінді оқытуға арналған пәндердің мазмұны мен оларды ұйымдастырудың нақты формалары жасалды; олар заңнамалық түрде бекітілген және білім беру органдарымен реттелген. Мәселен, қазіргі Финляндияда, мысалы, Білім министрлігі мектеп оқушыларына «студенттерді өздерінің діни дәстүрлерімен таныстыруды» маңызды міндет етіп қояды. Осы жерде «қалай» деген сұрақ туындайды. Бұл елдің ресми құжатында былай делінген: «дұғаларды, литургиялық әндерді, шіркеу қызметін зерттеу діни – білімнің маңызды бөлігі, сондықтан студенттер өз дінімен жақсырақ танысу үшін шіркеуге немесе мешітке баруы керек» [38, 234 б.].

Постсекулярлы қоғам ахуалында гуманитарлық білімнің формалары мен мазмұны мемлекеттік-конфессиялық келісімдермен ғана емес, сонымен қатар білім беру процесінің барылық қатысушыларының қарым-қатынасы (коммуникациясы) арқылы да, реттеліп отырады, оны біз әдетте мәдениетаралық диалог деп атаймыз. Мысалы, А.Ф. Козырев мектептегі білім берудің заманауи әлемдік тәжірибесінде «конфессиялық емес білім беру үлгілерін енгізу және діни білімге ашық және плюралистік сипат беру» үрдісімен қатар, «дәстүрлі конфессиялық көзқарастарды сақтау немесе реанимациялаудың тұрақты қозғалысы» бар екенін айтады [4, 315 б.]. Қазіргі жағдайда діни білім беру мәселесін шешудің нұсқалары ымыраға келу немесе шіркеу-мемлекет ынтымақтастығының дәстүрлі үлгілерін қайта құру жолында емес, мемлекеттік шарттарға қарамастан, әртүрлі жағдайлар мен көп бағытты әлеуметтік векторларды ескере отырып қалыптасуы мүмкін. Бұл мемлекет пен діннің патриотизмге, адамгершілікке, азаматтыққа тәрбиелеу сияқты тәрбиелік міндеттерді жүзеге асырудағы мүмкін болатын үлгілерін жоққа шығармайды. Бір сөзбен айтқанда, зайырлы және діни білім беру парадигмаларын біріктіру нәтижесінде идеологиялық, әлеуметтік немесе мәдени үстемдік үшін екі бағыттың ішкі ерекшелігін өзгертпейтін өзара дамыту жүреді.

Қазақстандағы ислам білім беру саласындағы қазіргі жағдайды әлеуметтік мәселелердің көрінісі ретінде қарастырады және сонымен бірге өзінің дербес ұстанымын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасының әлеуметтік тұжырымдамасында бұл ұстаным келесідей сипатталған: «ҚМДБ-ның ел аумағында діни жоғары және арнаулы орта оқу орындары болады. Діни оқу орындары өз қызметінде ҚМДБ Төралқасында бекітілген Жарғыға сәйкес жүзеге асырады, сондай-ақ белгіленген уақытта оған есеп береді және оның шешімдерін орындайды. Діни оқу орындарының басшылығын Бас мүфти тағайындаған тұлғалар жүзеге асырады. ҚМДБ оқу орындарының мамандықтарын, оқу мерзімдерін айқындайды, бағдарламаны және оқу жоспарларын бекітеді. ҚМДБ өз құзырындағы мешіт жанында жұмыс істейтін діни сауат ашу курстарын қолданыстағы заңнама талаптарына сәйкес аша алады» [147].

Рухани және діни білім берудің барлық теологиялық пәндері, үлгілері мен әдістері үшін олардың негізгі қағидалары ортақ сипатта қалады. Бұл теологиялық мектептер мен діни мекемеге (шіркеуге, мешітке) бағынатын оқу орындарындағы нақты діни білімде көрініс табады және зайырлы гуманитарлық әлемнен ерекшеленеді. Алайда, бұл айырмашылық олардың жақындасуы барысындағы белгілі бір антагонизмнің дәлелі емес.

Дегенмен, бәрі бір қарағандағыдай қарапайым нәрсе емес. Бұл жағдайда діни білімнің басты үлгісінің негізгі элементтерін сақтау өте маңызды, онсыз бұл үлгі жойылады. Ол өзінің жеке (шіркеулік) ұйымдастырылған құрылымдарында өзінің арнайы мақсаттарымен және міндеттерімен жұмыс жасағанда оған сай өміршеңдігін көрсетеді. Адамдардың діни сенімі олардың субмәдениеттердің біреуіне жататындығын көрсететін құбылыс емес, яғни діни білім қазіргі өмірдің жаңадан қалыптасқан бағытына қарағанда әлдеқайда маңызды. Сондықтан зайырлы мекемеде діни білім беру туралы сөз қозғағанда, біз діннің міндеті болып табылатын дәстүрді жалғастырумен айналысатынымызды толық түсінуіміз керек.

Постсекулярлы қоғамда діни білімнің перспективаларын талқылау кезінде ол қандай болу керек деген сұрақ туындайды – конфессиялық, конфессиялық емес, дінтанулық немесе мәдениеттанулық, мәселе әдетте білім беру кеңістігінің аксиологиялық өлшеміне өтеді. Біз осы немесе басқа идеалды типті – оқушы, студент, азаматты тәрбиелеудің тәрмәні мен әдістері туралы айтамыз. Конфессионалды емес педагогика мен конфессионалды емес діни білім беру туралы сөз болғанда конфессионалды бірлестіктер мен және теологиялық мектептерден тыс қызмет жасайтын немесе оларға қатысуға діни конфессиялардың өкілдеріне тыйым салатын жалпы педагогика мен білім беру туралы айтылып отырған жоқ. Үш мамандық өкілдерінің – мұғалімдердің, теологтардың және дінтанушылардың ынтымақтастығы – қазіргі зайырлы мектепте діни білім беру тиімділігінің алғышарты [4, 507 б.].

Өз кезегінде, конфессионалды емес діни білім беру – өз идеалдарын жасап шығаратын зайырлы қоғамның өнімі. А.Кырлежев діннің осы тұрғыдағы ұстанымын былай сипаттайды: «Зайырлы түсінікке сәйкес, дін – бұл жасанды, мәдени шығармашылықтың ерекше туындысы, ойдан шығарылған жасанды дүние, ерекше, адам мен қоғам өмірінің мәні – табиғи зайырлылығына әсер етеді. Егер бұл ерекшелікті алып тастасақ, «әлемдегі жай ғана тұрмыс» қалады. Зайырлылық идеология ретінде (және «философия»), әрине, діннің толығымен жойылуын, әлемнің керемет «таңғажайыптығын (ерекшелігін)», адам мен адамзаттың әр түрлі әсемдіктерден, әсіресе діни көзқарастардан босатылуын білдіреді» [148, 55 б.]. Егер сіз осы ұстанымға сүйенетін болсақ, онда діни білім мен зайырлы білім үйлесе алмайды, адамдар мен мемлекет өмірі үшін маңызды бірлікті құра алмайды. Бұл пікір шындылыққа қаншалықты үйлеседі деген тағы бір сұрақ туындайды.

Қазақстандағы және әлемдегі діни ұйымдардың күш-жігері арқылы бүгінде негізгі конфессиялардың тірі діни өмірі мен педагогикалық қауымдастық арасындағы байланыс (коммуникация) барлық бағытта дамуда. Осыған байланысты, бір жағынан, діни білімнің нақтылығын сақтау өте маңызды болып қала береді. Екінші жағынан, идеологиялық емес, оның педагогикалық қоғамдастық жүзеге асыратын оқу-тәрбие процесіне айтарлықтай енгізудің оңтайлы формасын табу.

Шын мәнінде, бұл діни факторды зайырлы білім беру құрылымына қосу, білім беруде дәстүрлі және либералды құндылықтар арасындағы ымыраға келу туралы ой. Көптеген Еуропа елдерінде бұл мәселе сәтті шешілуде. Қазақстанда осы сұрақты шешу енді басталды. Осыған байланысты, көбінесе тек діни сенімдердің ұйымдастырушылық-әдістемелік бақылауында болатын білім ғана діни деп есептелетін тәсіл танымал болып келеді. Білімнің зайырлы табиғатын И.В. Метлик былай деп түсіндіреді: мемлекеттік және муниципалды білім беру жүйесіндегі діндерді зерттеудің басты талабы, білім мазмұнын діндерден бөлуді, мемлекеттік мектепте дін туралы білім алуға тыйым салуды білдірмейді. Зайырлы білім беру зайырлы мектепте діни білім мен тәрбиеге тыйым салу дегенді білдірмейді – діни көзқарастарға негізделетін және діни ұйымдардың қатысуымен болатын білімді айтады [39, 95 б.]. Мәселен, түркі (оның ішінде қазақ) педагогикасы ғасырлар бойы ислами мәдениеттің әсерімен дамыды, сондықтан біздің елде мұсылмандық педагогикалық мәдениет сияқты құбылыстың болуы туралы айту заңды. Сондай-ақ, мысалы, орыс педагогикасы туралы сөз қозғағанда, православтық педагогикалық мәдениет деп біз рухани және материалдық құндылықтар, православтық білім туралы теориялық түсінік, практикалық педагогикалық іс-әрекеттің формасы, оның негізгі мақсаты адамның рухани-адамгершілік дамуы болып табылатын бөлігін түсінеміз [149, 12 б.]. Педагогиканың діни негіздемесі мектеп пен шіркеу арасында байланыс орнатады, бірақ ол оны діни басшыларға бағынышты етпейді. Сол себепті жаңа мектеп құруға әр уақытта ұмтылыс болады, ол ішкі күштер арқылы жүзеге асуы тиіс, сырттан келген діни билік арқылы емес [150, 20 б.].

Діни білім берудің белгілі бір үлгілерінің жарамдылығының негізгі критерийі тек діни дәстүрлерді жаңғыртудың түпнұсқалығын қамтамасыз ету деп танылуы мүмкін. Ол үшін шіркеу-мемлекет, қоғамдық, конфессияаралық және кәсіби қатынастардың әртүрлі формаларын қолдануға болады. Олардың негізінде білім беру процесіне мемлекеттік және конфессиялық қатысудың әртүрлі формаларын ұсынуға болады. Шын мәнінде, бұл әсер ету салалары мен білім беру билігі туралы болмауы тиіс, постсекулярлы қоғамда діни, теологиялық білімнің өзектілігі мен ұзақ мерзімді сипатын қамтамасыз ететін ынтымақтастықтың оңтайлы түрлері туралы сөз болуы тиіс. Зайырлы және діни білімнің шектеулері мен кемшіліктері оларды бір-бірінен оқшаулау үшін құрал ретінде пайдаланылмағаны дұрыс. Керісінше, жастардың қазіргі өміріндегі діни құндылықтарға діни білім берудің тиімді формаларын мұқият және сауатты енгізу қажет.

Діни білім берудің әртүрлі үлгілерінің постсекулярлы қоғамдағы қызметі бұл теологияның қоғамның діни емес бөлігінің түйсігі (қабылдау) деңгейінің төмендеуі мен бейімделуін білдірмейді. Діни мекемелер, оқу процесіне ену арқылы, оқу орындарында «үгіт-насихатқа» ұқсас ештеңе жасамайды. Осылайша, ол қоғамдағы ықпалын күшейтуге ниет білдірмейді. Осындай және оған ұқсас мақсаттармен кез-келген нәрсеге қол жеткізу барысында тек қарама-қарсы нәтижелер туындауы мүмкін. Дәстүрлі діндер білімге диалог, әртүрлі философиялық және дүниетанымдық адамдар арасындағы қарым-қатынас кеңістігі ретінде келеді. Қоғамдық пікірге монополия болуын талап етпестен, діни дәстүрлер мәдениеттер мен дүниетанымдар диалогында өз орнын алуы керек.

Қазіргі уақытта Қазақстан заңнамасында дінбасыларды, дін қызметкерлерді оқытатын, олардың ізбасарларының діндерін үйрете алатын, рухани білім беру ұйымдарының, жеке білім беру ұйымдарының құрылтайшылары бола алатын дәстүрлі діни ұйымдардың білім беру қызметіне құқығы бекітілген. Бүгінгі таңда Ресейде діни, мемлекеттік және муниципалды мектептер бар, яғни конфессионалды бағыттағы білім жүйесі, сонымен қатар оны құрайтын теологиялық университеттермен және факультеттермен діни білім беру құрылымы.

Сонымен қатар, теология ғылыми білім саласына жатады. Еуропалық жоғары білім беру жүйесі үшін бұл мәселе қиындық тудырмайды. Алғашқы Еуропа университеттерінде (XII-XIII ғасырлар) теологияны оқыту тек қалыпты жағдай ғана емес, сонымен қатар міндетті болып саналды. Мұндай тәжірибені білмеген Қазақстан жағдайында зайырлы діни білім әлеуметтік және гуманитарлық ғылыми мәртебеге құқығын әлі дәлелдеуі тиіс. Алайда, зайырлы гуманитарлық ғылымдардың дискурсына теологияның енуі сөзсіз оның «зайырлануын» білдіреді, осы саладағы бірқатар заманауи зерттеушілердің пікірі бойынша «бұл табиғи процесс», бұл діни және зайырлы салалар байланысқа түскенде бір-біріне әсер ете бастайтындығын көрсетеді. Дін шектеуде болған кезде, іс жүзінде ешқандай әсер байқалмады (шекаралардағы диффузиялық үдерістерді қоспағанда). Қоғамдық кеңістіктегі осы екі саланың өзара байланысы басталған кезде, өзгерістер айтарлықтай байқалып, реакция туындады [151, 174 б.]. Кәсіби теологияның білім және мәдениет жүйесіндегі маңызы мен орнын талқылауға арналған халықаралық шаралардың бірінде Католик институтының (Париж) философиялық кафедрасының деканы Э.Фолк былай деді: «Францияда католик-теологтары бар, сонымен қатар біздің қоғам үшін олардың аты таңқаларлық болып көрінетін ғалымдар – атеист-теологтар бар. Осы екі санаттағы теологтардың диалогында атеистерді христиандыққа айналдыру міндеті тұруы керек сияқты көрінді, алайда керісінше кері процесс орын алады: католиктер теологтардан гөрі философтарға айналды. Осылайша, католик теологиясы философияға айналады» [152]. Әрине, бұл өзара байланысты дамытудың жалғыз жолы емес, сонымен қатар теология үшін басқа да болжамдар бар. Бұл мәселеге қатысты Д.Узланердің ұстанымы

мынадай: «Теология мен философияның жақындасуы барысында олар бір-бірімен қарама-қайшы болмайды, бірақ жаңа кеңістікте кездеседі... Осылайша діни және зайырлы, теология мен философия, сонымен бірге сенім мен білім постсекулярлы философияда жаңа күйде тоғысады» [153, 26 б.].

Қазақстандағы діни білім берудің қазіргі тәжірибесі білім беру саласындағы мемлекеттік-конфессиялық өзара әрекеттесудің нәтижелерінің бірі ретінде қарастырылуы керек. Қазір дәстүрлі діндер мемлекетпен, ғылыми-педагогикалық қауымдастықтармен және отбасылармен бірге білім мен тәрбиенің субъектілері ретінде қарастырылады. Дәл осы тұрғыда теология, діни мәдениеттер мен этика негізіндегі пәндер сияқты, сәйкесінше университет пен мектеп білімінің пәндік саласына айналады. Бұл жағдайда тек десекуляризация, қазіргі қоғамның дүниетанымдық және конфессиялық әртүрлілігін мойындау ғана орын алмайды, сонымен бірге мемлекет үшін білім берудегі үкімет пен шіркеу арасындағы дәстүрлі ынтымақтастық үлгілері жүзеге асады. Постсекулярлы қоғамды секулярлы ету мүмкін болмағандай, діни және зайырлы білім беруді ұштастыру, бұрынғы қалпына алып келу мүмкін емес. Бұл сұрақтар тек кәсіби талқылауларда болса жеткілікті. Бұндай жағдай зайырлы және діни білім беру арасындағы кедергіден өту үшін шынайы мүмкіндікке жол ашады, ол идеологияландыруды, тарихи перспективада және философиялық пайымдауда діни білім берудің зайырлы және конфессионалды сипаттары анықталады. Бұл жердегі зайырлылық секуляризациямен бірдей мағынада емес.

Қазіргі уақытта, бір жағынан, зайырлы білімнің клерикализациясы туралы, екінші жағынан, діни өмірді құлдырату туралы қауіп бар. Бұған қарамастан, бүгінгі таңда көрнекті қазақ ойшылдары мен ұстаздарының мәдени-рухани ізденістерін жалғастыруға қызмет ететін жаңа білім беру үлгісі қалыптасуда деп айтуға негіз бар. Болып жатқан оқиғалардың мәні қазіргі зайырлы білім дүниетанымдық құндылықтық тоқыраудан, ал діни білім конфессиялық оқшауланудан шығудың жолын табуы керек. Шынында да, үстірт философия адамның ой-санасын құдайсыздыққа бейімдейді, ал философияның тереңдігі адамдардың ақыл-ойын дінге жақындатады [41]. Қазақстандағы заманауи діни білім берудің перспективаларын талқылауда маңызды бірнеше қағидаларды көрсетуге болады:

Бірінші қағида – ислам діні мен дәстүрінің мәні болып табылатын тірі діни тәжірибені бұзбау. Бұл бірінші басымдылық, онсыз діни білім қазіргі заманғы бұқаралық мәдениеттің көріністерінің біріне айналады. Екінші қағида – діни мәдениеттердегі пәндерді оқытудың (теологияны қоса алғанда) шынайы діни дәстүрмен және оларды қазіргі адам өмірінің өзекті мәселелерін түсінуге бағыттаумен тығыз байланысты. Үшінші қағида – діни мәдениет пен зайырлы этика негіздері бойынша мектеп курсын жүргізетін мұғалімдерді университеттік даярлауға байланысты. Жоғары оқу орындарында осындай мамандарды даярлау діни дәстүрлер мен олардың ізбасарларының рухани өмірі туралы терең білімді қамтуы тиіс. Төртінші

қағидат – ұйымдастырушылық. Бұл мектепте/университетте діни мәдениетті/теологияны зерттеудің кез келген конфессиялық бағыты бойынша студенттің/оқушның таңдау еркіндігін қамтамасыз етуді қамтиды. Мұнда оқушының дәстүрді тереңірек зерттеуге деген қызығушылығы, сонымен қатар ата-аналар мен мектеп оқушыларының рухани-адамгершілік тәрбиесіне мұғалімдердің тікелей қатысуы бірінші орынға шығады.

3 ИСЛАМДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ

3.1 Ислами білім беру – адамзаттың үздіксіз кемелденуінің бағдары

Ислами педагогикалық жүйенің негізгі қағидаты – білім беру арқылы рухани тұлғаны қалыптастыру, сол себепті ол адамның кемелденуінде маңызды рөл атқарады. Білім беру – әртарапты, күрделі ұғым; оның нәтижесі білім, дағыдылар мен машық қана беріп қоймай; сыни ойлауға үйретеді, шығармашылық көзқарас қалыптастырады, қоршаған ортада болып жатқан оқиғаларды рухани тұрғыдан бағалауға баулиды; жай ғана тілдесе білуді үйретпейді, адамдармен қайырымды қарым-қатынаста болуды меңгеруге көмектеседі.

Білім беру оқыту мен тәрбиені қатар алып жүреді, яғни адамның барлық психофизикалық өлшемдерінде өзгерістер жасауды білдіреді. Мәселен, интеллект, тәртіп пен мінз-құлықтың қасиеттері.

«Тә`лім» оқыту, үйрету деген ұғымды білдіреді, оның түбірі «`ілім» деген сөзден келеді, мағынасы біреуді бірдеңеге үйрету болып табылады. Мұсылман ғалымы Тәбатабаи «Әл-Мизан» кітабында келесі ой айтайды: білім үйрену дегеніміз жолды жеңілдету және мақсатқа жақындау болып табылады, ол жолды жасау немесе мақсатты құрастыру емес [72, 74б.]. Оқытушылардың пәнді жүйелеуі маңызды бағыт болып саналады, оқушылар дәрісті қарапайым және таныс түрде қабылдауы тиіс. Ұстаздың міндеті – жүйеленген білімге шәкіртті дұрыс бағыттау, оны алдына шыққанның бәрін тура оқудан қорғау, оқыған дүниелерді бұрыс түсінуден сақтау. Сонымен қатар мұғалім білім алушыға білімді іздеуге, ақиқатқа өздігімен дербес жету жолында қажетті құралдарды табуға мүмкіндік беруі тиіс.

Ислами рефракциядағы білім беру процесін анықтау үшін кең мағыналық өрісі бар басқа ұғымды қарастыру қажет, мысалы: «тәрбия». Бұл жерде «әдаб» ұғымы туралы да егжей-тегжейлі қарастырған жөн, ал «тәрбия» − әдептілік, көркем мінезділік дегенді білдіреді. Тұлғаның мінездемесіне жататын барлық сипаттарды тәрбиелілік деп атайды.

Ислами педагогикалық жүйеде қарастырып отырған үш тұжырымдама – білім беру, оқыту және тәрбиелеу синонимдер болып табылады, тек болар болмас айырмашылықтар – мағыналық реңктері бар. Білім студенттің бойында сана мен түсінік қалыптастыру арқылы жағымды өзгерістерге деген ұмтылысты қалыптастырады, бұл оқушының ерік-жігерін күшейтеді және оны іс жүзінде өзін өзгертуге итермелейді. Білім беру тек туғаннан басталып қана қоймай, сонымен бірге сау баланың дүниеге келуіне дайындықты да қамтиды және бұл көп нәрсеге байланысты: өмірлік жарды таңдау, дүниетаным, басымдықтар, жаңадан пайда болған отбасы мүшелерінің және олар өсіп өнген отбасыларының әдеттері. Яғни, адам білім алу объектісіне айналмас бұрын, болашақта оқу процесі қажетті нәтижеге жету үшін және тезірек жүзеге асу үшін білім алу үдерісі дайындықтан басталады. Кейбір астарлы аңыз әңгімелердің таралуы кездейсоқтық емес: бірде данагөйді қай

жастан бастап баланы тәрбиелеуді бастау керек деп сұрағанда, ол: «сәбидің туылуына дейін 300 жыл бұрын» деп жауап берген.

Егер жалпы білім беру оқушының сана-сезіміне сүйенсе, ал дайындық білімі адамның бойында бар қандай-да бір көзқарастың (дүниетанымның) болуын қарастырмайды. Бұл кезеңде репродуктивті әдіс (мен жасағандай жасаңыз) және ұсыныс әдісі қолданылады. Бұл тәсілдің ұтымдылығын атап өту керек: қазіргі психологтардың пікірі бойынша мектеп жасында алғаш рет баланың бойында жеке тұлғалық қасиеттер мен дүниетанымның тұрақты түрі пайда болады. Мектеп жасындағы бала – әлдеқайда әлеуметтендірілген және әлдеқайда дараланған тұлға [153].

Исламдағы білім беру үдерісі бастауыш және орта білім, жоғары кәсіптік білім және жоғары оқу орнынан кейінгі кәсіби білім кіретін оқу орындарында баланы оқыту мен тәрбиелеуді қамтиды. Бұл кезең дүниетанымды қалыптастыру процесі ретінде сипатталады. Бұл кезеңде білім беру жеке тұлғаға оны жақсарту мақсатында ұзақ мерзімді және тұрақты түрде әсер етеді. Әсер ету күшіне қарамастан, кәсіби білім беру өзін-өзі дамыту болып табылады.

Ал білім алушы кемелдікке жеткеннен кейін оқытудың түрі мен үлгісі өзгереді. Мұнда ислами білім беру саласында қолданылатын түбірлес ұғымдарға түсініктеме бере кеткен жөн: балиг (балиғат жасы, кәмілеттік жас), балага (бір нәрсеге жету) и таблигат (насихат, ағарту) [154]. Үгіт-насихат туралы айтқанда, әдетте, халықтың, қалың бұқараның арасында ақпарат (білім) таратуды айтады. Ислами педагогикалық жүйеде адамға хабарды жеткізуді білдіреді: адам тәрбиесінің бұл кезеңі өзін-өзі дамыту бағдарламасына негізделген өзін-өзі жетілдіруді білдіреді. Ислам ілімдерінде белгіленген білімнің үздіксіздігі туралы талап мына тәртіппен жүзеге асырылады: отбасылық тәрбие, оқу орындарында жеке тұлғаны қалыптастыру және оны әрі қарай оқыту.

Соңғы жылдары ересектерге білім берудің теориясы мен тәжірибесі андрогогия деп аталатын педагогиканың ерекше саласы болып табылады. Ересектердің өмірлік тәжірибесі мектеп оқушыларының, студенттердің тәжірибесінен, кейде тіпті оқытатын адамның тәжірибесінен асып түседі. Семинарлар мен үздіксіз білім беру курстарының оқытушылары бұл фактіні кейс әдісін қолдана отырып, материалды жеткізу үшін қолданады: Қоғамдық өмірде кездесетін әртүрлі мәселелер қарастырылады, мәселелі жағдайдың даму сценарийлері ойластырылады, талқыланатын мәселелерді шешудің әртүрлі тәсілдері ұсынылады. Студенттер немесе курс тыңдаушылары ұсынған шешімдер пікір-таласқа қатысушылардың арасында қарастырылады және талқыланады, ал білімі мен тәжірибесі бар оқытушы, тәлімгер қорытындылар жасайды. Осындай білім алу барысында оқу материалы нақты өмірлік міндеттерге назар аудартады. Бұл қолданбалы, тәжірибе жүзіндегі білім беру, оған семинарлар мен үздіксіз білім беру курстары ғана емес, сонымен бірге мақсатты іс-шаралар, жұма уағыздары және әртүрлі бұқаралық ақпарат құралдары арқылы білім беру бағдарламалары кіреді.

Білім берудің бұл үлгісі маңызды функцияға ие, сондықтан мұндай насихаттың мазмұны мұқият ойластырылуы қажет.

Қазіргі білім беру ортасында дұрыс ойлау қабілетін дамыту қажеттілігі туралы жиі айтылады. Дұрыс ойлау ұғымы ойлау қабілеті мен ақыл-ой белсенділігін білдіреді. Оқушы біліп меңгерген нәрселердің көбісін ұмытады, бірақ материалмен жұмыс жасау әдетін жадында сақтап қалады. Психологтардың пікірінше осындай жағдайда дамудың басқа деңгейі басталады. Сондықтан, білімнің өзі құнды емес, оны дамыту жолдары маңызды.

Діни білім беру саласында сендіру әдісі белсенді түрде қолданылады, ал білімнің өзі түпсана деңгейінде игеріледі. Әрине, мұндай әдісті тек діни білім беру жүйесінде ғана емес, басқа педагогикалық жүйелерде де табуға болады және ол мұқият зерттеуді қажет етеді. Мұндай әдісті кез-келген пәнді зерттеудің бастапқы кезеңінде қолдануға болады.

Заманауи педагогикалық әдебиеттерде бағдарламалы оқыту туралы жиі жазады, ол қашықтықтан оқытудың бастауы ретінде қарастырылады – бірінші деңгейді игермей, келесі деңгейге өту мүмкін емес. Педагогикалық жүйенің бағдарламалы оқытуын құрастырған адамдардың бірі білім берудің төрт деңгейін көрсетеді:

– репродуктивті кезең (кез-келген пәнді оқытудың бастапқы кезеңі – негізгі сөздер мен ұғымдарды, тарихи деректерді және т.б. зерттеу; бұл жерде сендіру әдісі қолданылады);

– алгоритмдік кезең (мұғалім пәнді оқыту кезінде ақыл-ой әрекеті мен әрекеттер алгоритмін береді);

– эвристикалық кезең (үлгі бойынша білімді тексеру, сұрақтар қою: қайда? .. қашан? .. қандай? .. және т.б., оқушыны тәуелсіз қорытынды жасауға жетелеу);

– шығармашылық (креативті) кезең (бұл кезеңде студенттер шығарма, эссе, реферат жазады, курстық және дипломдық жобаларға, ғылыми жұмыстарға дайындалады). Бұл шығармашылық кезеңде, мұғалімнің міндеті – оқушыны оның дамуының осы кезеңіне жеткізу.

Ол қандай әдістерді қолданады? Түсіндірмелі-иллюстративті және репродуктивті әдістер білім, білік дағдыларын байытып, арнайы ақыл-ой операцияларын қалыптастырады, бірақ шәкірттің шығармашылық қабілетінің дамуына кепілдік бермейді. Біздің заманда әркім өзі үшін өмір сүрудің барлық қиын жағдайларын анықтайды, айналадағы құбылыстардың себебін түсінуге тырысады. Өмірге келгенде ешбір адамға әрбір жекелеген жағдайға сай күнделікті шешімдерді бермейді, сол себепті студенттің өздігімен ережелер мен тұжырымдарды құрастыру мүмкіндігінен айыруға болмайды.

Барлық ақпараттарды догматикалық тұрғыда жеткізу – барлық дайын тұжырымдарды бере отырып; шәкірттерден сенімді қабылдауды, ойланбай ғибадат етуді талап ету – ақыл-ойдың артта қалуына әкеледі. Мұсылман университеттері дәстүрлі түрде репродуктивті әдісті қолданады, бұл тәсіл студенттердің ойлау икемділігін дамытпайды және білімді игеру процесін

рәсімшілдікке (формализация) алып келеді. Нәтижесінде жас кадрлар атипті (қалыпты емес) жағдайларды өз бетінше бағалай алмайды, олар имамдар мен мударристер ретінде олармен жүзбе-жүз кездеседі. Исламдағы білім мәдениеті белгілі бір пәндік саладағы хабардарлық деңгейімен емес, адамның ішкі потенциалымен, алған білімдерін жеке тәжірибеде және өмірлік жағдайларды бағалауда қолдану арқылы анықталады [73]. Сондықтан, білімді меңгерудің басқа да тиімді әдістеріне жиі жүгіну керек.

Шығармашылық қабілеттер мен өз бетінше ойлау қабілетін дамыту мақсатында оқытудың заманауи әдістері қолданылуы тиіс: мәселелік, бағдарламалы, зерттеу және басқа да әдістерді қолдану арқылы қол жеткізіледі. Білім беру кезінде тиісті әдістерді қолдану адамның қызығушылығын тудырады, оған ақылды тәлімгердің басшылығымен шындықты түсінуге мүмкіндік туады.

Бүкіл әлемде адамның негізгі күштерінің дамуына ықпал ету білім берудің жалғыз және өзгермейтін мақсаты болып табылады. Қазіргі қоғамда білім алу тек оқу орындарының қабырғаларында (кеңістігінде) немесе білім беру сатысының аяқталуымен (уақытылы) шектелмейді. Адам өмір бойы үнемі білім алады. Өмір бойы оқу (Lifelong learning) дегеніміз – жеке, әлеуметтік немесе кәсіби сипаттағы қажеттіліктерге байланысты жаңа білім, дағдылар, біліктіліктер үйрену және оларды жетілдіру мақсатында жеке тұлғаның өмір бойы жүзеге асыратын үздіксіз оқу процесі. «Өмір бойы білім беру» термині үздіксіз білім берудің уақыттық факторын анықтайды. Жақында «өмірдің кеңдігіне сай оқыту» (Lifewide learning) термині пайда болды, ол тек оқу процесінің тұрақтылығын ғана емес, сонымен қатар оның үлгілерінің алуан түрлілігін де көрсетеді. XXI ғасырдағы ЮНЕСКО-ның білім беру жөніндегі халықаралық комиссиясы осы процестің мәнін білдіретін үздіксіз білім берудің негізгі принциптерін тұжырымдады: тануды үйрену, жасауды үйрену, бірге өмір сүруді үйрену. Үздіксіз білім алу білім берудің әр түрлі түрлерінің қалыптасуына алып келді. ЮНЕСКО білім беруді процесс ретінде ұйымдастырудың әртүрлі деңгейлерін көрсететін арнайы терминологияны жүргізді: ресми, бейресми және стихиялық білім беру. «Үздіксіз білім беру туралы меморандум» алдағы онжылдықтағы еуропалық білім беру саясатын анықтайды және білім беруді дамыту стратегиясын жасайды [155].

Ортағасырлық ислам әлемінде адамның жетілуі оның әділдігі мен таза ниеттілігімен өлшенді. Демек, кемел адамның жолы болып ақиқатқа ашық мейірімді жүрегі мен жаны бар адамның бағыты табылады. Осыған байланысты ортағасырлық мағынада кемел адам дегеніміз рухани, өнегелі тұлға. Жалпы, мұсылман өмірінің мәні ислами білім сүзгісі арқылы қарастырылады, нәпсіні бағындыру, Алланы және өзін тану арқылы адамгершілік жету. Ислами білім берудегі басты мәселелердің бірі - инсан-әл-кәмилді қалыптастыру мәселесі, ислами өнегелік парадигма − «мәкарим әл-ақлақ» − Құран мен Сүннет мәтіндерінде қалыптасқан асыл қасиет. Араб тіліндегі «кәмал» немесе «кәмал(ун)» сөздері «кемелдік», «тұтастық»,

«толықтық» дегенді білдіреді. «Кәмал» түбірінен шыққан сөздер «толыққанды», «жетілген», «сәнді зат» сияқты мағыналарға ие болады [129, 89 б.].

Үздіксіз кемелдену идеясының бастауы ислам дінінде жатыр. Ислами білімдегі әмбебаптық идеясы адамның шығармашылық іс-әрекетінде бар, соның арқасында адам әлемнің әмбебап құрылымдарына еніп, оларды игеріп, әмбебап заңдарды өзінің санасы мен еркінің объектісіне айналдырады [156, 105-106 б.]. Жалпы алғашқы ислам ғалымдарының еңбектерінде ақыл-ой қабілеттерін жетілдіру жанды тазартуға әкеледі деген ойлар басым.

Сопылықта әмбебаптық немесе кемелдік идеясы адамның жарқын ойы мен құдаймен бірігу жағдайында жүзеге асады. Ислами ғылымда болсын, сопылықта болсын кемел адам – Құдаймен және өзімен-өзі үйлесімдікке жеткен рухани және адамгершілігі мол тұлға. Білім мен таным үдерісі арқылы ғана кемел адам болуға болады [55, 124-125 б.]. Ислами көзқарас тұрғысынан ислам ілімі, философиясы, әдебі, діни сенімдері, өмір бойы білім алу, өзін-өзі дамыту, жаңа ғылыми, адамгершілік биіктерге жету мүмкіндіктерін терең түсінусіз толыққанды мұсылман болу мүмкін емес.

Абу Ханифа іліміне сай адамдар бірнеше дәрежеде болуы мүмкін: толық адам, жарты адам, ешкім [76, 22 б.]. Бұл идея ислами ғылыммен сусындаған қазақ данышпаны Абай Құнанбайұлының қарасөздерінде жалғасын тапқан – ол кемел адамның сырлары туралы пікір қалдырды.

Мұсылманның ең жақсысы рухани бай ғалымдармен сұхбаттасады және дүниелік және ақыреттік өмірдің мәнін түсіндіретін ілімдердің мағынасын түсіну арқылы білім алады. Шынайы білім дөрекілік, менмендік, арамдық, өтірік, мақтаншақтық және басқа да жағымсыз қасиеттерден арылуға көмектесетін жолды көрсетеді. Сондықтан адам басты мәнді, білімнің маңыздылығын түсініп, надандықтан арылуға тиіс.

Кемел адам туралы түсінік діни дүниетанымды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Білімді тұтас және дұрыс қабылдауды қалыптастыру үшін білім мен шынайы сезімдер қажет. Ислам ойшылдарының пікірінше, жаратқанды сезу арқылы түсіну мүмкін емес, сондықтан адамға ерекше түйсік сезімі берілген. Әрқайсысымыздағы жарық білімнің өзегі, тірегі, жетілген таным болып табылады. Жетілу – ұзақ танымның және сенімге жетудің жолы. Адам екі негізгі нәрсені жетік білуі тиіс: әлемді абсолютті бірлікте түсіну және адамның қалыптасуына ықпал ететін үлкен, шынайы сенімге ие болу. Жаратушының қасиеттерін түсіну арқылы оның өзін түсінуге жақындай түсуге болады, дегенмен біз әрдайым құдай мен адамның табиғаты арасында айырмашылық бар екенін ұмытпауымыз керек.

Мұсылмандар үшін кемел адам үлгісі болып Мұхаммед пайғамбар табылады, ол кемелдікке жеткен тұлға, ол ислам тұрғысынан қарағанда рухани өмірдің ең жақсы мысалы болып құдай елшісінің өмірі есептеледі. Сопылар егер олар барлық жағдайда Пайғамбардан үлгі алса, онда олар рухани кемелдікке жетуге мүмкін деп санайды. Пайғамбар бұл әлемге және мінез-құлыққа дұрыс қараудың үлгісі, Құран өсиеттерінің тірі мысалы және

үлгісі болып табылады. Барлық адамдар кемелдік деңгейіне жете алатын күшке ие, бірақ ол деңгейге жету ғана жеткіліксіз. Кемелді адамның үлгісін адамға бастапқыда тән жоғары руханият әлеуетіне жетуге арналған нұсқаулық ретінде қарастыруға болады.

Кемелді адамның, мұсылманның басты мақсаты – ақылмен сіңірілген білімді жүректің қалауына айналдыру және әрбір жақсы ғылымды іске асыру [157, 253б.]. Ислами көзқарас бойынша, бақытқа жету дегеніміз рухын (жан-тәнін) физикалық дененің жамандығынан босатуға және оны иlаһи өмірдің жарығына шығаруға ұмтылу болып табылады. Жердегі өмір мінсіздіктен әлдеқайда алшақ, үмітсіз, әділеттілік пен еркіндіктің барлық қуаныштары мен сұлулығынан айырылған.

Адам өмірінің мәні рухани жетілуде, өркендеуде жатыр. Кемелдік мәселесі даналықты, шынайы білімді игерумен байланысты. Жоғары даналық дегеніміз – ізгі адам болу деген сөз, сондықтан кемел адам адамгершілік, ізеттілік жолында болады. Адамгершілік адам бойындағы кемелдену процесінде пайда болады және адам жанының қажетті сапасы, адамның шынайы өмір сүруінің реттеуші шарты болады.

Сопылықтың бір ерекшелігі – білім алушыны мистикалық жолмен жетелеп, оны шынайы, тәлімгерлік, ақиқат жолына бағыттайды. Тәлімгер – барлық адамгершілік қасиеттері бар, әділеттіліктің бейнесі болып табылатын тұлға. Білім беру адамгершілік қасиеттерді ескеріп, ізгілік пен еркін таңдау негізінде игі істер жолындағы тұтас тұлғаны қалыптастыруға бағытталуы тиіс [158]. Сопылықта кемел адам имандылыққа, тұтастыққа, өз-өзімен және әлеммен үйлесімдікке ұмтылып, мәңгілік өмірге қол жеткізуге тырысады. Осылайша, ислам ғалымдары да, сопылар да өз дәуірінің ғана емес, осы күнгі адамгершілік пен рухани тұлғаны қалыптатыруда да өзекті мектеп бола алады.

3.2 Ислами білім берудегі зияткерлік пен әртарапты білім беру

Құран ислами білімнің негізі болып табылады, және трансцендент пен ашық пікірлер мұсылмандық ойда кеңінен таралған. Қатаң болып көрінетін контексте академиялық еркіндік пен ізденіс қалай дами алады деген сұрақ туындауы мүмкін. Алайда академиялық бостандық ислам тарихында қазіргі таңдағы ең либералды дәстүрлермен салыстырғанда жағымды жағынан сақталды. Ван Дауд [77], Рауф [78] және Тибави [79] осы ағартушылық тәжірибені өздерінің еңбектерінде қарастырды.

Исламның интеллектуалдық белсенділігінің «алтын ғасыры» алғашқы төрт ислами ғасыры ақыл-ой еркіндігі мен білімді құрметтеумен сипатталды, екі құбылыста академиялық ортада және жалпы қоғамда қалыптасқан тәжірибеге айналды. Мақдисидің айтуы бойынша мұсылман жамағатының дәстүрінде 100-ден астам ойлар мектебі (мазһаб) болған; бүгін олардың төртеуі бар [80]. Осы мектептердің көпшілігінің әдістік және салалық тұрғысынан алғанда айырмашылықтары бар. Белгілі бір уақыттан соң ол

ілімдердің өкілдерінің қайтыс болуымен ізбасарлары азаяды, сол себепті мектептер жойылып отырған.

Таза тақуалық пен кішіпейілділік белгілі бір төзбеушілік пен фанатизмнің алдын алды. Философия мен діни ғылымдар арасында қарама-қайшылықта болды; араб-ислам өркениетінің дамуына ықпал еткен жағдай, онда грек, христиан, үнді және парсы ойлары ислам қалаларының толерантты атмосферасында еркін дамып отырды. Бұл өзара байланысты нығайтты, ислами ойларды байытып, ауқымы мен ықпалын кеңейтті. Шын мәнінде, ислам өркениеті гректермен байланысқа түспес бұрын философияның өзіне ғана сай үлгісіне ие болды [81, 6-7 б.]. V ғасырда ислами ойлар өзінің ерекше бағыттарын дамыта түсті. Құдайдың біртұтастығы (таухид) оның негізгі тірегі ретінде танылды және бұл жетілдірілген ислами ой-пікір Еуропалық Қайта өрлеу дәуірінің катализаторы болды. Ибн Рушд әл-Газалидің философиядан бас тартуын жоққа шығарды, шіркеуді өзінің зияткерлік беделіне қарсы күрес ретінде қабылдады. Шын мәнінде, христиан дініне жататын басқа факторлармен қатар, Нашаби шіркеу мен мемлекеттің бөлінуі Ибн Рушдтың интеллектуалдық бастамасына байланысты екенін айтады [159, 34 б.]. Алайда бұл идея мұсылман әлемінде соншалықты әсерге ие болмады, бәлкім, исламда билікке қарсы шығуға болатын папа сияқты ұйымдасқан діни институт болған жоқ. Институционалды діннің болмауы ислами ойдың еркін жағдайда дамуына мүмкіндік берді. Интеллектуалды бостандық білімде, әсіресе, белгілі бір ой мектебімен ғана байланысты емес оқу орындарында қабылданды. Құран мектептерінде (мәктаб, кутаб) және мешітте білім алу барысындағы академиялық еркіндік өсті. Билік мекемелері басқарушы билікке немесе белгілі бір ой мектебіне қызмет ету үшін құрылған кезде имам Шафии ұстанымындағы медресе, әл-Азхар эзотерикалық (батини) ойды тарату үшін, белгілі бір қатаң жүйе пайда бола бастады және одан ислам қоғамының либералды, интеллектуалды дәстүрі зардап шекті. X ғасырларда пайда болған оқу орындар, сирек жағдайларды қоспағанда, бәрі мемлекет тарапынан қолдау тапты, сондықтан мемлекеттік идеологияны олар да қолдады. Мұндай жағдайда вакф (эндаумент) оқу орнының академиялық еркіндігін қамтамасыз етуге қажетті қаржылық дербестікті қамтамасыз етудің жалғыз құралы болды. әл-Азхардың тарихы оның академиялық еркіндігі әрдайым қаржылық өзін-өзі қамтамасыз етумен және дербестігімен тікелей байланысты екендігінің дәлелі болып табылады. Дегенмен, кейбір вакфтар өздерінің қаржылық көмегін белгілі бір ой мектебін қолдау үшін пайдаланды деген мағынада қарастырсақ, интеллектуалды ойдың шектеулі болғандығын айтуға болады [160]. Бірақ оған қарамастан, вакфтың оқу институттарын дамытудағы рөлі, әсіресе X ғасырда, маңызды болып саналады. Макдисидің айтуы бойынша: «вакфтың арқасында оқу орындары мәңгілікке, тәуелсіз болды, кейбір жағдайларда донордың өзіне, ал барлық жағдайларда донордың өмір сүру ұзақтығына байланысты болды» [161].

Еркін үкім шығаруға кедергі келтіретін қатаңдық пен басқарушы билікке қызмет етуге деген қорқыныш мұсылман ойшылдарын «білімді адамдарды» (ғұлама) немесе кез-келген тәртіпті қалыптастырудан аулақ болуға, тіпті «білімді адамды» (ғалым) анықтауға жол бермеуге мәжбүр етті. Бұл белгілеу шектеулі анықтамасыз қалды және оның кездейсоқ теріс пайдаланылуына қарамастан, әдетте кез-келген таптың даналықты монополиялауына немесе білімге қамқор болуына жол бермеді. Ғұламаның мемлекеттен немесе билеушіден тәуелсіздігі маңызды мәселе, әл-Ғаззали билеушілермен тығыз байланыста болған ғұламаларды жаман ғұлама деген санатқа жатқызды (`ulama 'al-su') [80].

Яғни классикалық ислам дәстүрі ұйымдасқан діни жүйенің болмауына, оқу орындарына қолдау көрсету үшін вакф құрылуына байланысты академиялық еркіндікті сақтап қалды; білімді адамдарды жоғарғы деңгейде құрметтеуге шақырды; оларды аскетизм мен кішіпейілділікке, дүниежүзілік өркендеудің теріс тұстарына қарсы тұруға және білім алуға шақырды. Осындай атмосферада ислами ой ғылыми шындық пен ақиқатты үйлестіре алды, ашылған және жаңадан туылған ғылымдар арасында ешқандай дуализм болмады. Тарих ислами білім беру жүйесі түпнұсқалық, шынайы және шығармашылық ойды өндіре алатындығын көрсетіп отыр [80]. Сондай-ақ, ислами білім беру діни тақуалық пен өз саласын қатар алып жүре алатын мұсылмандарды тәрбиеледі. Халифтердің оқуды тұрақты қолдауы келесі жағдайларға әсер етті: мәдениеттің жоғары ислами дәстүрлі біліміндегі зияткерлік оқуды басты күш ретінде талап етті, ғылым үшін осы алтын ғасырға ықпал ететін тағы бір маңызды фактор қоғамның қол жетімді академиялық еркіндігі болды.

Ислам әлемінің энциклопедист ғалымы, араб философиясының негізін қалаушылардың бірі Әбу Юсуф Якуб ибн Исхақ ақыл-ойдың төрт түрі туралы тұжырымдаманы ұсынды: өзекті, ықтимал, жүре пайда болған және белгілі бір жағдайда туындайтын. Ол ғылымды діннен жоғары деп санады және білім беру барысында мұсылман фанатизмін емес, жоғары парасаттылықты (зияткерлікті) қалыптастыру керек деп есептеді [162, 132 б.]. Әл-Фарабидің пікірінше, білімнің мақсаты – саналы түрде игі істер жасауға деген ынтаны қалыптастыру арқылы адамды жақсылыққа жетелеу. Оның ойынша, зияткерлік (білім) жақсы мен жаманның не екенін анықтауға негіз болады. Әл-Фараби қолданбалы философия (этика) аясында «қатты» және «жұмсақ» болып бөлінетін ізгілікке тәрбиелеу әдістерінің жүйесін ұсынды. Егер оқушы оқуға, жұмыс істеуге және жақсы істер жасауға ынтасын білдірсе, оған қатысты жұмсақ әдістерді қолдану қажет және орынды болып табылады. Егер мұғалімнің шәкірті ашу мен немқұрайдылық танытса, «қатал» білім беру нысаны ретінде жазалау әдісі орынды болады [163, 33 б.].

Әбу-р-Райхан-әл-Бируни адамгершілікке жатпайтын әдет-ғұрыптардан, фанатизмнен, немқұрайдылықтан, ашқарақтықтан тазалану идеясына баса назар аударады. Ибн Сина көптеген жылдар бойы өзін ұстаздыққа арнады және педагогикалық теориямен тікелей байланысты «Жан туралы кітап»,

«Білім кітабы», «Ақыл-өсиеттер кітабы» трактаттарынан тұратын «Айығу кітабында» өзінің басынан өткен тәжірибесін теориялық тұрғыдан қорытындылады. Ибн Сина өзінің трактаттарында философия, поэзия мен музыканы біріктіре оқыту мен тәрбиелеу, әртарапты білім туралы айтады. Оқыту мен тәрбиелеу процесінде Ибн Синаның пікірінше бәсекелестік пен бақталастық рухын қолдану маңызды. Бірлескен жаттығулар студенттердің қабілеттеріне сәйкес әртүрлі деңгейлерде өткізілуі тиіс. Білімді жазудан және оқудан бастау керек. Бұл жалпы даму студенттің болашақ мамандығына дайындалатын, құжаттар дайындауды және есептер шығаруды үйренетін кәсіптік дайындыққа дейінгі аралықта болуы тиіс деп есептеді. Ол үшінші сатыны кәсіпқой деп атады, мұнда кәсіпке баулу жүзеге асады: студент ақша табуды үйренеді.

Этик және философ Әл-Ғазали тәрбие мен білім беру мәселелеріне үлкен мән берген. Оның «Сенім ғылымдарының қайта тірілуі» атты көп томдық еңбегінде адам қабілетін дұрыс тәрбиелеу және дамыту мақсатында «адабтың» (әдеп) қалыптасуына көп назар аударды. Балаларды бақылап, зерттеген әл-Ғазали ерте жастан бастап этикет үйренудің, үстел басында өзін ұстай білудің, қарапайым болудың, күнделікті өмірде сабырлы болу керектігін үйретудің және дене жаттығуларымен айналасудың маңыздылығын айтады. Егер қамқоршылар, әсіресе ата-аналар, белгілі бір педагогикалық ұсыныстарды орындаса, баланың жаны қажетті сипатта қалыптасады. Мұғалім баланы ата-анасынан кейін ғана отбасылық тәрбие дәстүрін жалғастыруы керек. Адамгершілік қағида, әл-Газалидің пікірінше, дана тәлімгерлерге еліктеу және өзін-өзі тәрбиелеу әдісі негізінде қалыптасады. Өзін-өзі тәрбиелеу байқау, өзін-өзі бақылау және өзін-өзі танудан басталады. «Өзгелердің теріс қылықтарын байқай отырып, сіз өзіңіздің кемшіліктеріңізді көре аласыз және олар туралы шешім қабылдай аласыз. Өнегелік кемшіліктерді жеңу үшін Құдайдың көмегі, шыдамдылығы және үнемі ізденісте болатын рухани күш-жігер қажет» [164, 231 б.].

Рухани тұрғыдан өзін-өзі жетілдіру мәселесі шығыстық философтардың тұрақты тақырыптарының бірі болып табылады, ол Ибн Баджи, Ибн Рушд, Насиреддин Туи психологиясы, логикасы мен этикасы туралы трактаттарда кездеседі. Этик-философтардың бірі Абдуррахман ибн Халдун адам өзін басқа адамдармен қарым-қатынаста дамыта алады деп тұжырымдады. Бақылау, білімді жалпылау мен тәжірибе нәтижесінде пайда болған ақыл (уақыт үйретететін нәрсе) адамға өз қарым-қатынастарын қоғам шеңберінде реттеуге мүмкіндік береді [83, 7 б.].

Ибн Халдун ғылымды игеру жүйелі интеллектуалдық күш-жігерді қажет ететінін атап өтті. Ғылыми білім ұзақ жаттығулар арқылы алынған дағдылардың бір түрі болып саналады және осы тұрғыдан келгенде әртүрлі профильдегі пәндердің барлығын бірдей зерделеу қажет емес. Оқушылар бір пәннен екіншісіне ауысуы үшін соған бейімдеп сабақ беру қажет. Білімнің жоғарғы деңгейіндегі ең тиімді әдіске Халдун пікірталас жүргізуді жатқызады, ол ойды жеткізе білу шеберлігін жақсы үйретеді. Ол саяхатта,

әртүрлі ұстаздармен сұхбатта білімді жинақтаудың көне дәстүрін айрықша қолдады. Ибн Халдун оқыту жалпы дамумен, адамгершілік тәрбиесімен органикалық байланыста болу керек деп санайды. Математика пәнін жоғары бағалады, оның логикасы ақыл-ойды дамытады, дәлдік пен тәртіпке дағдылануға көмектеседі. Ол Құранды оқытудан бастау дәстүрін жоққа шығарды және оның ойынша, араб тілі және әдебиетті оқудан бастаған дұрыс. Ол кішкентай балалардың Құранды түсіне алмайтындығын, сондықтан оларды оқуға мәжбүрлеу үшін олар зорлық-зомбылыққа жүгінеді, зорлық-зомбылық қорқытады, тәуелсіздікті басады және алдауды тудырады деп жазды [165, 839 б.].

Исламдық педагогикалық дәстүрде тәлім-тәрбие отбасынан басталған. 4 жасқа, 4 айға және 4 күнге жеткенде, бала «бисмиллаһ» дұғасын және Құранның бірнеше аятын оқуы тиіс еді. Балалардың дұрыс емес әрекеті үшін жауапкершілік ең алдымен мұғалімге жүктеледі.

Данышпандардың афоризмдері да оқыту мен тәрбиенің бөлінбейтіндігі туралы айтады («тәрбиесіз білім отынсыз отпен тең, ал білімсіз тәрбие тәнсіз рухқа тән»). Оқыту және тәрбиелеу кезінде сыйақылар мен жазалар қолданылды. Мысалы, ең жақсы студент көшеде жүретін салт болды, ал осы кезде оның жолдастары оған тәттілер сыйлады. Белгілі бір жазалар да қарастырылған еді. Араб жазушысы Мұхаммед ибн Сух-нун «Ұстаздың мінез-құлқы» трактатында тәлімгерлерге ашуланбауға, физикалық жазаны ұруға айналдырмауға кеңес берген.

Рухани тәрбиенің ерекшеліктерін зерттей келе, мұсылман философтары ең маңызды этикалық санаттар ретінде «қорқыныш» пен «ұят» санаттарын көрсетеді. «Қорқыныш» ұғымы туралы көп жазылған, ал «ұят» санаты туралы айтатын болсақ: «Ұяттың маңыздылығы исламда жалпылай мойындалған». Оның дәлелі ретінде екі хадисты айтуға болады, Мұхаммед пайғамбар «ұятты сенімге» теңейді (яғни мүмін ұятты болу дегенді білдіреді) және «жақсылық атаулының бәрі ұятта бар» деп есептейді [84].

Ислам зерттеулері белгілі бір діннің ақиқатқа лайықты екендігін бағалауға қатысты мәселелерді қарастырмауға, оң – теріс, прогрессивті – регрессивті, жақсы – жаман сияқты санаттарға бөлмеуге тырысады. Ислами зерттеулерде барлық мұсылман дәстүрлері ескеріледі, бір дереккөзде келтірілген фактілер сыни талдау және басқа дереккөздердің деректерімен салыстыру негізінде тексеріледі, себебі бұл дәстүрлер бұрмалаушылыққа ұшырамауы тиіс. Ислам ғалымдары насихат жасау мақсатын алдыға қоймайды, сонымен қатар ислам мектептерінің, ағымдарының, бағыттарының догматикалық пікірлеріне қарсы шығуды мақсат етпейді, өйткені бұл олардың ғылыми міндеттеріне жатпайды.

Ислами педагогикалық жүйе кез-келген жастағы тұлғаны қалыптастыру, тәрбиелеу және оқытуды іс жүзінде жүзеге асыруға бағытталады. Ислами білім беру әлемді түсінумен ғана емес, сонымен бірге осы әлемде өмір сүре алатын адамның белгілі бір дүниетанымы мен көзқарасын қалыптастырумен, білімсіздіктен білімге ауысу мәселесін

шешумен айналысады. Ислам педагогикасында – араб терминологиясында – Усулу таим, Тар-бийяту та-лим – білім ('ильм, ма'рифат), даналық (хикмат), тәрбие (тарбия), парасатты ес (фахм), ақыл, диалектикалық ойлау ('акл), әрекет ('амаль) сияқты терминдер қолданылады.

Ислам діні бойынша, білім Құдайдан келетін дүние, алайда әр адам оны әр түрлі жолмен алады, оларды өз ойынша түсінеді. Білім тек адамның ақыл-ойының қасиеті емес, сондықтан ақыл-ойдан туындайтын ғылым тек адамның ойлауы мен тәжірибесінің жемісі емес. Накыб әл-Аттас ислами білім тұжырымдамасының негізгі ережелерін түсіндіре отырып былай деп жазады: «Білім мен ғылым, ең алдымен, илаһи ақиқаттың ережелері мен жалпы тұжырымдарын басшылыққа алып, олардың жетістіктерімен салыстыру керек: ақиқат тұрғысынан адамгершілікке жата ма, бұл ғылыми жаңалық адамдарға зұлымдық әкеледі ме?» [166, 21 б.].

«Ислам және білім» ислам идеяларынің ішіндегі бірнеше бағыттармен байланысты; басқа әлеуметтік, саяси және интеллектуалдық идеялармен байланысты. Осылайша, ислами білім беру – экономика, білім және ғылым, саясат сияқты әртүрлі дискурстарды қамтитын күрделі аспект. Ислам діні мен білімге қатысты әр түрлі көзқарастар мен ұстанымдар бар екені сөзсіз. Мысалы, З. Сардар білімге қатысты исламның ерекше (ешқай жүйеге ұқсамайтын) ұстанымы бар деген пікір айтады [85]. Кейбір сыни пікірдегі ғалымдар мұндай іргелі (фундаметалды) көзқарасқа қарсы, оған Худбхой сияқты ағылшын ғалымын жатқызуға болады [167]. Білімге деген ислами көзқарасты жақтаушылар да әртүрлі тақырыптар бойынша бір-бірінен ерекшеленеді; кейбіреулері білімнің діни шеңберіндегі жалпы сенім туралы пікірталас тудырып отыр, ал басқалары ислами көзқарастың басқа діндерден артықшылығы туралы (кем дегенде жанама пікір) айтады.

Ислам өркениетінің өркендеу дәуірінде көптеген жоғары оқу орындары болды. Низамия, Мұстансирия сияқты көптеген мұсылман қалаларында танымал жоғары мектептер (медреселер) қалыптасты. Бұл мектептердің көпшілігінде вакфтар (дәулетті адамдар немесе қайырымдылық ұйымдары діни мақсаттар үшін бөлетін мүлік) қолдау тапты және халифтер мен сұлтандар бақыланбады. Осы мектептерде ислам ғылымының жарық жұлдыздары оқытылып, білім алды. Бағдадта, XX ғасырда Низам колледжі құрылды, ол академия дәрежесіне ие болды. Еуропа университеттерінде қолданылатын кейбір дәстүрлер мен терминдер, мысалы reading (оқу), listening (тыңдау), licence (рұқсат), тіпті baccalarius сияқты терминдер (арабша «Бихакке Ривая» − «дәстүр бойынша») ислами дәстүрлер мен Андалусия, Египет, Сирия ислам мектептерінде қолданылатын терминдерден алынды.

Ортағасырлық медреселер бағдарламасында мұсылмандық құқықтану (юриспруденция) басты басымдықтардың бірі болды, онда екі негізгі санаттағы кең ауқымды басқа да пәндер оқытылды: ulum nakliya – «дәстүрлі ғылымдар» және ulum tabi'iyya – «жаратылыстану ғылымдары» (олар ulum akliya – «рационалды ғылымдар» немесе ulum falsafia – «философиялық

ғылымдар» деп те аталады). Екінші санатқа, әдетте, логика, арифметика, геометрия, астрономия, медицина, метафизика, ауыл шаруашылығы және музыка сияқты бағыттарды жатқызады.

Ислам дініне қарыздар дәстүрлі ғылымдар құқықтық пәндерден басқа (усул әл-фиқh, ислам құқықтануының негізгі қағидалары және төрт сүннет мазхабына сәйкес фиқh) Құран экзегетикасы – тәпсір, тәжуид (Құранды жаттаудың жалпы қағидалары), қырағат (исламның «қасиетті кітабының», «қасиетті дәстүрдің» оқу үлгілері – хадис, таухид теологиясы немесе кәлам\ислам мистицизмі – тасаууф) кірді. Теологиялық бағыттағы ғылымдармен тығыз байланыстағы лингвистикалық пәндер төрт негізгі бөлімнен тұрды: грамматика – наху, лингвистика – лұғат, стилистика – баян және әдебиет – адаб.

Барлық деңгейдегі дәстүрлі мұсылмандық оқытудың негізгі әдісі – бұл мәтінді және дәріс материалын (талқын) жаттау болды, ол жоғары деңгейдегі мектепте диспут (муназара) әдісімен толықтырылды, ол мешітте сабақ беру кезінде кең таралған болатын [86].

Араб Шығысының ғалымдары ұлғаның ізгілікті, үйлесімді дамуы идеяларын алға тартты. Ғалымдар адам табиғатының мәнін түсінуге тырысты. Олар білім берудің әлеуметтік және биологиялық детерминанттарын ескеруге тырысты. Адамның әлеуметтік мәніне ерекше назар аударылды. Тәрбиенің басты мақсаты, ең алдымен, жоғары рухани-адамгершілік қасиеттерге ие болу еді. Мұсылман ойшылдары өз еңбектерін тұлғаның үйлесімді дамуы, адамгершілік жолмен жетілу сияқты мәселелерге арнады. Олардың өздері осындай үйлесімділік пен жетілудің эталоны болды, олар білімді зұлымдарды да, тақуа надандарды да айыптады.

Жалпы, ислам мәдениетіндегі діни-философиялық ой үш негізгі бағытты қамтиды:

– кәлам – исламның схоластикалық теологиясы;
– сопылық – діни-мистикалық, пантеистік ой ағымы;
– фәлсафа – ежелгі ойшылдардың идеялары әсер ететін философия.

Ислам діні әртүрлі діни және саяси топтардың пайда болуымен, сонымен бірге мұсылмандардың басқа діндермен (маздаизм, христиан, иудаизм) келіспеушіліктері кезінде пайда болған пікірталастар кезінде кәлам пайда болды және дами бастады.

Осы дискурстарда кәламға тән теологиялық мәселелер пайда болды: Құдайдың мәні мен белгілерінің, мәңгіліктің немесе уақыттың жаратылысының арақатынасы, құдай тағдыры және ерік-жігер. Алайда, кәлам мәселелері тек теологиялық мәселелермен ғана шектелмеді, мутакалимдер табиғи философия мәселелеріне көп көңіл бөлді.

Сонымен қатар, олар әртүрлі диспуттар жүргізді, олардың барысында ақылдан бөлек кез-келген беделді тұлғаларға сүйенуді жоққа шығарды. Сондықтан, Мутакалимдердің әрекеті өте сақтықпен қабылданды, кейде көптеген мұсылман теологтары тарапынан қатты қарсылық болды. Дәстүрлі теологтардан айырмашылығы, Құдайды түсінудегі антропоморфизмнің

барлық түрлеріне қарсы шыққан мутазилиттер араб философиясының бастаушысы болды. Олардың қарсыластары «Құдайдың бейнесіне сай» адам жаратылысы туралы Қасиетті Жазбаларды тура түсінуді талап етті және Құдайды адам кейпінде қабылдады.

Мутазилиттер құдайшыл болмысқа ұқсас үш сипатты (білім, күш, өмір) ғана мойындады, ал қалған құдайлық сипаттар (ерік, көру, есту, сөйлеу) белгілі уақыттың барысында пайда болады, сондықтан құдайшыл болмыстан өзгеше болады деп санады.

Араб-мұсылмандық діни және философиялық дәстүрдің мистикалық ағымының өкілдері сопылар түйсіктің маңыздылығын ерекшелеп көрсетті. Мистикалық тәжірибеде өзін-өзі көрсетуге деген ұмтылыс әл-Сухраварди мен Ибн Арабидің философиялық жүйелерінде кеңінен қарастырылды [168, 127 б.].

Ас-Сухравардидің ілімінің аты «ишракизм» болды, ол барлық нәрсенің бастауы жарық деп есептеді. Әлем жарықтың иерархиясы ретінде пайда болады, оның ең жоғарғы дәрежесі – Жарықтардың жарығы (Құдай). Алайда, сопылық ортада теософия кеңінен тарады.

Ибн Араби – мұсылман мистиктерінің «ұлы шейхі». «Болмыс бірлігі» доктринасы (yahдат алвуджуд) оның мектебіне тән болып саналды, соның арқасында ол вуджудизм деген атқа ие болды. Ибн Арабидің пікірінше, болмыс (тұрмыс) – тұтас және жалғыз бастау, ол барлық заттардың бойында бар және Құдаймен бірдей [169]. Осы ұстанымға сүйене отырып, вуджидтер араб-мұсылман мәдениетінде философиялық пантеизмнің белсенді жүйесін құрды. Вуджудизмнің тағы бір маңызды тақырыбы − «кемел адам» ұғымы. Ибн-Арабидің ізбасарларының бірі әл-Джули осы тақырыпқа арнап «әл-Инсан әл-камил», яғни «Мінсіз адам» кітабын жазады.

Сопылар адамның бойында құдайшыл және пенделік қасиеттер ажырамастай қатар жүреді деп есептеді. Егер қандай-да бір басқа болмыс абсолюттің сансыз қасиеттерінің біреуін ғана бейнелесе, онда адам құдайшыл көріністің барлық түрлерін синтездейді, ол бар нәрсені, әлемнің барлық шындығын біріктіреді. Ибн Араби тіпті адамды таңбалы сақинамен салыстырған; адам – Құдай өз қазыналарына қоятын белгі, белгіден басқа ештеңе емес деп санады.

Фәлсәфа (грекше «философия») өкілдері ақыл доктринасын адамның жоғарғы қабілеті және ақиқат өлшемі ретінде құрастырады. Ақыл арқылы білімге ұмтылу араб-мұсылман мәдениетін ойдың өркендеуіне қол жеткізуге көмектесті, ол жалпыадамзаттық мәдениеттің даму дәуірін құрады. Бұл ойдың жетістіктері негізінен философияның ғылыммен тығыз байланысты екендігімен анықталды, соның арқасында ең алдыңғы қатарлы идеялардың пайда болуы және топтасуы жүзеге асты, философия іс жүзіне ауысты.

Мұсылмандық Шығыстағы тәжірибелік білімге деген қызығушылық оның ғылымының тарихымен дәлелденеді. Математик әл-Хорезми «Алгебра мен аль-мукабала есептері туралы кітап» трактатының мақсаты туралы былай деп жазды: «Мен қысқаша кітаб жасадым..., онда қарапайым және

күрделі арифметика сұрақтары бар, олар адамдарға мұраны бөлуде, өсиетнама жасауда, мүлікті бөлуде және сот істерінде, сауда-саттықта және барлық ымыраларда, сондай-ақ жерді өлшеуде, каналдарды жүргізуде, геометрияда және басқа осыған ұқсас жағдайларда қажет болады» [87, 26 б.].

Араб ғалымдары ғылымның көптеген салаларында танымал болды: математика, астрономия, физика, оптика, химия, медицина және т.б. Белсенді ақыл, белсенді ақыл-ой доктринасы ортағасырлық араб-мұсылман философиясының біріне айналды – осы идея арқылы олар ойлаудың не екенін, оның ерекшелігі неде екенін түсінуге тырысты. Белсенді ой тұжырымдамасы сана белсенділігі идеясын, жеке адамның миында емес, тұтас мәдениетте пайда болған жеке тұлға ойлау идеясын көрсетеді. Белсенді ой тұжырымдамасы сана белсенділігі идеясын, жеке тұлғалық ойлау идеясын білдіреді, ол жеке адамның миында ғана емес, тұтас мәдениетте қалыптасуы тиіс. Дәл осы трансперсоналды ойлау арқылы адамның ақыл-ойы, оның рухани әлемі қалыптасады.

Қорытындылай келе, мұсылман әлемінде ислами догмалардың негізгі қағидалары ойлаудың канонизацияланған стиліне сәйкес келеді. Тәуелсіз ойлау құқығы – ижтиһадқа тыйым салынды, сондықтан тіпті ең тәуелсіз ойшылдар шариғат қағидаларын талқылай алмады, себебі адамның ақылынан асып түсетін дүние деп түсінілді.

3.3 Ислам университеттері өмір мәнінің байланыс құралы ретінде

Мұхаммед пайғамбар заманынан бері білім беру ислам дәстүрінің негізгі бағыты болып табылады. 632 жылы пайғамбар қайтыс болғаннан кейінгі алғашқы ғасырларда мұсылман қоғамдарында діни сарапшылар тобы – ғұлама пайда болды. Олар студенттерді өздеріне тартады және мәтіндер, идеялар мен тәжірибелерді тарату жүйесін құрастырды [88]. VIII ғасырдың басында Омайя халифатының Мекке, Медина, Басра, Куфа және Дамаск сияқты қалаларында беделді ғалымдар қауымдастықтары болды. IX-X ғасырларда Каирдегі Әл-Азхар мен Фездегі әл-Қарауинн мешіттері бүкіл мұсылман әлемінің білім іздеушілерін тарта отырып, білім беру орталықтарына айнала бастады.

Кейбір мұсылман және мұсылман емес ғалымдар Тимбукту мен басқа жерлерде отарлау алдындағы оқу орталықтарын университеттер деп атайды [87]. Отаршылдық жағдайында және одан кейін ислами білімнің жаңа орталықтары пайда болды. Кейбір ескі институттар, ең алдымен әл-Азхар түбегейлі қайта құрылды. Жаңа және реформаланған бұл институттар қазіргі сөзбен ислам университеттері болып табылады. Олар классикалық медреселерден (мектептерден) және мағһадтардан (институттардан) ерекшеленеді, мұнда студенттер әдетте бір мұғалімнен немесе оның алдыңғы қатарлы студенттерінен бір мәтінді (Құран немесе заңдық трактат) оқып білім алды және әмбебап сертификат емес, бұл мәтінді үйретуге лицензия – ижаза алды.

Ислам университеттері әлемдік мұсылман қауымдастығында діни ойды қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Олардың әсері әлемнің әр түрлі елдеріндегі мұсылмандарды біріктіруінен байқалады және де олар оқыту, баспа, ұйымдастыру және уағыздау арқылы белгілі бір зияткерлік, саяси және теологиялық бағдарламаларды насихаттауды жүзеге асырды. Ислам университеттеріндегі білім XX және XXI ғасырдың көптеген көрнекті мұсылман зиялыларына әсер етті; мысалы, шейх Юсуф әл-Қардауи, мүмкін қазіргі заманғы мұсылман ғалымдарының ең атақтысы, әл-Азхарда өзінің дипломын, магистрлік мен докторлық дәрежелерін алды.

Саяси пікірталастарда ислам университеттерінің стереотиптік бейнелері жиі айтылады. Көптеген сараптамалық ұйымдар, ғалымдар мен журналисттер ислам университеттерін, әсіресе Африкадағы радикализмнің көзі ретінде бейнелейді. Саясаттанушы Әбділкәрім Усманның пікірінше, араб ислам университеттері «талантты студенттерді ұлттық университеттерде қызметке дайындайды, мұнда олар білім берудің әртүрлі салаларында радикалды ислам идеяларын таратуға және дамытуға қатысады». Ислам университеттерінің африкалық түлектері, оның пікірінше, өз мемлекеттері мен қоғамдарын исламның уаххаби және салафиттік идеалдарына сәйкес исламдастыруға тырысады [89]. Бірақ ислам университеті туралы түсінік әртүрлі теологиялық, педагогикалық және саяси үлгілерде көрінеді. Бұл қарқынды институт еді, және оның білім беру бағдарламалары, басымдықтары мен мемлекетпен қарым-қатынасы уақыт өте келе өзгерді.

«Білімді бесіктен қабірге дейін ізде» деген мұсылмандық мақал бар. Ислам өркениетінің алғашқы дәуірінде мұсылмандардың жүрегі білімге деген құштарлыққа толы болды, өйткені Құран беттерінің көптеген жерлерінде білімге, тануға, ойлануға және ойлауға шақырулар орын алған. Мұсылман әлемінің барлық жерлерінде мешіттер, мектептер, ауруханалар, обсерваториялар мен ғалымдардың үйлерінде ең алдыңғы қатарлы пәндер оқытылды.

Мектеп пен университет арасында белгілі бір айырмашылық бар. Екі жүйе де мешітте пайда болған, бірақ араб тіліндегі «университет» сөзі «джамиа» деп аталады және «джами» − мешіт сөзі әйел жынысына қатысты айтылады. Осылайша, араб тілінде дін мен жоғары білімнің орны бір-бірімен тығыз байланысты және басқа тілдердің қорында немесе басқа мәдениеттердің тұжырымдамасында мұндай құбылыс жоқ, яғни кейбір ежелгі мешіттер бір уақытта ең көне университеттер де болып саналады. Университеттің әйгілі мешіттерінің қатарында осы уақытқа дейін 1030 жылдан кейін жұмыс істеп келе жатқан «Әл-Азхар» мешіті бар.

Әл-Азхар – әлемдегі ең көне университеттердің бірі, сонымен қатар ең беделді мұсылман теологиялық университеті [90]. Университет 970 жылы әл-Азхар мешітінде медресе ретінде пайда болды және 988 жылы Фатимидтер тарапынан бекітілді.

975 жылдан бастап мешітте шиизмнің негіздері туралы дәрістер оқыла бастады. Әл-Азхардың орналасуына байланысты (Каир Азия мен Африканың

түйіскен жерінде) көптеген шетелдіктер әл-Азхарға оқуға келді. Бастапқыда оқу мешіттің ауласында өткізілді, бірақ сырттан келіп оқитын шәкірттер болғандықтан, олар үшін арнайы тұрғын үй (ривак) салынды. 1171 жылы Каирде Саладин Фатимидтердің билігін құлатқаннан кейін әл-Азхар бұрынғы маңызын жоғалтып, Шафии мазхабы бойынша білім беру орталығы бар қарапайым сунниттік мешітке айналды. XIII ғасырдан бастап төрт сунниттік мазхабтардың, шиіттердің және кейінірек сопылық мектептердің өкілдері әл-Азхар қабырғасында қатар өмір сүрді. XVIII ғасырға қарай университет негізінен сүнниттердің орталығына айналды.

XVIII ғасырда университет іс жүзінде дәстүрлі білім мен ғылымның мұсылман орталығына айналды. 1961 жылы «Әл-Азхардың даму заңына» сәйкес политехника сияқты зайырлы бөлімдер де құрылды. Осы жылы әл-Азхар әйелдер колледжі ашылған, онда әйелдер білім ала алады.

Әл-Азхар тек мемлекеттің бастамасы бойынша ғана емес, сонымен қатар ішкі ағымдардың әсерінен де реформаланды. Бұл – бүкіл Араб Шығыстағы ең ірі университет. Онда жыл сайын әлемнің жүзден астам елдерінен студенттер оқиды. Әл-Азхардың көптеген түлектері Мысырда да, одан тыс жерлерде де танымал болды. Кейбір мысырлық сарапшылар бүгінгі таңда университетті дәстүрлілікке шамадан тыс мойынсұнғаны және оқытудың жаңа технологияларының жоқтығы үшін сынға алады.

Умм әл-Қура университеті (сөзбе-сөз аударғанада «Қоныстар анасы университеті», яғни Мекке) – Сауд Арабиясының қасиетті мұсылман қаласы Мекке қаласында орналасқан беделді ислами жоғары оқу орны. Умм әл-Қура университеті тек шариғат заңдары мен араб тілдерінен сабақ беріп қана қоймай, сонымен қатар бизнесті басқару, ислам экономикасы, маркетинг, инженерия, медицина, сәулет, сонымен қатар әртүрлі қолданбалы, әлеуметтік және инженерлік пәндер бойынша мамандар дайындайды [170].

Ресей ислам институты – Ресейдегі мемлекеттік емес жоғары кәсіптік оқу орны. Институттағы басты діни мектеп болып имам Абу Ханифа мазхабы табылады [171]. Институт білім беру қызметін жоғары кәсіптік білімнің мемлекеттік білім беру стандарттарының негізінде бакалавриат және магистратура бағдарламалары бойынша жүзеге асырады, ислами теология саласында ғылыми зерттеулер жүргізеді, жүзеге асырылып жатқан білім беру бағдарламалары үшін біліктілікті арттыру мен кәсіби қайта даярлауды жүзеге асырады.

Кунта-Хаджи атындағы Ресей ислам университеті – Шешенстан астанасы Грозныйда имамдарды, дін ғылымдарының оқытушылары мен теологтарын даярлайтын жоғары және негізгі оқу орны. Университет қалашығы Кеңес Одағы кезінде шешен теологтарына қарсы демонстрациялық репрессиялар орын алған жерде арнайы түрде орналасқан. РИУ миссиясы – ислам дінінің вайнахтардан алған дәстүрлі үлгілерін (атап айтқанда, шафиитік мазхаб пен вирд тәжірибесі) сақтау және тереңдету. Осыған байланысты университеттің Шейх Кунт-Хаджи Кишиевтің есімімен аталуы таңқаларлық жағдай емес, бұл ингуштар арасында исламның кең

таралуына және оның шешен халқы арасында топтасуына байланысты. Университеттің ғылыми қызметінде шейх Кунт-қажының мұрасын зерттеуге жалпы ислам пәндеріне қарағанда көп назар аударылады.

«Мири Араб» медресесі – КСРО-да мұсылман діни лидерлерін даярлау бойынша билік мойындаған жалғыз ислам орталығы болған атақты оқу орны. Құрылғаннан бері атауы «Араб меншігі» дегенді білдіретін бұл мекеме исламның Орталық Азиядағы ең беделді жоғары оқу орындарының бірі, Мауераннахрдың теологиялық және құқықтық дәстүрінің өзегі ретінде танымал болды.

Медресе 1536 жылы салынған және бұрын Бұхара, Өзбекстандағы «Пои Калян» мәдени-тарихи сәулеттік ансамблінің құрамында болған. Мири Араб мемориалдық композицияның элементі бола отырып, өзбек сәулет өнеріне тән біріккен парсы стилінде жасалған. Қасиетті Құран сүрелерінің санына сәйкес студенттерге арналған 114 бөлменің болуы оның ерекшеліктерінің бірі болып табылады. 1993 жылы Мири Араб ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұра тізіміне енгізілді. Медресеге йемендік теолог және сопылық тариқатының шейхі Накшбандий Абдулла әл-Яманидің есімі берілген (ол тарихта Мири араб деп аталған), бұл жерде билік еткен Шайбанидтер әулетінің алғашқы өкілдерінің рухани тәлімгері болып табылады [172]. Ол медресенің жанында жерленген.

Мири Араб тоталитаризмнің темір құрсауының ашылуынан және шетелдік діни институттарға жол ашылғаннан кейін өзінің маңыздылығын жоғалтса да, әлі күнге дейін жұмыс істейді. Медреседе діни және жалпы ғылымдар, сонымен қатар араб, ағылшын, орыс және парсы тілдері оқытылады.

Белгілі себептерге байланысты кеңес уақытын көрген муфтилердің барлық дерлік номенклатурасы «Мири Араб» түлектерінен тұрады. Ең танымал адамдар қатарында Ресей Мүфтилер Кеңесінің жетекшісі Равиль Гайнуддин, Кавказ мұсылмандары басқармасының жетекшісі Аллахшүкір Паша-заде, Қазақстан Республикасының тұңғыш Жоғарғы Мүфтиі және Құранды қазақ тіліндегі семантикалық аударманың авторы Ратбек Нысанбаев, Шешенстан Президенті Ахмад Қадыров, Ресей мұсылмандары орталық діни басқармасы төрағасы Талғат Таджутдин, Орта Азия мұсылмандары діни басқармасының мүфтиі Мұхаммед Садық Мұхаммед Юсуф, Солтүстік Кавказ мұсылмандарды үйлестіру орталығының төрағасы Исмаил Бердыев, Ресейдің Азия бөлігі мұсылмандары діни басқармасының төрағасы Нафигулла Аширов және басқалар бар.

Шангри Ла – ислам өнері мен мәдениетінің орталығы, ғалымдар мен суретшілерге арналған резиденция болып табылады, сонымен қатар ол әртүрлі экскурсиялар мен бағдарламалар ұсынады. 1937 жылы Гавайидегі Ганогул үйін американдық мұрагер және филантроп Дорис Дюк (1912-1993) салған, Солтүстік Африка, Таяу Шығыс және Оңтүстік Азияға жасаған сапарынан шабыттанған ол Үндістан, Марокко және Сирияның сәулет дәстүрлерінің әсемдігін көрсететін Шангри Ла орталығын ұйымдастырады.

Дорис Дюк атындағы исламдық өнер қорының миссиясы ислам өнері мен мәдениетін зерттеу мен түсінуді насихаттау болып табылады. Орталық көпшілік назарына ашық және түрлі білім беру бағдарламаларына гранттар береді, ол академиялық білім мен нақты тәжірибенің арасындағы көпір болып табылады және Шангри Ла орталығы университет деңгейіндегі еріктілер мен интерндерге тренингтер мен тәжірибелерден өтуге мүмкіндік береді, жас мамандарға ЖОО-да алған дағдыларын іс жүзінде қолдануға мүмкіндік береді.

Әл-Бируни университетіне белгілі ғылым саласының маманы болып саналған және география, филология, тарих, математика, механика сияқты көптеген ғылымдарды қалдырған әйгілі ғалым Абу Рейхан әл-Бирунидің есімі берілген. Әл-Бируни заманауи Ауғанстан аумағында өмір сүріп, өз туындыларын жасады, сондықтан университет құру идеясы пайда болған кезде оны осы ұлы ғалымның есімімен атауға шешім қабылданды.

Алғашқы факультеттер болып соғыс ахуалындағы Ауғанстанға ең көп қажет медицина және машина жасау факультеттері ашылды [173]. Ол Ауғанстандағы Кабул университетінен, Нангархар университетінен, Балх университетінен және Герат университетінен кейінгі бесінші ірі университет болып саналады. Қазіргі уақытта университетте 5000-ға жуық студент оқиды, олардың үштен бір бөлігі әйелдер, ал факультеттер саны 9 факультетке дейін өсті, сонымен қатар 32 кафедра бар. Әлі күнге дейін медицина және инжиниринг факультеті ең танымал факультеттер болып саналады.

Әлеуметтік-экономикалық күйзеліс пен созылмалы соғыс білім беру процесін ұйымдастыруды қиындатады, дегенмен, университет мұндай қиындықтарға қарамастан, жұмысын жалғастырып қана қоймай, аймақта өзінің орнын арттырып, студенттері мен профессорлық-оқытушылық құрамына қажетті инфрақұрылым жасай алды.

«Исмаил-аға» түрік әлемінің ең консервативті діни бірлестігі болып табылады және Ханафи мұсылмандары мен түркі әлемінің матуридтері тарапынан үлкен құрметке ие ұйым. 19 ғасырда құрылғаннан бастап, республикалық зайырлылық жылдардан өтіп, ол өзінің ерекше дәстүрін, мәдениетін, қағидаларын және танымал киіну кодын қалыптастырды. Мұның бәрі осы қоғамдастық өкілдерінің өміріне де, оның мекемелері беретін білімге де тікелей әсер етеді.

Исмаил ағаның оқу процесіне тән келесі ерекшеліктерді атап көрсетуге болады:

- Оқыту негізінен түрік тілінде жүргізіледі, араб тілді оқытушылар сабақ бере алатын кейбір пәндерді қоспағанда (таңдау оқу орнына байланысты болады).

- Оқыту бірқатар нақты белгілерді қамтиды, ол діни мәтіндерді асықпай және сатылы зерттеуді/жаттауды және Түркияда кеңінен тараған Құранның (тәжуид) мелодекламация әдісінің ерекшеліктерін қамтыды.

Қазіргі уақытта түріктермен қатар ТМД елдерінің белгілі контингенті Исмаил аға медресесінде оқиды: қазақтар, татарлар, орыстар, қырғыздар т.б.

Имам университеті (толық аты – Имам Мухаммад ибн Сауд Ислам университеті) – Сауд Арабиясының Эр-Рияд қаласында орналасқан жоғары діни оқу орны. Университет тарихы 1953 жылдан басталады, ол кезде Сауд Арабиясының астанасында шариғат ғылымдары колледжі ашылып, бір жылдан кейін оған араб тілі колледжі қосылды.

Бірінен кейін бірі басқа колледждер мен институттар пайда болды, олар 1974 жылы ханзада Сұлтан ғылыми кітапханасымен бірге бірыңғай ортақ құрылымға біріктіру туралы шешім қабылданды. Осылайша Имам Мұхаммед ибн Сауд университеті пайда болды. «Имам» филиалдары Сауд Корольдігінің 60 қаласында орналасқан, олардың кейбіреулері шетелде: Жапония, Мавритания, Малайзия, Джибути, Индонезия және АҚШ.

Шотландияның Данди қаласындағы *Әл-Мактум жоғары білім беру колледжі* – Дубайдың вице-әмірі және Біріккен Араб Әмірліктерінің қаржы және өнеркәсіп министрі шейх Хамдан Бен Рашид әл-Мактумның демеушілігімен құрылған ислами оқу орны. Құрылтайшылардың айтуынша, колледжді құрудағы басты мақсат – мұсылман мен батыс әлемі арасындағы өзара түсіністікті дамыту, ең алдымен білім беру, зерттеу, пікірталас жүргізу, сонымен қатар исламды және XXI ғасырдағы мұсылмандардың рөлін зерттеу. Қазірдің өзінде колледж 30-дан астам елдің жас ғалымдарын даярлады, олардың басым көпшілігі ғылым докторлары [174].

Омдурман ислам университеті (Джамиа Уммдурман әл-Исламия) – елдің ірі қаласы Омдурман қаласында орналасқан Судан мемлекеттік мұсылмандық жоғары оқу орны. Университеттің пайда болуының мерзімі нақты белгісіз. Кейбір дереккөздер 1912 деп көрсетеді. Алайда, 1901 жылы ашылу ықтималдығы жоғары, өйткені мұндай мекеменің ашылуы, әдетте, 1898 жылы Одмурман шайқасы кезінде британдық махдистердің көтерілісші армиясын жеңгеннен кейін Судан қоғамында қалыптасқан көңіл-күйге сәйкес мүмкін еді. Содан кейін осы уақытқа дейін жоғары отарлық әскердің қарулы қарсылығына сүйенетін көптеген әлеуметтік көшбасшылар елдің болашағы үшін судандықтардың білім деңгейін көтеру қажет деген пікірге келді. Сол себепті университет бағдарламасы негізі қатаң теологиялық пәндерді гуманитарлық, техникалық, ауылшаруашылық және медициналық ғылымдармен үйлестіру қағидасына негізделді.

Роттердам Ислам Университеті – Нидерланды Корольдігінің екінші үлкен қаласындағы мұсылмандық жоғары оқу орны. Университет 1997 жылы бір топ түрік кәсіпкерлері теологиядан білім беру мақсатында және Нидерланды мұсылмандарының діни білім деңгейін көтеру үшін ашты, олар ел халқының 5% құрайды. 2010-2013 жж. РИУ Нидерланды Білім министрлігінде аккредитациядан өтті, осы кезден бастап оның дипломдары мемлекеттік құжаттармен теңестіріледі. Роттердам ислам университеті Ислам әлемі университеттері федерациясының мүшесі болып табылады. Нидерландыдағы этникалық түріктер мұсылман қауымдастығының 40% -дан азын құрайтындықтан, бұл жағдай Роттердам Ислам университетінде қабылданған оқыту процесінде елеулі із қалдырды. Нәтижесінде РИУ іліміне

танымал түрік теологы және XX ғасырдың ағартушысы Бадиузаман Саид Нурсидің ілімдері қатты әсер етті.

Имамдар мен уағызшыларды даярлау институты – Бүкіләлемдік ислам лигасының мамандандырылған оқу орны, мұсылман әлеміндегі ең құрметті халықаралық ұйым, ол 1962 жылы Сауд Арабиясының бастамасымен құрылған. 1974 жылы Институт БҰҰ тарапынан кеңестік мәртебеге ие болып, әлемдік саясаттың маңызды факторына айналды, ал 1975 жылы Мекке конференциясында имамдар мен уағызшыларды даярлауды институционализациялау ұсынылды.

Бұл институт ислам дінінің дипломы бар уағызшысы болуға мүмкіндік береді, бұл түлектер үшін әскери дін қызметшілері, мешіт имам-хатибтері, қоғамдық және діни ұйымдардың жетекшілері, дінтану пәндерінің оқытушылары қызметінде болуға жол ашады. Курс бір оқу жылын алады және Сауд Арабиясы Корольдігінде қабылданған ресми діни доктринаға негізделген.

Институт, ең алдымен, шетелдік студенттер мен мұсылмандар азшылықты құрайтын елдердің өкілдері үшін ашық ғаламдық білім алаңы ретінде қабылданды. Институтта оқу барысында Құранның бір бөлігін жаттауды, теологияны, хадистану және құранизмнің негіздерін, салыстырмалы фиқһты, мінез-құлық мәдениеті мен мұсылман этикетін, салыстырмалы дінді және миссионерлік қызметтің ережелерін қамтитын кешенді бағдарламаны игеру қарастырылған.

Алғашқы медреселер ислам дінінің таралған шығыс аймақтарында пайда болды. Медресенің отаны болып Нишапур саналады, ең алғашқы оқу орындарының бірі көрнекті ғалым Рукн ад-Дин әл-Исфара'ини құрметі үшін 1027 жылы құрылған. Медреселер газнавийлердің тұсында пайда болғанына (977-1186 жж.) қарамастан, олардың ең жомарт қамқоршылары 1040 жылы газнавидтерді жеңіп, Таяу Шығыс жерлерін басып алуды жалғастырған селжұқтар (1038-1194 жж.) болды.

Алп Араслан мен оның ұлы Мәлік-шах сұлтандардың билігі кезінде Ұлы селжұқтардың империясы шарықтау шегіне жеткен кезде екі билеушінің везирлері, көрнекті Низамул-Мулк (1064-1092) мемлекеттердің барлық негізгі қалаларында (Бағдад, Исфагай, Нишапур, Балх, Герат) Низамия деп аталатын кең көлемді медреселер құрылысын бастады [82].

Осы кезден бастап медреселер тарихында сапалы жаңа кезең басталды − «керемет және көркем дәуір». 1234 жылы халифа Мұстансир төрт сүнниттік заң мектебіне арналған керемет Мұстансирия медресесін құрды. Фатимидтердің билеушілері исмаилиттер бола тұра, сүнниттік институт ретінде медреселерге ерекше көзқараспен қарамады, алайда олардың көпшілігі сүнниттер болғандықтан, олар бұл институттың Египетте де, шетелде де таралуын тоқтата алмады. Фатимидтер әулеті құлағаннан кейін медреселер Солтүстік Африкаға тарады және Гибралтар аумақтарына өтті. Испаниядағы ең алғашқы медресе 1349 жылы Гренадада қаланған.

Осылайша, XII-XIV ғасырлар бойы мұсылман әлемінің шығысын да, батысын да медреселер жаулап алды.

830 жылға таяу уақытта әрдайым ағартушылықты қолдаған, ғылым мен өнердің ұлы білгірі, халиф әл-Мамун әлем қаласы Бағдатта атақты даналық үйін (Бейт-ул-Хикма) құрды. Академиялық университеттің бұл прототипі бүкіл халифаттан келген ғылыми және рухани идеялардың шоғырланған орнына айналды, онда ғалымдар үндістер, парсылар, соғдылар (Трансоксиай тұрғындары), түріктер, арабтар, гректер, копттер, берберлер және тіпті қытайлар – әртүрлі білім саласының, әртүрлі діни наным-сенімдер өкілдері мен адамдар жиналды.

Даналық үйінде бай кітапхана, академия, аударма бөлімі және көптеген астрономиялық обсерваториялар болды. Зиялы қауымның осы жұмыстағы негізгі күштері ежелгі мәтіндердің (философиялық және ғылыми) араб тіліне мұқият аударылуына бағытталды. Көптеген эллиндік терминдер араб тілінің бөлігіне айналды – фәлсәфа (философия), астурлаб (астролябия), джуматрия (геометрия), джуграфия (география). Аударма қозғалысы аббаситтер билігінің бірінші жартысында (750-850 жж.) таралды. Кейінірек басқа өркениеттер туралы ғылымдар мен білімдерді сыни тұрғыдан қарастыру басталған кезде, мұсылмандар қызу пікірталасқа түсті.

Табиғи әлемді мұқият бақылау арқылы туындаған ағартушылық пен білім бізге қазіргі заманғы ғылымды берді. Альбер Камю өмірді «абсурд» деп сипаттайды [91], ал Сартр болса «азап, сәтсіздік және үмітсіздік» туралы айтады [92]. Дарвинистер өмірдің мәні бір түрдің биологиялық көбеюінен тұрады деп ойлады. Бірақ Уилл Дюран постмодернистік адамның басындағы жағдайды сипаттай отырып: «Сенім мен үміт жоғалады; күдік пен үмітсіздік күн тәртібінде болады ... Біздің үйлеріміз бен қазынамыз толығымен жойылған жоқ, жүректеріміз босап кетті» [175]. Өмірдің мағынасына келетін болсақ, тіпті ең дана философтар да ой қозғайды, бірақ біржақты пікірлер айтпайды. Уилл Дюран, өткен ғасырдың ең көрнекті философы, сонымен бірге Иллинойс штатының солтүстік-шығыс университетінің философия профессоры, доктор Хью Мурхед, екеуі де «Өмірдің мәні» деп аталатын кітаптарды жазды [176]. Олар өз заманындағы ең танымал философтар, ғалымдар, авторлар, саясаткерлер, зиялы қауымға олардың өмірінің мәні неде деген сұрақ қойды. Алынған жауаптар кітап түрінде жарияланды.

Өмірдің мәнін түсінуге әлемдік діндер де тырысады. Діни білім беру шеңберінде өмірдің мәнін түсінумен байланыс оранту мүмкіндіктері туады. Құранда келесі аят айтылады: «Ақиқатында, аспандардың және жердің жаратылуында, түн мен күндіздің ауысуында ақыл иелері үшін белгілер бар, Аллаһты түрегеп тұрып, отырған күйі және жамбастап жатып еске алады, әрі аспандардың және жердің жаратылуы жайында ойланып: «Раббымыз! Сен бұны босқа жарпадың! Сен /барлық кемшіліктен/ пәксің! Бізді От /тозақ/ азабынан сақта!» [177, 87 б.]. Егер бізді Жаратушы жаратқан болса, онда біздің дүниеге келуіміздің себебі, мақсаты болуы керек. Бұл адамның тіршілігі үшін Құдайдың мақсатын білуге тырысу қажет екендігін білдіреді.

Осы мақсатқа қол жеткізе отырып, біз соған сәйкес өмір сүргіміз келетін-келмейтінін шеше аламыз. Бұл тұжырымдар тағы бір шешім қабылдауға мүмкіндік тудырады: қасиетті жазба арқылы, білу, зерттеу арқылы өмірдің мәнін түсіну.

Адамгершіліктің кез-келген түрі адамдар арасындағы белгілі бір қатынастарды реттеуші, олардың мінез-құлқына баға беруші және белгіленген нормалар үшін белгілі бір мақсатты көздейтін «өмір бағдарламасы» бола алатыны бұрыннан белгілі. Ислами көзқарас тұрғысынан адам өмірінің мәні неде?

4 ДІНИ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ПОСТМОДЕРН

4.1 Діни білім беру посмодерн дәуірінде дүниені және өмірді тану үлгісі ретінде

«Модерн» терминінің қазіргі қоғамда екі мағынасы бар. Біріншісі – XIX ғасырдың соңғы онжылдығы мен XX ғасырдың басында кеңінен қолданылған өнердегі стиль. Екіншісі – орта ғасырлардың діни көзқарастарын (премодерн дәуірі) алмастырған жаңа дүниетанымнен сипатталатын жаңа және қазіргі заманның тарихи дәуірі. Модерннің пайда болуының тарихи алғышарттары – еуропалық қоғамның діни соғыстан шаршауы, ренессанс кезеңінде басталған ғылыми дүниетанымның қалыптасуы (XIV-XVI ғасыр), әрі қарай үстемдік ететін дінге қарсы рационалдылық.

Мысалы, Жер шарының сфералығын дәлелдеген әйгілі португалдық теңізші Ф. Магеллан (1480-1521) келесі пікірді айтады: шіркеу Жер тегіс деп айтады, бірақ мен оның дөңгелек екенін білемін, Айдың көлеңкелерін көрдім, сондықтан мен бұл көлеңкелерге шіркеуге қарағанда көбірек сенемін [178]. Ғылыми дүниетанымның пайда болуының бастауы «Оккаманың ұстарасы» деген белгілі қағида болды: оқиғалар мен құбылыстарды түсіндіру үшін қосымша заттарды ойлап табудың қажеті жоқ. Бұл тәсілдің мақсаты – франкискандық монах В.Оккаманың (1285-1347) құдайды өткінші (ажалды) дүниеден ажырату деген тілегі. Монахтың логикасы өте қарапайым еді: егер Құдай христиан дінінен шыққан түсініксіз тіршілік иесі болса, онда адам түсіндіре алмайтын нәрсенің бәрі – құдай, ал қалғанының бәрі уақытша ажал құшатын дүние.

Модерн дүниетанымы дегеніміз – ғылыми білімнің көмегімен (яғни, дүниенің қызмет ету жолын анықтайтын ғылыми білімнің реттелген жиынтығы арқылы) теңдік пен ғылыми-техникалық прогресс қағидаттарына негізделген әділетті және өркендеген қоғам құруға болады деген сенім. Тарихта тұңғыш рет модерн адамның жердегі өміріндегі өзінің болашағы үшін өзі жауапты екенін, жер бетіндегі өмір мен ана өмірді қарама-қарсы қойды. Қазіргі заманғы (модерн) дүниетанымның алгоритмдері классикалық ғылыми принциптерге негізделеді: болмыс заңдары адам санасынан тәуелсіз, олар жалпы және ғаламды басқарады.

Гносеологияда, онтологияда, философияда, саясатта және қоғамда модерн дәуірінің адамы өндіріске, экономикалық қатынастарға, саясатқа, мәдениетке және күнделікті өмірге әкелетін ұтымдылықтың тасымалдаушысы ретінде көрінеді. Модерн дүниетанымның қалыптасуы біртіндеп әлеуметтік заңдылықтардың өзгеруіне әкелді: белгілі бір объективті іргелі әлеуметтік қағидалардың бар екендігіне сенімді модерн өркениетінің қалыптасуы, соның негізінде адамның нақты іс-әрекетін бағалауға болады, зайырландыру процесі басталды, мемлекеттік басқаруды орталықтандыру және институционализациялау жүрді, өндірістің дәстүрлі әдістерінен капитализм мен индустрияландыруға өту болды және т.б.

Жоғарыда аталған қағидаттарға сәйкес, қазіргі заманға сай, ақыл-ойдың талаптарына сәйкес өзін-өзі тәрбиелеуге, тәртіпке салуға, қайта құруға қабілетті адамды тәрбиелеу мен оқытудың үлгісі қалыптасады.

Дағдарыс жүйелік құбылыс болып табылады. Постмодернизмнің алғышарттарын XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында кең таралған нигилизм деп атауға болады. XX ғасырдың басында өнер өзінің бұрынғы тәжірибесін жоққа шығарады, «эстетикалық идеал» туралы ойлар өзгеріске ұшырайды.

О.Спенглер еуропалық мәдениеттің идеясы құлдырып кетті деп есептейді, Т.Лессинг шешуші және әрекет ету мүмкіндігін беретін бұдан әрі біртұтас идея жоқ деп санайды, Г.Симмель материалдың өзі ғана мәдениеттің органикалық идеясы үшін жетіспейді деп санайды. Постмодерндік тұжырымдамалардың пайда болуына дейін В. Вернадский мынадай пікір айтады: адам алғашқы рет өзін планетаның тұрғыны ретінде сезінді, сондықтанда жаңа аспектіде ойлануға және әрекет етуге тиіс еді, яғни тек жеке тұлға, отбасы немесе қауымдастық, мемлекет немесе бірлестік деңгейінде ғана емес, жалпы планета көлеміндегі сана [179].

А.Тойнбидің айтуынша, постмодерн дәуірі 1875 жылдан кейін басталады. Алайда зерттеушілердің көпшілігінің пайымдауынша, постмодерн дәуірінің басталуы XX ғасырдың 70-80-ші жылдарында дамыған қазіргі еуропалық мәдениеттің жалпы бағдарларының өзгеруімен, адамзат өркениетінің өсуінің жүйелік дағдарысынан туындаған: ғылым дағдарысы, әлеуметтік қатынастар дағдарысы, экономикалық дағдарыс, экологиялық дағдарыс, білім беру дағдарысы және т.б. Ж.Ф. Лиотардың пікірінше, постмодернизм батыстық қоғамның рухани мәдениетінің жалпы жағдайын - әлеуметтік прогреске деген сенімнің жоғалуын, ғылымның беделінің төмендеуін, әлеуметтік қатынастардың дегуманизациясын көрсетті [42]. Ж.Ф. Лиотардың терминологиясында постмодерн дәуірінің мәні «мета-хикаяларға сенімсіздік», яғни тарихи дамуының осы кезеңінде қоғамды реттеуші рөлін атқаратын идеялар, нормалар, құндылықтар, идеалдар жүйесін білдіреді. Ол постмодерн дәуірінің екі негізгі метахикаясын анықтайды: ағартушылық және гуманистік. Ағартушы мета-әңгіме тарихи дамудың мақсаты – әлеуметтік прогресті қамтамасыз ету деп тұжырымдайды. Гуманистік – тарихи және әлеуметтік даму жоғарғы мақсат болып табылады: лайықты және сыни тұрғыдан ойлайтын, соқыр наным мен догмалардан алшақ адамды қалыптастыру.

Ж.Ф. Лиотар постмодерндік мәдениеттің дағдарысының негізгі үш аспектісін анықтайды: метанарративті, метафизикалық философия және білім. Қазіргі мәдениеттің дағдарысындағы негізгі проблема, метанарративті дағдарыс, таным дағдарысының көрінісі ретінде, белгілі шындық пен таным субъектісі арасындағы түбегейлі шешілмейтін алшақтықтың болуымен бетпе-бет келді.

Психосоматикалық аурулардың көбею мәселесі, ең алдымен, антропогендік сипаттағы көптеген стресстік факторлардың тәулік бойғы

әсерімен байланысты. Қауіпсіз типтегі адам – А. Маслоудың қажеттіліктер жүйесі бойынша ең жоғары деңгей болып табылады, адам ағзасының үйлесімді жұмыс істеуін қажет ететін барлық қолданыстағы қауіпсіздік құзыреттіліктеріне, білімнің жоғарғы деңгейіне және т.б. ие болу [43]. Бұл қауіпсіздік мәселесі адамның рухани дүниесінде қозғайды.

Постмодерн дәуірі – бұл ғылымның тағы бір дағдарыс кезеңі – өтпелі кезең, онда ескі қағидалар қабылданбай, жаңалары әлі қалыптаса қоймады. Постмодернизмнің мәні – жүйелік дағдарыстан шығу, плюрализм және рационалдылықтың алуан түрлілігі, кез-келген ғылыми теория ақиқаттың өзі емес, тек ақиқатқа жақындау екенін түсіну. Алайда, бұл плюрализм мен әртүрлілік жүйелік ойлауға негізделуі тиіс, онда қолданыстағы эмпирикалық ғылыми тәжірибе қарастырылуы қажет. Осыған байланысты ғылыми қызметтің әртүрлі салаларында терең теориялық білімді ғана емес, сонымен қатар шығармашылық сыни ойлауды қажет ететін П.Фейерабендтің пролиферация принципін қолдану пайдалы болуы мүмкін. Қазіргі кезде әлемдік білім беру үдерісінде білім берудің үш негізгі тұжырымдамасын көрсетуге болады: дәстүрлі, рационалистік және феноменологиялық [180]. Өзінің барлық жетістіктеріне қарамастан дәстүрлі және рационалистік үлгілер студентті оқу үрдісінің орталық түсінігіне айналдырмайды, оны өз өмірінің субъектісі ретінде санамайды. Егер консервативті үлгі кешегідей оқытылса, нақты бағытталған үлгі дәл қазір осы жердегі жағдайға негізделеді.

Егер дәстүрлі білім беру тұжырымдамасы модерн қоғамның өнімі болса, онда нақты бағытталған үлгі постмодерндік қоғамға сай келеді, оның экзистенциалды хаосына сәйкес болады және шығармашылық компоненттің шектеулері арқылы теріс мінез-құлық ауытқуларының спектрін тарылтуға бағытталады. Феноменологиялық үлгінің жаңалығы, ең алдымен, болашаққа бағытталғандығынан тұрады, яғни профилактикалық құзыреттерді қалыптастыру болып табылады. Соңғысы қазіргі жағдайда студенттерде белгілі бір дүниетанымдық ұстанымды емес, оған арналған ішкі сұраныстың және объективті шындыққа субъективті, бірақ әлеуметтік жауапкершілікті тәуелсіз қалыптастыру жолдарын түсіндіретін курстарды қамтиды. Білім берудің феноменологиялық үлгісі жеке тұлғаны өзін-өзі тануға бағытталған, сондықтан қауіпсіз мінез-құлық типін қалыптастыру міндетіне жақын, яғни постмодерндік қоғамды өзгертуі тиіс қоғамның қалыптасуына ықпал етеді.

Білім берудің постмодерндік үлгісі бейсызықты негіздердегі коммуникацияның жаңа түрлерінің қалыптасуын білдіреді, ол жерде резонанстық қатынаста ғылым, білім және философия болады. Постмодернистердің пікірінше, жаңа білім «постресми ойлауға» негізделген. Постмодерндік білім бұрынғы білім беруді қайта жасаудан гөрі жаңа білім алуға және өзін-өзі тануға деген ұмтылыспен сипатталады.

Постмодерн білім үлгісі оқыту үдерісінде мұғалім мен оқушы арасындағы теңдікке негізделеді, қатаң өктемдікті, мұғалімнің үзілді-кесілділігін артта қалдырып, танымдағы релятивизмді мойындайды.

Оқытудың диалогтық формалары, жаңашылдық пайда болады, білім мазмұны ескеріледі, оқушының білімнің құрылысында алатын өзіндік орны ескеріледі. Постмодернизм танымның барлық түрлерін мойындайды, тек рационалды ғана емес, сонымен бірге танымның басқа иррационалды нысандары – түйсік, иррационалды дискурстар, квази-теологиялық тәжірибені мойындауға дейін.

Өткен ғасырлардағы діни соғыстардың тарихы догматикалық идеологиялардың радикалды қарсыластығының айқын мысалы болып табылады. Дәл осындай жағдай бүгінде әлемнің кейбір аймақтарында байқалады. Алайда, бүгінде өркениетті елдердің көпшілігінде діни, мәдени және нәсілдік иеліктен арылуға бағытталған мақсатты әрекеттер жасалуда. Адамдар түрлі қақтығыстарды жеңіп, төзімділік пен мәдениеттер диалогының әртүрлі үлгілерін ұсыну арқылы өз қоғамдарының дамуында үлкен қадамдар жасай алатынын түсінді. Өз сенімдерін қарым-қатынасқа түскен адамдардың сенімдерімен салыстыра отырып, олар өздерінің сенімдерін жаңа көзқараспен қарастыруға жол ашты.

XX ғасырдың басынан бастап интеллектуалды даму толеранттылық атмосферасын қалыптастыруға тырысты, атап айтқанда, теологиялық басымдықтардың «шынайы сенімнен» «шынайы іс-әрекетке» ауысуын қамтамасыз етуге аяқ басты. Бұл жағдайда барлық діндердің іс-әрекетінің пайдасы – олардың этикалық мазмұны. Яғни, оны теориялық теологиялық тұжырымдарда емес, бүкіл қоғамның мүддесі үшін тәжірибелік іс-әрекетте көрсету керек. Ақиқаттың статикалық, тұрақты, монолитті және жабық пікірталасының орнына диалогқа серпінді және ашық дүниетаным келді. Осылайша, ақиқат ізденіс үстіндегі адамның дүниетанымына байланысты бола бастады. Мұндай дүниетанымның салыстырмалылыққа ауысуы кез-келген шындық белгілі бір адамның білімі мен қабылдау деңгейіне байланысты болатындығына әкеледі. Яғни, ол абсолютті болуын тоқтатады және тарихи жағдайларға, ниеттерге, көзқарастарға, түсіндірмелерге және басқа да осыған ұқсас факторларға байланысты болады.

Осыған байланысты, «догмасыз теология» мәнмәтінінде эклектизм мәселесі өзекті болып отыр. Постмодерндік философияға сәйкес қоғам үнемі өзгеріп отырады, ал дін тарихи құбылыс болып табылады [181]. Ол қоғамның қажеттіліктеріне байланысты өзгеріп отырады. Сондықтан да дінде постмодернизм тұрғысынан қарағанда абсолютті ақиқат жоқ. Онда әртүрлі нанымдардың эклектикалық үйлесімі мүмкін. Мұндай діннің өмір сүруінің басты шарты – синкретизм мен эклектизмге негізделген догмадан тыс сенім болуы.

Діни әдебиеттегі догмасыз теология деконструкция идеясының контекстінде қарастырылады. Бұл теологиялық бағыт негізінен Ж.Дерриданың «әлсіз күш» идеясының негізінде қалыптасты [182]. Бұл догматикалық емес перспективаны қажет етеді, өйткені ол «әлсіз теология»; оның ізбасарлары қазіргі теологияның үстемдігі идеялық, тоталитарлық және жауынгерлік сипатта болады деп санайды. Керісінше, «әлсіз» теология

тұрақты контексттік түсіндіруді білдіреді. Себебі Д.Капутоның айтуынша, ол Құдайдың әлсіздігін білдіреді [183]. Осы тұжырымға сүйене отырып, Құдайды физикалық және метафизикалық салалардың қуатты иесі ретінде қабылдауға болмайды деп айтуға болады. Бұрын аса құдіретті болған Құдай әлсізге айналады. Сондықтан ол енді табиғатқа әсер ете алмайды. «Әлсіз» теологияда адамның іс-әрекеті бірінші орынға шығады. Дәл осы заманауи діни сананың идеяларын Дж.Ваттимо да атап өткен [184]. Осыған ұқсас идеяларды Слава Жижек те жазған [185].

Постмодерндік дінтануда дінде стандарттар жоқ, оларды бұзғаны үшін айыппұлдар жоқ, жалпы діни жүйелер жоқ деп түсіндіріледі. Бұл діни дүниетаным этникалық немесе гендерлік дискриминацияны жоққа шығарады. Христиандық дін мен исламды постмодерндік түсіндіруге келетін болсақ, оларға деген көзқарас ұқсас ұстанымдармен анықталады. Постмодерндік тәсіл олардың догмаларын таратуға және синкретизациялауға, сондай-ақ дәстүрлі түсіндірулерден алыстауға бағытталған. Дәстүрлі діндердің белгілі бір этикалық және құқықтық қызметтері ғана мойындалады.

Мысал ретінде жыныстық мәселелерге деген көзқарасты айтуға болады. Христиан діні некеден тыс қарым-қатынастарды қабылдамайтыны белгілі. Постмодернистер бұл тәсілді дәстүрлі деп санайды. Егер кейбіреулер дәстүрлі догмаларды мойындамаса, онда олармен өмір сүруге міндетті де емес. Тиісінше, некеден тыс істер, нашақорлық, ұрлық және т.б. сияқты құбылыстар, әдетте, қоғамға қарсы деп қабылданады, бірақ адамдардың кейбір топтары үшін олар әртүрлі жағдайларға байланысты қолайлы болуы мүмкін. Бұл жағдайларды ескеру қажет [186]. Бұл авторлар дәстүрлі ойлау қандай да бір құдіретті қасиеттің бар екендігіне сендірді, сондықтан адамның пікір білдіру еркіндігіне кедергі келтірілді деп санайды, іс жүзінде адам өзінің пікір айту құқығын жүзеге асыруы, логика мен ғылымды дамытуы тиіс.

Рорти жаңа дәуірдің басты ерекшелігі – бұл қасиеттілікпен байланысты метафизикалық логикадан бас тарту және шынайы ізгілікке ұмтылу. Рорти атап өткендей, дінінің ортасында пайда болған білімге деген ұмтылыс, ақырында, «құдайшылыққа табынуды алмастырған гуманизм мен сүйіспеншілік идеалдарын біріктіруге» әкелді [44].

Постмодерндік тәсілдерді кейбір протестанттық бағыттағы христиан шіркеулері қолдайды. Мысалы, унитариандық шіркеудің ізбасарлары үшін дінді немесе жыныстық таңдау адамның жеке ісі болып табылады және бұл қоғамның талқылауы немесе сынына ұшырамауы тиіс. Адам өзіне және жанының сезімдеріне сәйкес өмір сүруі қажет. Олардың пікірінше, әлемдік діндер мен философиялардың барлық ережелері ақиқат болып табылады. Адам өзінің таңдаған жолымен жүргені жеткілікті. Кейбір протестанттық шіркеулерде гомосексуалдық неке мойындалады және тіпті гомосексуалдық діни қызметкерлер қызмет етеді.

Католиктер мен православие өкілдері жалпы алғанда дәстүрлі діни көзқарастарды ұстанады және постмодернизм көріністеріне сыни көзқараспен қарайды. Исламға келетін болсақ, бұл тек дін ғана емес, сонымен қатар өмір салты болып табылатынын да ескеру керек. Сонымен қатар, бүгінгі күні ол өзін қазіргі заманғы батыстық құндылықтарға балама ретінде әрекет ететін дүниетанымдық жүйе деп танытады. Ислам бағыттарының көбісі дәстүрлі түсініктемелерден сәл ғана айырмашылығы бар қандай-да бір жаңалықтарды немесе жаңа ойларды жоққа шығарады. Сондықтан исламдық дүниетаным негізінен постмодернизмді қабылдамайды. Бірақ сонымен бірге исламның кейбір ағымдары мен кейбір қазіргі мұсылман ойшылдарының еңбектерінде постмодернизмнің элементтерін табуға болады, оларда реформистік ойлар бар. Дәстүрден жартылай ауытқып, постмодернизм тұрғысынан шындықты қабылдаған мұсылман реформистік қауымдастықтардың мысалдары да бар. Бұл топтар негізінен мұсылмандар басқа мәдениеттермен белсенді араласатын Батыс елдерінде немесе шеткері (сыртқы, перифериялы) мұсылман елдерінде бар.

Жалпы, қазіргі діни білім берудегі постмодерндік үрдістер діни фундаментализм мен радикализмге идеологиялық қарсылық болған жағдайда тиімді бола алады деп айтуға болады. Осы орайда әлемде тұрақтылықты сақтауда шешуші рөл атқаратын діни плюрализм және әртүрлілік идеясының философиялық негізделуі өте маңызды болып табылады. Мұндай негіздеу дәстүрлі діни доктриналардың ішіне енетін плюрализм мен толеранттылықтың әлеуетін жандандыруға мүмкіндік береді. Шынында да, кез-келген жағдайда, қазіргі өркениетті әлемдегі дағдарыстан шығудың жолы – догмаларды қайта қарау, әр адамның жеке басын және таңдау құқығын құрметтеу.

Әдетте постмодерндік мәселелер көпше түрде айтылады, оларды термоядролық апаттың қаупі, жеке тұлғаның сұрақтары, экологиялық дағдарыс және қазіргі заманғы құндылықтардың шешімі ретінде қарастырады. Бұл қозғалыс қай бағытта жүреді? Бұл сұрақ бүгінде көпшілікті мазалайды. Бір жағынан, біз постмодерн дәуіріне кіруді көбінесе ағартушылық жолмен белгіленген даму жолының құлдырауы немесе тоқтауы тұрғысынан сипаттаймыз. Кейде постмодернизм адамзаттың прогреске деген сенімін жоғалтуы ретінде анықталады. Екінші жағынан, постмодерн дәуіріне кіру ақпараттық қоғамның қалыптасуымен, жоғары технологиялар, байланыс құралдары мен ақпараттық қолдаудың дамуындағы серпіліспен қатар жүреді. Осыған байланысты жаңа қоғам кейде постмодерндік қана емес, сонымен бірге постиндустриалды деп аталады, яғни мәдениеттің түбегейлі жаңа салаларына негізделген экономикалық дамудың мүддесі мен басымдығы бар қоғам.

Осы тұрғыдан алғанда, постмодернизм – жаңа мүмкіндіктер дәуірі. Постмодерндік сана тек прогресстегі түңілуді ғана емес, сонымен қатар жаңа сатыдағы прогреске кіруді де қамтиды. Бұл процесс әлем туралы, өзіміз туралы, осы әлемді білу және оны өзгерту жолдары туралы біліміміздің өсуі

болып табылады. Бұл, бір жағынан, адамның техникалық күшінің жоғарылауымен, екінші жағынан, жинақталған тарихи тәжірибемен және адамның техникалық қуатын тек қана қабылдап қана қоймай, одан сақ болу керек деген сеніммен байланысты. XX ғасырдың басты қасіреті технологияның дамуы адамзаттың рухани-өнегелік дамуынан басып озды.

Постмодернизмнің негізгі идеяларының бірі – барлық білім билікпен байланысты. Танымдық және білім беру іс-әрекеттері осы тұрғыдан алғанда әдейі қарастырылады. Танымдық және білім беру іс-әрекеттері арқылы адам өзінің жеке және корпоративтік мүдделерін жүзеге асыруды көздейді. Әдеттегі, классикалық интенциялардың бірі (сиқыр мен ғылымға ортақ) – қоршаған табиғат күштері мен басқа адамдардың бір адамға бағынуы. Постмодерндік философияның білім мен тәрбиенің осы әлеуметтік қауіпті қызметіне баса назар аударуы тек деструктивті тұрғыдан қарастырыла алмайды [187]. Керісінше, бұл ақпараттық революцияның арқасында олар жаңа және өте кең мүмкіндіктерге ие болған әлемде зұлымдық пен зорлық-зомбылықтың өршуіне қарсы иммунитетті дамытудың бір түрі бола алады. Техникалық тұрғыдан толық басқаруға, толық бақылауға және сананы басқаруға арналған әлемде, бұл тұрғыдан қоғам технологиялық прогрестің жаңа мүмкіндіктеріне жеткілікті түрде дайын болады деп үміттенуге болады.

Мектеп – әлеуметтік қажеттіліктерге қатты тәуелді мекеме, және, әрине, ақпараттық қоғамға кіру білім мазмұны мен қоғамға мектептегі оқушыларға білім беретін құндылықтарға да әсер етеді. Соғыс әдістері мен мектеп тәрбиесі беретін құндылықтардың арасында тікелей байланыс бар екендігін зерттейтін қызықты материалдар бар. Зеңбірек өндірісінің жаңа мүмкіндіктерін игеру қажет болған кезде, XIV және XV ғасырлар дәуірінде зайырлы биліктің қолдауымен қала мектебі қандай үлкен рөл атқарғанын және сол дәуірде білімнің мүдделері мен құндылықтары қалай өзгергенін білеміз. Сондықтан, қазіргі ақпараттық қоғам мен мектеп туралы айтқанда, білім мазмұны информатика пәнін енгізуді қажет ететіндігі туралы ғана емес. Сондықтан қазіргі ақпараттық қоғам мен мектеп туралы айтқанда, білім мазмұны информатика пәнін қосуды қажет ететіндігі туралы ғана пікір қозғамаймыз. Яғни нарық мәдениетаралық байланыс сияқты қарым-қатынасқа талап қойып отыр, бұл талаптар халықаралық және қазақстандық құжаттарда көрсетілген. Бұл әр түрлі тілдерде, әр түрлі тілдік ойындарда, сөзбе-сөз мағынада, әр түрлі контексте мағыналарды тез тауып алуға, көбейтуге және құруға жеткілікті икемді, ақыл-ойды дамытуға қойылатын талап.

Жаңа заманның мектеп алдындағы қойып отырған талаптары туралы айта отырып, біз мектептегі діни білім барлық жүріп жатқан процестерден тыс қала алмайтындығын айтамыз. Мектептегі білім беруді қарастыратын болсақ, Ф.Н. Козыревтің ғылыми желісі бойынша постмодендегі бірнеше ерекшеліктерді, шарттарды атап көрсетуге болады.

Сонымен, *бірінші жаңа шарт* (бұл, әрине, жаңа емес, бірақ соңғы онжылдықтарда өте жақсы дамуда) – бұл мектептің коммерциялануы.

Лиотардтың анықтамасы бойынша, ақпараттық қоғам – бұл білім тауарға айналатын қоғам. Біз неғұрлым өмір бойы көбірек қозғалатын болсақ, соғұрлым білім қымбаттайды. Осыған байланысты, әрине, ата-аналардың, мұғалімдердің қызығушылық танытатын прагматикалық көзқарасы − мектеп құндылықтарға тәрбиелеу үшін қажет деген классикалық ұстанымын ығыстырады. Мектеп еңбек нарығын білікті жұмыс күшімен қамтамасыз етуді көздейді. Осы жағдай білім менеджерлері мен тәрбиешілердің бойында бар басты және басым сезімдер мен көзқарастардың бірі. Осыған байланысты діни білім берудің алдында мектепте өзінің орнын сақтау міндеті тұр. Қазақстанда мемлекеттік мектептерде дін пәндерін факультативті түрде ашуға болатын жағдай қарастырылмаған.

Екінші шарт – зайырлылық (секуляризация). Неміс теологиясының өкілдерін алсақ немесе Роберт Крэмнің еңбектерін, Карл Эрнст Нипковтың пікірін қарастырсақ [188], олардың ойларымен толықтай келісуге негіз бар. Олардың тұжырымдары жастар арасында жүргізілген зерттеулерге негізделген және зайырлылықты діндарлықтың құлдырауы тұрғысынан сипаттау дұрыс емес. Діндарлықтың төмендеуі Еуропа елдерінің көбінде байқалмайды. Жеке тұлға түрлерінің өзгеруі, діндарлықтың және діни көзқарастың дәстүрлі үлгілерінің өзгеруі байқалады. Осы үрдістер Қазақстан жағдайына да сай келеді. Білім беру саласында бұл процесс шынымен жүріп жатыр, ал Еуропаның кейбір елдерінде, мысалы, Нидерландыда, қазіргі кезде шіркеу діни мектептерге тек формалды түрде ғана араласа алады, бірақ іс жүзінде ол мемлекеттің қолында.

2001 жылы 11 қыркүйекте АҚШ-та орын алған оқиғалар Еуропада кейбір үрдістерді тудырды. 2006 жылы Еуропалық Комиссия мектептегі діни білім беру бойынша алғашқы еуропалық зерттеуді қаржыландырды. 2007 жылы ЕҚЫҰ мемлекеттік мектептерде дінді оқытудың жалпы еуропалық қағидаларын әзірлеу үшін Толедода 56 қатысушы елдің өкілдерін жинады. Толедода қабылданған ұсыныстар тек мемлекеттік мектептерге ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік емес (оның ішінде діни) мектептердің ұжымдары мен басшыларына бағытталған, өйткені бұл мектептердің барлығы мемлекет тарапынан қолдау табады. Аталған үрдіс діни білімге қатысты инструментализмнің жоғары қаупі туралы айтуға мүмкіндік береді, себебі оқушының жеке басын дамыту мен жетілдіру міндетіне тікелей қатысы жоқ, бірақ қоғам мен мемлекеттің мүдделерін алға тартатын мектептегі білім берудің діни білімге қатысты компонентін бағындыру болып табылады.

Постмодернизмнің *үшінші шарты* – жаһандану және онымен байланысты қазіргі қоғамның көп мәдениеттілік және көпконфессионалды сипаты. Осы себепке байланысты батыстық педагогикалық әдебиеттерде мектептегі діни білім беруде жаңашылдықтың қажеттілігі туралы пікір айту кеңінен таралған. Қазірдің өзінде Нидерланды мен Германиядағы католик мектептерінде оқушыларының жартысынан көбі ислам дәстүрінің өкілдері болғанын жиі көруге болады. Мұндай жағдайда діни білім беруді қалай құру керек екендігі маңызды мәселе болып табылады.

Төртінші шарт, өкінішке орай, білім философиясында, білім беру теориясы туралы қазіргі еңбектерде біршама ескеріп қалған тақырыптардың бірі, бұл ғылым мен адамзат тап болған – жаңа гносеологиялық жағдай. Осы жағдайдың туындауына бірқатар факторлар мен себептер әсер етті. Бұл ғалам туралы көзқарастарымызды қайта қарастыруға итермелеген физика саласындағы іргелі жаңалықтар және логикалық жүйелерді әртараптандыруға, аксиоматиканы қайта қарауға әкелген математиканың қарқынды дамуы. Алайда біздің ғылыми біліміміздің шектеулі болуы – ғылым әлемді танып зерттеудің, мәдениеттің барлық түрлерін алмастыра алмайтындығын көрсетіп отыр [189]. Тиісінше, олар әлемді рухани тұрғыдан түсінудің басқа формаларымен орнын толтыруы тиіс – көркем өнер, дін, өнегелік, философия. Жаңа эпистемологиялық ахуал дінге ғылыми рационалдылықтың кемшіліктерін өтеуге мүмкіндік беріп қана қоймай, студенттерге шындықты өзіндік ерекше көзқарас тұрғысынан түсінудің жемісті жолын ашуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге ол құндылық релятивизмінің қауіптілігін алып келді.

Діни білім оның теориялық, әдістемелік базасын түбегейлі қайта қарауды қажет етеді, діннің білім берудегі орны туралы жаңа тұжырымдаманы әзірлеуді (тек зайырлы білімде ғана емес, сонымен бірге конфессиялық біліммен де байланысты), дін мен білімнің өзара байланысын қайта қарастыруды талап етеді. Білім берудің гуманитарлық парадигмасына көшу білім мазмұнын, қағидаларын, білім беру процесіне қатысушылардың өзара әрекеттесу формаларын түбегейлі қайта қарастыру дегенді білдіреді. Діни білім беру саласына гуманитарлық ойлау стилінің енуі гуманитарлық ғылымдарға тән толық емес білімнің аксиомасын қабылдауды білдіреді. Онда білімді контексттеу талаптары бар. Бұл сонымен бірге гуманитарлық технологияны игеруді білдіреді, сондықтан бізде түсіндіру әдістерін, діннің феноменологиясының гуманистік нұсқаларына негізделген әдістемелерін қолданудың сәтті мысалдары бар.

4.2 Зайырлы қоғамды біріктірудегі діни білім берудің рөлі: Қазақстан және АҚШ мысалында

Ислам қазақ халқының өзіндік руханияты мен мәдениетін қалыптастырудың негізгі көздерінің бірі болып табылады. Ежелгі түркілер, қазақтардың ата-бабалары ислам өркениетінің қалыптасуына тікелей қатысты және оның көптеген жеңістерінде алған орны бар. Аймақ тұрғындарының исламмен алғашқы танысу 670 жылдары, алғашқы миссионер арабтар келген кезде пайда болды.

Алайда, Исламның нақты салтанат құруы VIII ғасырдың ортасында басталды. 751 жылы Тараз қаласының жанындағы Атлах қаласының маңында араб әскерінің қолбасшысы Зияд ибн Салих пен қытайлық қолбасшы Гао Сианжи арасында көпкүндік ұрыс болады. Шайқас шарықтау шегінде артқы қытайлар бүлік шығарды және арабтар қарлұқ тайпасының жағына өтті. Шайқастың шарықтау шегінде қытайлардың арасында қарлұқ тайпасы бүлік

шығарып және арабтар жағына өтеді. Қытай әскерлері толығымен жеңіліп, Жетісу мен Шығыс Түркістаннан ығысты.

Исламның жасыл туы астында болған араб әскерінің жеңісі бүкіл Орталық Азия аймағында Мұхаммед пайғамбардың діні мен мұсылман мәдениеті қалыптасуының басталуына жол ашты. Исламның қазіргі Қазақстан аумағында таралуы бірнеше ғасырларға созылған процесс болды. X ғасырдың басында исламды Қараханидтер әулетінің негізін қалаушы Сатук қабылдап, оның ұлы Боғра хан Харун Мұса 960 жылы исламды мемлекеттік дін деп жариялады [190].

Қазақстанның көшпелі тайпалар арасында исламның таралуының ерекшелігі болып мұсылман догмасы қазақ халқының ұлттық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына оңай икемделуі табылады. XV ғасырда қазақ ұлтының қалыптасуымен ислам дінінің енгізілуі хандардың жоғарғы күшінің нығаюына және әртүрлі қазақ руларының біртұтас этникалық қауымдастыққа бірігуіне ықпал етті.

Соңғы жылдардағы тәжірибе көрсетіп отырғандай, исламның қоғамда руханиятты сақтауға және дамытуға ықпал ететін күшті шығармашылық әлеуеті бар. Мұхаммед пайғамбар ілімінің бейбіт сипаты біздің елімізде тұрақтылықтың сақталуы мен нығаюына оң әсерін тигізді, ол зорлық-зомбылықты қабылдамау, сондай-ақ нәсілдік және ұлттық төзбеушіліктен бас тартуды білдіреді.

Сонымен бірге, исламизация Қазақстанға жай жерден келген жоқ, өйткені қазақтар қандай-да бір жолмен мұсылман әлемімен біртұтас болды, оны тек рухани мақсатта көретін ел басшылығына да әсер етті: салт-дәстүрлерді сақтау, жастарға лайықты тәрбие беру, адамның бойында бұрынғы заманнан келе жатқан құндылықтардың өзгеруін айыптау. Сонымен қатар, исламның біріктіруші (консолидация) рөліне назар аударылды, ол «коммунизм құрылысшыларының кодексін» алмастыруы тиіс еді. Бірақ уақыт пен әлемде болып жатқан өзгерістер осы процеске өз түзетулерін енгізді [191]. Зайырлы элитаның халықпен және оның өсіп келе жатқан діни болмысымен қарым-қатынасындағы тепе-теңдікті қалпына келтіру мүмкін болмады.

Діни ұйымдардың санының өсуіне қарамастан, көптеген адамдар сенім догмаларын өте жақсы біле бермейді, оның мағынасы мен функционалдық көрінісін кез-келген жолмен түсіндірсе соған сенгіш келеді, яғни діни сауатсыздықтың салдары пайда болды. Сондықтан оларға қазіргі өмірдің қиыншылықтарын «дұрыс емес» исламның елде жүзеге асырылып жатқандығымен түсіндіруге болады, ал оны түзету үшін күрес қайрымы мол және қажетті нәрсе.

Қазақстан посткеңестік кеңістіктегі басқа елдер сияқты, мемлекеттік және ұлттық құрылыс процестерін жүргізіп жатыр. Сондықтан, қазақстандық саяси элита тәуелсіз мемлекет құру жолында қиындықтармен жүзбе-жүз кездеседі. Бірқатар ресейлік авторлардың пікірінше, белгілі бір индекстер арқылы елдердің жіктелуіне сәйкес қазіргі Қазақстан мемлекеттілік

рейтингісінде 111-ші орында тұр және «мемлекеттілігі жеткіліксіз» елдер аймағында орналасқан [192]. Осыған байланысты мемлекет құраушы этнос ретінде қазіргі Қазақстандағы қазақтардың бірегейлігін, мемлекеттің полиэтникалық құрылымын ескере отырып, сараптау өзекті болып табылады.

М.Вебер, П. Бурдье, М.Фуко атап өткендей, қазіргі заманғы мемлекет адамдарды сәйкестендіру (бірегейлендіру) мен санаттарға бөлудің маңызды агенттерінің бірі болып табылады, өйткені оның осы категорияларды жүктей алатын материалдық және символдық ресурстары, қоғамдық санау мен есепке алудың жіктеу сызбалары мен әдістері бар [49].

Постсекулярлы дәуірде ислами білім беруге деген сұраныс бар ма, егер солай болса, өткеннің ислами білім беру тәжірибесіне жүгіну қажет және оны зерттеу негізінде ислами білімді қалай үлгілеуге болатындығы туралы түсінікке келуіміз керек [129, 257 б.]. Мұғалімдер оқу үдерісіне тек қана пәннің мағынасын ғана емес, сонымен бірге мәдени, әлеуметтік-тарихи және коммуникативті тәжірибені де енгізулері тиіс, тек осы жағдайда ғана қоғамды біріктірудің алғышарттарын жасауға болады.

Постсекулярлы дәуірдегі ислами білім интеграциялануы керек, өйткені оған тән рухани-өнегелік әлеует білім берудің рухани мағынасы мен толеранттылық сезімін қалыптастыруға ықпал етеді. Мәдениеттің феноменологиялық санаты ретінде «толеранттылықты» қалыптастыру оқыту мен тәрбиелеу үдерісінде ғана мүмкін болып табылады. Әлемдегі көші-қон үрдістері тек саяси тұрғыдан ғана емес, білім беру үдерісінде де шешілуі қажет. Діни білім беру ислами/діни бірегейліктің қалыптасуы мен қоғамды біріктіруде, оның сақталуында және постекулярлық жағдайда мүмкін болатын трансформацияда үлкен рөл атқарады.

Біздің мемлекетіміздің зайырлы болуы Қазақстанның табысты дамуының маңызды шарты болып табылады. Ал зайырлылықтың қағидалары мен діннің негіздерін қоғам арасында тарату діни білім берудің еншісінде. Діни бірлестіктер мен Қазақстан Республикасының азаматтары заң алдында тең. Елде бірде-бір дінді мемлекеттік немесе міндетті деп белгілеу мүмкін емес екендігі нақты анықталған. Алайда діни сауаттылықты арттыру арқылы дәстүрлі наным-сенімдердің маңыздылығы туралы, сырттан келген ағымдардың саяси астары туралы, әртүрлі діндердің ортақ құндылықтары жайлы жеткізу өзекті бола бермек. Бұл Қазақстандағы конфессияаралық қатынастарды одан әрі табысты дамытуда маңызды мәнге ие. Осы ережені іске асыру сенімді түрде мемлекет пен елдегі діни конфессиялар арасындағы қатынастардың гуманистік негізін, зайырлы қоғамды біріктіруді нығайтуға тиіс. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында білім беру мен тәрбие жүйесінің зайырлы табиғатын нығайту үдерісі жүріп жатыр.

Тәуелсіздіктің соңғы жылдарында Қазақстан мемлекет пен дін (діни бірлестіктер) арасындағы қатынастардың өзіндік моделін жасады, оның стратегиялық басымдығы – Қазақстан халқының ұлттық бірлігіне қол жеткізу [193]. Дін саласындағы мемлекеттік саясат дінді теріске шығарудан және оған қарсы күресуден бастап ірі діни бірлестіктермен серіктестікке,

конфессиялардың рухани рөлін түсінуге дейінгі трансформацияны басынан кешті. Жалпы, мемлекеттік саясат қоғамды біріктіруге, этно-конфессиялық үдерістерді қалыптастыруға және басқаруға бағытталған.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында, саяси оқиғалардың толқулары кезінде, адамның руханият мәселелері мен рухани өмірі, жеке мәселелер саласы болып қалды. Мұндай ахуалда халық өз-өзін әртүрлі салаларда іздей бастады, олардың бірі дін болды. Дәстүрлі құндылықтардың орнына сырттан келген идеялар мен құндылықтар ұсынылды. Миссионерлердің кең таралған қызметі мемлекетіміз үшін дәстүрлі емес діни ағымдар мен культтарды ұсынады.

Қалыптасқан идеологиялық вакуум ахуалында діни білім беру тұрақтандырудың негізіне айналады. Осылайша ислам дін ретінде ғана емес, сонымен бірге қазақтардың этникалық бірігуінің факторы ретінде де қабылдана бастайды. Егеменді тәуелсіз мемлекетті құруда ұлттық бірліктің қайнар көзі ретінде жанама түрде исламға сүйену сезілді, ол рухани және тарихи дәстүрлерді, ата-бабаларының мәдени мұрасын қайта жаңғырту, рухани тазарту және ұлттық рухты қалпына келтіру құралы ретінде қарастырылды [50]. Көпұлтты және поликонфессиялы жағдайда, саяси тұрақтылықты реттеу және қазақстандық қоғамда бірлікті сақтау, сондай-ақ заңсыз экстремистік діни әрекеттерден аулақ болу үшін діни өмір мәселелерін діни білімге енгізу қажет.

Мемлекеттің зайырлы табиғатын, тарихи және ділдік ерекшеліктерін, конфессиялар мен мемлекет басшылығының тиісті бақылауын ескере отырып, діни ағарту мен білімді дамыту қажет. Әлемдік тәжірибе әртүрлі елдерде қалыптасқан нақты жағдайларға сәйкес діни білім берудің нәтижелі екенін көрсетіп отыр. Ол діни білімдерді жүйелейді, радикалды және экстремистік идеяларға қарсылығын арттырады, әртүрлі дін өкілдерінің бір-біріне қатысты жақсы білімдерін ілгерілетеді, бұл толерантты сана мен әрекеттердің қалыптасуына әкеледі, осылайша қоғамның бірігуіне алып келеді. Осы тұрғыдан алғанда әлемдік тәжірибеге, Қазақстан қабылдаған міндеттемелерге, тәуелсіздіктің 20 жылы ішінде жинақталған тәжірибеге, мемлекет пен діни бірлестіктер арасындағы қатынастардың құрылуына, республиканың ұлттық мүдделеріне сүйену қажет.

Дінаралық әлемді нығайтудың маңызды нысаны ретінде қоғамды рухтандыру, ондағы адамгершілік қасиеттерді ояту, саясатты ізгілендіру және қазіргі заманның қауіп-қатерлерінің деңгейін төмендету мәселесінде діннің оң мүмкіндіктерін өзектілендіру басты басымдықтардың бірі болып табылады. Бұның бәрін діни білім беру жүзеге асыруға әбден қабілетті.

Бүгінгі таңда діннің үлкен позитивті әлеуеті туралы емес, діннен туындайтын қауіптер туралы көбірек айту әдетке айналған, алайда оның рухани тәрбиедегі оң тұстары өте зор. БАҚ-та, көптеген жиындарда: «діни экстремизм», «ислами экстремизм және терроризм» деген сөзтіркестер жиі қолданылады, шын мәнінде бұндай ұғымдар мен олардың астындағы шындық ақиқатқа жанаспайды. Оның беделін түсіргісі келетін діннің

қарсыластары бар, олар тек исламды ғана емес, христиандықты, иудаизмді, буддизмді және т.б. қамтиды. Дінді тарту арқылы өз позицияларын «нығайтуға» қарсы емес жосықсыз саясаткерлер де бар: жиһадтың «ақталуы» осылай пайда болады, радикалды ағымдар ақталады.

Мемлекеттің зайырлы сипаты діннің елдегі қоғамдық және мемлекеттік өмірде болмауын білдірмейді. Біріншіден, мемлекет діннен емес, діни бірлестіктерден бөлінген. Екіншіден, дінді қоғамнан түбегейлі бөлуге болмайды, өйткені ресми статистикаға сәйкес Қазақстан тұрғындарының көпшілігі діндарлар, яғни қоғам сенуші, осы жағдайда дінді қоғамнан ажыратуға болмайды [194]. Мемлекеттің зайырлылығын жеткілікті түрде түсіну керек: дін мемлекет ісіне, ал мемлекет діни бірлестіктердің істеріне араласпайды. Бірақ мемлекет мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды реттеуден бас тарта алмайды, бұл мемлекет пен қоғамның тұрақтылығы үшін өте маңызды. Сәйкесінше діни білім беру саласын реттеу арқылы мемлекет қоғамның рухани санасын қалыптастыруға қатысады, яғни діни бірлестіктердің жұмысына қатыспайды, оны реттеуге ат салысады. Діни білім беру саласындағы қатынастарды дамыту мүмкін болғанымен, өмір жаңа қиындықтар туғызады, оларды шешу мемлекеттік-конфессиялық саладағы тәсілдерді жетілдіруді талап етеді. Бұл қатынастарды жақсарту мемлекет пен діндердің қажеттіліктері үшін жасалып, Қазақстанда діни бейбітшілік пен келісім сақталатын болады, қоғамның өзара түсіністігін және бірігуін арттырады.

Секуляризация теориясы қазіргі кезде үлкен зияткерлік құлдырау кезеңін бастан кешуде, өйткені ғалымдар классикалық парадигманың құлдырауымен бетпе-бет келді. Модернизация сөзсіз діннің құлдырауына әкеледі, бұл Құрама Штаттарда жоғары деңгейдегі сенім мен тәжірибенің сақталуы мүмкін еместігін дәлелдеді, пентекостализм сияқты жаһандық діндердің таралуы және әлем елдерінде саяси және әлеуметтік белсенділікке тартылған әлеуметтік діндердің өсуі орын алады. Классикалық секуляризация теориясы сәйкесінше бірнеше бағыт бойынша сынға түсті. Радикалды сыншылардың көпшілігі зайырлылық мүлде болғанын жоққа шығарып, бүкіл теорияны алып тастауға шақырды [52]. Басқалары зайырлылық теориясын, оны қалай сақтауға болатындығын нақтылау үшін зерттеуге тырысты.

АҚШ-тағы білім беру жүйесі XIX ғасырда қалыптасты. Мектепте білім алу салыстырмалы түрде кең таралғанымен, ол едәуір дәрежеде әр түрлі болды. XIX ғасырдың барысында орта мектептерге арналған жаппай акцияның арқасында бұл әр түрлі білім беру секторы синтезделді және біртектіленді. Бұл төменнен жоғарыға қарай бағытталған қозғалыс жалпы мектептің тез дамып таралуына көмектесті, сонымен қатар басқарудың жергілікті, орталықтандырылмаған, аудандық үлгісін сақтап қалуға жәрдем етті. 1880 жылдарға дейін діни бағдарламасы протестанттардың сенімдері мен жорамалдарын қамтитын бұл орталықтандырылмаған жүйе білім саласын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды, АҚШ-қа үстемдік етті.

АҚШ-та XIX ғасырдың аяғындағы білім мазмұны мен мақсаты бойынша барлық жерде таза діни болды. Діни және өнегелік тәрбие беру әдетте білім берудің негізгі компоненті ретінде түсінілген, сонымен қатар ол дербес және жеке мектептердің барлығын дерлік қамтыды. Білім туралы заңнама әр штатта әртүрлі болды, мысалы, Массачусетстің № 1789 Білім туралы Заңы немесе Солтүстік-Батыс бұйрығы сияқты заңдарда дін мен имандылықты насихаттау білім берудің басты мақсаты екендігі айтылды [195, 57б.]. Ескі және Жаңа өсиеттер барлық мектептерде оқуға арналған кітаптар болды, ал кейбір мектептер атаулардың катехизмдерін қолдануды жалғастырды.

1800-1870 жылдар аралығында, әсіресе 1840-1860 жылдар аралығында АҚШ-тағы білім беруді бақылауда мемлекет шешуші рөл атқарды. Осы кезеңде жалпы білім беретін мектеп үстемдік ете бастады, білім беру мекемесінің бақылануы мен қаржысы мемлекеттік органдарға тапсырылды, шіркеулер немесе жеке топтар ығыстырыла бастады, бұрын білім беру саласында үстемдік еткен жеке секторлар артқы орынға ауысты. Бұл процесс біртіндеп және әр түрлі дамыды, себебі XIX ғасырдың басында орын алған жүйені өзгерту керек болды. Киелі кітапты оқумен қатар, XIX ғасырдағы Американдық жалпы білім беретін мектепте рухани және протестанттық пәндер оқытылды. Жалпы мектеп оқушылары протестанттық дін мен моральға негізделген кітаптардан оқыды.

Дэймон Уолтер Майрл есімді Калифорния университетінің профессорының пікірінше американдықтардың діндарлығына қарамастан, американдық білім беру жүйесі абсолютті зайырлы болып табылады [53, 225 б.]. Алайда қазіргі таңда американдық мектептерде діни білім бойынша әртүрлі пәндерді (рухани білім – moral education) оқу мүмкіндіктері қарастырылғанын ескерсек, қазақстандық жүйеде зайырлылық бағытына деген ұстаным одан әрі жоғары.

АҚШ халықының көпшілігі дін олардың өмірінде өте маңызды рөл атқарады деп мәлімдеген әлемдегі санаулы дамыған елдердің бірі болып табылады. Америка Құрама Штаттарының қазіргі заманғы көпдінді бейнесі келесі конфессиялардың өкілдерін қамтиды: халықтың 51,3 % өзін протестанттармыз деп санайды; 23,9% − католиктер; 12,1% − ешқандай конфессияға – өзін жатқызбайды; 1,7% − мормондар; 1,6% - кез-келген басқа христиан конфессияларынан; 1,7% иудейлер; 0,7% буддисттер; 0,6% мұсылмандар; 2,5% жоғарыда айтылғандардан басқа дінді ұстанады [192, 69 б.]. Америка Құрама Штаттарында ең көп таралған конфессия − Рим-католик шіркеуі, екінші орындағы − оңтүстік баптисттік шіркеу.

Әртүрлі діни топтар өскелең жастарды оқыту үшін, білім беру үшін әртүрлі басымдықтарға назар аударады. Мысалы, католиктер, лютерандар, фундаменталистер, амиштер балаларға жалпы және діни білім мен тәрбие беретін өздерінің мектептерін құрды. Соңғысы меннонит тектес христиандық қозғалысты білдіреді, амиш шіркеуі ілімі меннониттің ең консервативті нұсқасы. Амиштер ескі, дәстүрлі өмір салтын ұстанушылар (олар белгілі бір

түс пен стильдегі киім киеді, өркениеттің жетістіктерін пайдаланбайды (электр тоғы, көліктер және т.б.), тек өз діниндегілермен отбасы құрады), олардың білімі мектептің сегіз сыныбымен шектеледі, содан кейін балалар ересектермен қатар фермада жұмыс істейді, әдетте, әрі қарай білімін жалғастырмайды.

АҚШ конституциясы шіркеу мен мемлекетті бөлуді талап еткенімен, қазіргі күні мемлекеттік мектептер мен дін бөлек өмір сүреді дегенді білдірмейді. 1963 жылғы Жоғарғы Соттың шешімімен мемлекеттік мектептерде табыну (діни жоралар, дұға жасау) ресми түрде тиым салынғанан кейін, кейбір мектептерде студенттер мен мұғалімдер өздерінің қалауы бойынша немесе ата-аналарының өтініші бойынша дұға етуді жалғастырып келеді, өйткені заң сабақта міндетті топтық діни жораларды жасауға рұқсат етпесе де, бірақ оны негізгі пәндерден тыс уақытта жекелеген оқушылар мен мұғалімдердің қолдануына кедергі келтірмейді.

Америка Құрама Штаттарындағы жоғары білімнің пайда болуы діни негіздермен байланысты. Ұлыбританияның американдық колонияларында құрылған алғашқы үш колледж – Гарвард, Йель, Уильям және Мэри колледждері − «Реформация мектебінің» негізі болды, оларға тиісті шіркеулердің бөлімшелері ретінде қызмет етті [197, 39 б.]. Тәуелсіздік және зайырлы американдық мемлекеттіліктің қалыптасуы үшін болған соғыс жағдайында бұқаралық зайырлы әлеуметтік мақсаттар мен талаптарға бағыт алу үрдісі күшейе түсті. Сонымен бірге, 1820 жылдары деноминация деп аталатын колледждердің жаңа типінің таралуына бетбұрыс басталды, олар діни білім беру мүмкіндіктерін сақтау үшін діни азшылық өкілдері тарапынан жүзеге асты [197, 49-50 б.].

Соңғы бір жарым ғасыр ішінде Құрама Штаттарда жоғары білімнің зайырлылық сипаты артуда; либералды білім, арнайы білім беру, зерттеу университеттері, жоғары оқу орнының нарықтық моделі дамуда. Американдық ахуалдың басқа факторлары АҚШ-тағы жоғары білім саласындағы діни тақырыптарға одан да үлкен әлеуметтік және құқықтық мән береді: діни ағымдардың тым көп түрлілігі; федерацияның орталықтандырылмаған құрылымы және әртүрлі штаттарындағы дін мен шіркеуді құқықтық реттеуде маңызды ерекшеліктердің болуы; жалпы және жоғары білімге сөзсіз діни себептер әкелетін тұрақты ұлттық дәстүрлердің болуы; мұндай мәселелер бойынша әділ сот төрелігі; сонымен қатар білімге байланысты мәселелер шіркеу мен мемлекеттің өзара қатынасын айқындау бойынша американдық сот жүйесінің жалпы теориясы мен тәжірибесін дамытудағы басты мәселелерге айналды.

Қазіргі Америка Құрама Штаттары, бір жағынан, діни төзімділіктің, бостандық пен әртүрліліктің, екінші жағынан, шіркеудің мемлекеттік саясатқа, әлеуметтік ортаға және білім беру жүйесіне айтарлықтай әсерін сақтаудың күрделі өзара арақатынасын көрсетіп отыр. 2006 жылы АҚШ-та 723 діни жоғары оқу орны болды. Олардың көбісі католик шіркеуіне (208 институт), одан кейін біріктірілген методисттерге (86 институт),

пресвитериандық шіркеуге (51 институт), баптистерге (50 институт), Америкадағы Евангелий-лютерандық шіркеуге (34 институт), оңтүстік баптистерге (32 институт) тиесілі.

АҚШ-тағы діни мәдениет жеке тұлғаның білім деңгейі мен қай әлеуметтік тапқа жататындығын көрсетеді. Осыған қатысты қызықты мәліметтерді Принстон университетінің Дінтану орталығы жасаған зерттеулерден көруге болады, білім деңгейінің Киелі кітапты қабылдауға әсерін қарастырды. Мәселен, мектеп бітірушілердің 58% -ы және колледж түлектерінің 14% -ы оны тура мағынада қабылдайды [198].

Бүгінгі таңда АҚШ-та шіркеу қара нәсілді адамдарға қатысты бұрынғы көзқарастары мен ұстанымдарын қайта қарастыруда. 1995 жылы Америка Құрама Штаттарындағы оңтүстік баптисттерінің жыл сайынғы конфессиясы елдің қара тұрғындарынан құлдықты негіздеудегі рөлі үшін кешірім сұрады [54]. Сонымен қатар Америка Құрама Штаттарында көптеген мектептер діни тұрғыдан біртектес болмағанымен, мектепте ата-аналар мен мұғалімдердің үміттерін анықтайтын, бір дінге жататын отбасылар басым болуы мүмкін. Егер діни сенім мен мектептің саясаты бір-біріне қайшы келсе, мұғалімдер үлкен мәселелерге тап болады.

Діннің білім берудегі рөлі мен орны туралы пікірлерде айтарлықтай айырмашылықтар бар. АҚШ-тағы мектеп тарихи тұрғыдан протестанттық болып табылады, ол білім берудің рухани нормаларын, сонымен қатар мерекелерді (негізінен христиандық) анықтайды.

Зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғандай, білімнің зайырлы табиғаты Қазақстанда да, АҚШ-та да заңнамалық деңгейде бекітілген, бірақ дінді мектептерде жеке зерттеу пәні ретінде оқытуға болады. Қазақстан мен АҚШ-тағы мультимәдени білім беруді жақтаушылар осы мәселе бойынша білім мазмұнындағы діни плюрализмді қолдайды. Екі елдің ғалымдары зайырлы мектепте шақырылған дін қызметкері емес, тек кәсіби оқытушылар ғана дәріс беруі тиіс деп санайды.

Мультимәдени білім беру мәселесі бүгінде отандық қана емес, сонымен бірге бүкіл әлемдегі педагогикалық ғылымның өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Мультимәдени білім әрқашан адами қатынастарға қатысты мәселелерге әсер етеді, атап айтқанда: бірегейлікке (мәдени, этникалық, діни және т.б.), төзімділікке, нәсілшілдікке, бөлектену мен кез-келген дискриминацияға, экономикалық және әлеуметтік теңсіздікке, жеке этникалық және кәсіби топтарға, жыныстар арасындағы қатынастарға, қоғамдық бірігуге және т.б.

Біздің елде көпмәдениетті білім беру ұлттық білім беру саясатының дәрежесіне көтерілген жоқ, бірақ мәдени плюрализмге арналған ұлттық және халықаралық форумдар жыл сайын өткізіліп тұрады; ғылыми зертханалар құрылды, кейбір оқу орындарының базасында эксперимент алаңдары ашылды, онда осы оқу орындарында әзірленген көпмәдениетті білім беру бағдарламалары сынақтан өткізілуде. Осыған байланысты біз АҚШ-тың педагогикалық тәжірибесіне жүгінуді орынды деп санаймыз, себебі ол елде

Қазақстан үшін онжылдықтар бойы бүгінгі таңға сай бай теориялық және тәжірибелік материалдар жинақталды.

4.3 Қазақстандағы оқу орындары және ислами білім беруді жетілдіру

Қазақстан – басым көпшілігі мұсылмандар тұратын, құқықтық-заңнамалық тұрғыдан өзін зайырлы деп санайтын ел. Тәуелсіздік алғаннан кейін еліміз исламның ажырамас бөлігі болып табылатын дәстүрлі қазақ мәдени үлгілерінің қайта жандану кезеңінен өтуде. Ислами білім беруді институционализациялау мәселесі әлеуметтік, саяси және мәдени мәселелерге байланысты, өйткені бұл процесс қоғамның, мемлекеттің және жеке адамның интеграциялық үдерісінде ислами мәдени парадигма ретінде жүзеге асырылады. Егер институционализация тек ұйымдасқан, басқарылатын процесске айналу деп түсінілсе, ол рәсімшіл дерексіз, іргелі мағынадан тыс болады, ол ислами білім берудің коммуникативті тәжірибесінен тұрады, оған келесі дүниелер кіреді: жұмыс режимі, әлемді тану жолдары, өмір сүру жолдары, мәдени алмасу, шығармашылық еркіндігін жүзеге асыру және т.б.

Бүгінгі күні ислами білім беру гуманитарлық кеңістіктегі ауқымды пікірталастардың тақырыбына айналды. Ислами білім беру феноменінің философиялық, тарихи және әлеуметтік өлшемдері бұл үдерістің шығу тегімен, трансформациясымен және серпінімен байланысты. Тарихи тұрғыдан алғанда Орта Азия тұрғындары, қазақ халқы исламның суниттік бағытын ұстанады. Бүгінгі таңда ислам – қазақ халқының рухани мұрасының ажырамас бөлігі [199, 67 б.]. Қазақ халқының рухани қалыптасуында жинақтаған мыңдаған жылдар бойғы тәжірибе қоғамның рухани және діни негіздерін, ислам мәдениетін жандандыру үшін өзін-өзі анықтауға, тарихи сананы оятуға, мәдени және тарихи бірлікке қол жеткізуге бағытталған маңызды қадам болып табылады. Жоғарыда атап өткендей қазақ даласында діни білім берудің төрт кезеңін көрсетуге болады: түркі дәуірі, қазақ хандығының дәуірі, кеңес дәуірі, постеңестік дәуір (бұл кезең посмодерн дәуірімен тұспа-тұс келеді).

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанда ислами білім беруді институционализациялаудың маңызды кезеңдерінің бірі халықтың діни сауаттылығын арттыру қажеттілігі болып табылады. Әлеуметтік зерттеулердің нәтижелеріне сүйенетін болсақ, кеңестік дәуірдегі атеистік идеологияға қарамастан, егеменді елде өмір сүріп жатқан қазақтардың көпшілігі өздерін құдайға сенеміз деп көрсеткен [60, 70 б.]. Мешіттерге барушы адамдардың саны күрт өсті, олардың медресе мен демалыс күндердің деңгейіндегі діни білімі де жоқ, көп жағдайда жалпылама білім мен дүниетанымдық түсініктерге ғана ие.

Қазіргі қазақстандық ислами білім беру жүйесі бес бағыттан тұрады:

1) діни сауат ашу курстары (бастауыш білім);

2) Құран оқушыларын даярлау (қарилар дайындау) орталықтары (бастауыш кәсіптік білім);

3) медресе (орта кәсіптік білім);

4) біліктілікті арттыру институты (білімді жетілдіру, қайта даярлау курстары);

5) университет (жоғары білім).

Діни білім беру қызметі білім саласындағы Қазақстан Республикасының заңнамасындағы талаптарға сай орындалады. Діни білім ұлттық оқу бағдарламасына сәйкес зайырлы пәндерді де қамтиды. Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы оқулықтарды, әдебиеттерді және білім беру бағдарламасын ханафи мектебінің қағидаларына сәйкес бекітеді.

Медреседе оқуды бітіргеннен кейін түлектер толыққанды имам болып, екінші курстан бастап «Нұр-Мүбарак» Египет ислам мәдениеті университетінде оқуын жалғастыра алады. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті мен Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің Философия, саясаттану және дінтану институты негізінде интеграцияланған білім беру жобасы жүзеге асырылуда, оның аясында докторанттар білім алады. Исламтану бағыты бойынша 2014 жылдан бастап мамандар дайындалып келеді, бұл ислами білімнің академиялық құрылымын дамытудағы тағы бір қадам болды [199, 70 б.].

Зайырлы мемлекетте ислами білім беруді дамыту жаңа дағдарыстарға тап болды, радикалды және теріс көзқарастағы дәстүрлі емес діни бірлестіктердің тарапынан қиындықтармен бетпе-бет келді. Үкімет конструктивті діни білімі жоқ жастардың қолдауымен радикализмді насихаттайтын шетелдік уағдаластықтар қауіп төндіруі мүмкін екенін толық түсінді.

Қазақ халқы отар жылдары білім беру жүйесінің өзіне тән дәстүрлі болып табылатын табиғатынан айрылды, сол себепті тәуелсіздік алғаннан кейін қайта қарастыруға мәжбүр болды. Егемендікке қол жеткен соң аталмыш бағыт қайта жанданды. Жаңа үрдістер мен үдерістер Қазақтан территориясына діни білім беру ұйымдарын алып келді. Діни білім беру ұйымдарына ислам, православие, інжілдік христиан-баптистер, католик және т.б. конфессиялардың діни бірлестіктері нысанындағы оқу мекемелері кіреді.

Тек 2011 жылдың өзінде діни бірлестіктерге қатысты тіркелген діни білім беру ұйымдарының саны 29-ға жетті. «Аталған мекемелер заңды тұлға ретінде тіркеуден өтетіндіктен олардың есебін ҚР Әділет министрлігінің Тіркеу қызметі және құқықтық қызмет көрсету комитеті жүргізген. Дегенмен діни білім беру ұйымдарының дербес базасы жасақталмағандықтан және оларға қатысты мәліметтер тіркелген заңды тұлғалардың жалпы базасынан алынып отыратындықтан, есептерде бірізділік болмай, 2009-2011 жылдары ДББҰ саны 27-31 аралығында ауытқып отырды» [200].

Тіркеудегі діни білім беру ұйымдарының тізімі үнемі өзгеріп отырады. Әсіресе 2011 жылдың 11 қазанында қабылданған «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының заңы діни білім жүйесінің

қызметіне айтарлықтай өзгерістер мен толықтырулар алып келді [201]. Аталмыш заңға сәйкес бұндай мекемелердің діни қызметкерлерді дайындаудың кәсіптік оқыту бағдарламаларын жүзеге асыратын ұйымдар шеңберінде жасалуы көзделді. Бұл бапқа сәйкес 2012 жылы құрылған діни қауымдастықтарды қайтадан тіркеу шаралары аясында осыған дейін дін саласындағы бірлестік ретінде жұмыс жасап келген діни білім беру институттары босатылып, оның он үші мемлекеттік діни қауымдастықтар қатарындағы оқу орындары ретінде жаңадан құрылды.

«2013 жылдың 1 маусымындағы жағдай бойынша елімізде «Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы» республикалық ислами діни бірлестігіне (ҚМДБ) қарасты 9 медресе, республикалық Имамдардың білімін жетілдіру ислам институты, «Қауам ад-дин әл-Итқани әл-Фараби ат-Түркістани» республикалық қарилар дайындау орталығы, «Ықылас» қарилар дайындау орталығы секілді 12 ДББҰ қызмет атқарады. Сонымен қатар католиктік конфессияға тиесілі «Мария-ана шіркеуі» Епархияаралық жоғары діни семинариясы өз қызметін жалғастыруда. Исламдық оқу орындары. Исламдық білім беру жүйесінің жолға қойылуында ҚМДБ шешуші роль атқарды» [200].

Діни сауат ашу мектептері облыс, аудан және қала аумақтарындағы мешіттердің жанында қызмет атқарады. Сондай-ақ ҚМДБ тарапынан ашылған мектеп жасына келген оқушыларға арналған діни сауаттылық курстары жұмыс жасайды. Мұндай сауат ашу курстарының көлемі соңғы деректерге сүйенсек 334-ке жеткен, ал түлектерінің саны мыңдаған.

Бүгінгі күні ислами білім берудің бастапқы буыны жетілдіру жұмыстарын қажет етеді. Себебі діни сауаттылықты ашуға бағытталған курстар бұхарадағы ислами ағартушылық қызметтерін кешенді және ауқымды түрде одан әрі дамытуға жағдай жасайтын негізгі көз болып табылады. Алайда діни ағартушылық курстарының негізгі кемшілік тұсы – білім алушыларға қандай да бір жауапкершілікті артпайды, сол себепті шәкірттер оқу барысында білім алуды тоқтатып, тастап кете алады. Осыған байланысты діни сауаттылық курстарына келген оқушылар саны мен түлектердің саны арақатынасында айтарлықтай өзгешілік бар.

Астанада орналасқан медресенің мұғалімдерінің пікіріне сүйенетін болсақ, Құран оқу курстарына түскен көптеген шәкірттердің кейбіреуі ғана дәрісті толықтай тәмамдайды. Аталмыш ахуал ұстаздардың сабақ оқытуға деген белсенділігін төмендетеді, сонымен қатар сауаттылық курстарына деген және ондағы білім сапасына деген күмәнді тудырады. Осыған орай діни ағартушылық курстардың бағдарламаларын жетілдіру, оларды діни мектептерге алмастыру маңызды болып табылады. Жай ғана діни сауат ашу курсынан діни мектеп дәрежесіне өткеннен кейін шәкірттердің жауапкершілігі мен ынтасы артады, келешекте діни білімін жалғастыруға мүмкіндік алады, діни қызмет атқаруға жолдама алады.

Қазақстан аумағында республикалық ислами діни бірлестік «Қазақстан мұсылмандары діни басқармасына» қарайтын қарилар даярлайтын бірнеше орталықтар бар: Ақмола облысы, Қосшы елді мекеніндегі «Қауам ад-Дин әл-

Итқани әл-Фараби ат-Түркістани» Құран қариларын дайындау орталығы, Шымкент қаласындағы «Ықылас» қарилар дайындау орталығы. Аталмыш діни ағартушылық орталықтарында дәріс алушылар мамандықтарына сәйкес ақида, тәжуид, хадис, Құран тәпсірі сияқты пәндерді оқи алады. Қариларға арналған оқу орындарында тек діни емес, сонымен қатар зайырлы білім жүйесі де қарастырылған.

Қазақстан мұсылмандары діни басқармасына қарасты медресе санатындағы мекемелер арнаулы орта және кәсіптік білім беретін оқу орындар болып табылады, олардың қатарында тоғыз медресе бар, олар Нұр-Сұлтан, Павлодар, Орал, Ақтөбе, Шымкент, Сарыағаш, Алматы, Шамалған, Тараз аймақтарында орналасқан. Бұл медреселердің білім бағдарламаларын жүзеге асыруға құқық беретін мемлекеттік лицензиялары бар. Медреселерде жоғары діни білімі мен біліктілігі бар мемлекеттік кәсіби мамандар қызмет жасайды. Медреселердің ұстаздарының қатарында бас имамдар, наиб-имамдар бар. Медреселердің білім беру жоспарында мемлекеттік оқу стандартына сай зайырлы пәндерді оқыту қарастырылған. «Ақида» пәнін жүргізу барысында Матуриди еңбектері негізге алынады. Өзге ақида өкілдерінің көзқарастары салыстырмалы түрде түсіндіріліп, матуриди ақидасынан ерекшеліктері көрсетіліп отырады. Фиқh пәнін оқытуда ханафи мазхабы өкілдерінің еңбектері мен осы бағыттағы жинақтар пайдаланылады» [200].

Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы жанындағы Республикалық имамдардың білімін жетілдіру ислам институтының іргетасы Ислам даму банкінің қаржылық көмегімен 2002 жылы қаланған болатын. Бұл ұйым Қазақстан Республикасының заңына сәйкес жоғары мамандық мекемесі болып табылады. Институттың басты міндеті – имамдардың білімі мен біліктілігін арттыру. Әдетте діни білімді жетілдіру курстары төрт айға созылады, оның тыңдаушылары болып мешіттердің қызметкерлері табылады. Оқу мерзімі қысқа болғандықтан мекемені лицензиялау қарастырылмаған. Институттың білім беру үдерісі оқу орны басшылығы тарапымен бекітіледі, оның оқу жоспары дәстүрлі ханафи мазхабының аясында құрастырылған және ол Қазақстан мұсылмандары діни басқармасымен келісілген. Оқу бағдарламасында Қазақстан тарихы, қазақ тілі мен әдебиеті сынды зайырлы пәндер қарастырылған.

Қазақстандағы ислами білім берудің жоғарғы оқу орны болып «Нұр-Мүбарак» Египет ислам мәдениеті университеті табылады, ол Қазақстан Республикасы мен Египет Араб Республикасы арасындағы үкіметаралық келісімшарт бойынша құрылды. Университеттің қызмет етуінің негізгі бағыттарын екі мемлекет мүшелерінен құралған кеңес шешеді – қаржы және мәдени мәселелер, білім беру саясаты және білім менеджменті. Бұл оқу орнында қарастырылған барлық мамандықтар Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті ұлттық білім беру стандарттарна сай жүзеге асырылады, яғни діни емес жоғарғы оқу орындарындағы білім беру жүйесімен бірдей үлгіде мамандарды дайындайды. Білім берудің бағыты – ханафи мазhабы.

Ислами білім беру мекемелері қазақ даласында ежелден орын алған ғасырлар бойғы шежіресі бар медреселердің дәстүрлі ізін жалғастыруда. Ислами оқу орындары Қазақтан мұсылмандар діни басқармасы арқылы ортақ жүйеден қадағалануы олардың қызметінің қарқынды дамуына жағдай жасап отыр. Мемлекет тұрғындарының рухани тілектері мен сұраныстарына жауап беруде, білім деңгейі мен діни сауаттылығын жетілдіруде, дәстүрлі діни құндылықтар мен рухани түсініктерді үгіттеу арқылы Қазақстан халқының бірлігі мен тұрақтылығын қорғауда ислами діни білім беру мекемелерінің қызметінің алар орны зор.

Егемендік алғаннан кейін орын алған тағы бір жақсы үрдіс – дінтану мамандығы бойынша шәкірттерді даярлау. «Дінтанушы мамандарды еліміздегі Л.Н Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің дінтану кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің философия ғылымдары және дінтану кафедрасы, Е.А.Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің философия және мәдениет теориясы кафедрасы, «Нұр» Қазақ-египет ислам университетінің дінтану кафедрасы, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің дінтану және теология кафедрасы, Шет тілдер және іскерлік карьера университетінің дінтану факультеті даярлайды» [200]. Барлық білім мекемелерінде «Дінтану» мамандары республикалық білім стандарттарына сай бекітілген оқу жоспары бойынша дайындалады. Бүгінгі күні дінтанушылық білім жалпы халықтың діни сауаттылығын арттыру үшін және деструктивті күштерге төтеп беру үшін орта мектепте қажет болып отыр.

Түркістан шаһарындағы Қожа Ахмет Йасауи атындағы университетте «теология» бағыты бойынша мамандар даярланады, бұл мамандық дінтанулық және діни білімді қамтиды. Теологияның дінтанудан айырмашылығы – ол дінді тек жалпылай талдап, танып, пайымдап қана коймай, діндердің ішкі мазмұны мен табиғатына назар бөлетін пәндердің үлес салмағы артықтау болады. Дін жолындағы адамдардың жандүниесінің серпінін зерделейтін, қарастыратын дәрістер мазмұнын тәжірибемен үйлестіруге, дінтану ілімін өз тарапынан екінші бір сытқары пікір болып саналатын атиезм көзқарастарымен біржақты жабдықтанудан абай болуға мүмкіндік беретін аталмыш кәсіби бағыттың мемлекетіміздің дінтанулық және діни білім құрылымында өзіндік рөлі болары дауасыз.

Дінтанулық білім мен діни білім берудің пәндік құрылымы мен бағдары әртүрлі болғанымен, олардың негізгі нысаны бір. Ол мақсат – дінді дұрыс түсіндіруді қамтамасыз ету, дәстүрлі діни (рухани) құндылықтарды құрметтеу, бейтаныс көзқарастарға абай болу, басқа діндер мен сенімдерді қадірлеу, имандылық түсінігін дұрыс ұғыну. Сол себепті заман ағымына сай діни және дінтанулық білімдерді зайырлылық жағдайында ұштастыра білу қажет.

Қазақстан Республикасындағы діни білім беру жүйесінің құқытық негіздері бірнеше деңгейден тұрады:

Конституциялық заң. Ата заңға сәйкес Қазақстан Республикасы «өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады...» [201]. Яғни мемлекетіміздегі діни ұйымдар саясатқа, мемлекеттік істерге және билікке қол сұқпайтын орта болып табылады, сонымен қатар ешқандай дінге немесе діни бағытқа мемлекеттік мәртебе мен ерекше қолдау көрсетілмейді. Сондай-ақ Ата заңның 22-бабының 1-тармағында «әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар» [201] екені айтылған. Демек Қазақстан Республикасы зайырлы болса да, азаматтарының рухани бостандығын қамтамасыз етеді, сонымен бірге діни саланың дамуы мен жүзеге асуына қолдау жасайды.

Арнайы заң. Елдегі діни қарым-қатынастар мен сұрақтарды реттейтін алғашқы арнайы заң егемендік таңы атқаннан кейін 1992 жылдың 15 қаңтарында қабылданды. Атеистік идеологияның құрдымға кетуі бұндай заңнаманың қажеттілігін туындатты. Дегенмен заңға қатысты сындар көп болды, талқылаулар төңірегінде мәмілеге келмеген мәселелер мен теріс пікірлер болды. Сонымен қатар заңның кейбір тармақтары Қазақстанның бірқатар заңнамалық-құқықтық құжаттарына қайшы келді.

«Егер Қазақстан Республикасының Дін істері мен азаматтық қоғам министрлігінің Діни сұрақтар бойынша ғылыми-зерттеу және талдау орталығының сараптамасына сүйенетін болсақ, діни ұйымдар мен бірлестіктерді құқықтық реттеу әркез қиындықтар туындатады, себебі мемлекет шетін іске араласады, себебі діни салаға өзін-өзі басқару құндылықтары мен рухани ерекшеліктер тән» [202, 154 б.]. Бірінші заңнамалық құжаттың шикі тұстарын қарастыра отырып, ескі заңның орнына «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заң қабылданады. Жаңадан қабылданған заңның 3-бабының 4-тармағында «діни білім беру ұйымдарын қоспағанда, Қазақстан Республикасында білім беру мен тәрбиелеу жүйесі дін мен діни бірлестіктерден бөлінген және зайырлы сипатта болатындығы» [203] айтылған. Яғни білім беру жүйесіндегі мемлекеттік ұстаным – оның зайырлылығын қамтамасыз ету. Осы қағида 2007 жылы 27 шілдеде күшіне енген Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында бекітілді, дәлірек айтқанда 3-баптың 1-тармағында көрсетілген. Сонымен бірге 3-баптың 2-тарауында білім беру институттарында діни қауымдастықтар ұйымдастыруға жол жоқ, ал 51-баптың 6-тармағында педагогика саласындағы қызметкерлерге білім беру үдерісін діни үгіт-насихат жүргізу мақсатында қолдануға рұқсат берілмейді [109].

Жанама заң. 2002 жылдың 8-тамызында қабылданған «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» заңның 19-бабының 5-тармағында балалардың сауықтыру, спорт, шығармашылық және бос уақытты өткізетін өзге де ұйымдарында, лагерьлері мен санаторийлерінде құдайға құлшылық етуді, діни жораларды, рәсімдерді және (немесе) жиналыстарды өткізуге, сонымен қатар діни ілімдерді таратуға бағытталған іс-әрекеттерге жол берілмейтіндігі тағы бір рет зайырлық бағытын айқындап отыр [204].

Талдалып отырған құқықтық құжаттар мен заңнамалардан көріп отырғанымыздай, діни емес білім беру институттарында діни білімге рұқсат етілмейді деп пайымдауға болады. Алайда мемлекеттік оқу жоспары мен білім беру мекемесінің үлгісіне сай діни бағыт-бағдардағы дәрістерге бұндай заң нормалары мен құқықтық ережелер қарастырылмайды. Ондай пәндерге «Дін социологиясы», «Дінтану», «Діндер тарихы», «Ислам құқығы»сиықты сабақтар кіреді. Сондай-ақ білім саласының зайырлы болмысы мен сипаты оқу орындарында діни ғұрыптарды жасауға, діни қызметтерді жүзеге асыруға, діни ғибадатқа қатысты басқа да іс-әрекеттер мен рәсімдерді жасауға жол берілмейді.

«Әлемнің зайырлы мемлекеттері үшін қоғамдық орындарда діни бейнелемені таныту мәселесі өзекті болып табылады, яғни белгілі бір дінді ұстануға байланысты конфессиялық киім немесе бұйым кию, оған хиджаб, орамал, әшекей крест, сәлде және т.б. жатады. Бұл мәселе Қазақстан қоғамына да тән. Әсіресе мектеп жүйесі үшін өзекті болып тұрған сұрақтардың бірі. Бұл мәселеге байланысты қазақстандық заңнамада ешқандай нұсқаулар мен сілтемелер келтірілмеген» [205, 463 б.]. Мемлекеттік органдар да алуан түрлі көзқараста, жиі олар қарама-қайшы пікірде.

Халықаралық заң. Халықаралық құқықтық құжаттарға сүйенетін болсақ, дін сұрақтарына, ар-ождан және ойлау құқықтарына келгенде толықтай еркіндік беріледі. Мәселен, Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылы 10 желтоқсанда «Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының» қабылданды, оның 18 бабына сәйкес «әр адам ой-пікір, ар-ождан және дін бостандығына құқығы бар...», сонымен қатар бұл құқықтар келесі бағыттарды қамтиды деп көрсетеді: «өз дінін немесе наным-сенімін өзгерту еркіндігі, өз дінін, наным-сенімін жеке өзі, немесе басқа адамдармен бірігіп тұтып, жария түрде, немесе жеке жолмен уағыздау, құдайға құлшылық ету, діни салт-жораларын орындау бостандығы» [206].

Бірақ мектептер мен діни бірлестіктердің ажырауы қағидасына сай діни бейнемелені ашық түрде көрсетуге шектеу қойылған. Осы орайда діни ақидаға сай діни киім кию үлгісі сөз болады. «Қалыптасқан құқықтық жағдайды сараптай келе, діни құлшылық пен рәміздерді дәріптеуге және көрсетуге байланысты нақты жағдайды әртүрлі қарастыру қажет. Себебі діни бағыттағы бұйымдарды тағу немесе кию заң бұзушылыққа жатпайды. Алайда діни рәміздер мен бұйымдарды қолдану оқушылар мен оқытушылардың қауіпсіздігіне қатер туындатпауы тиіс» [207, 464 б.].

Жеке меншік оқу орындары осы тәріздес мәселелерді білім беру жарғысы мен келісім-шартта әдейі тоқталу шарт. Кез келген білім беру мекемесі ұстаздармен, ұйым әкімшілігімен, шәкірттермен, олардың ата-аналарымен және құрылтайшылармен бірлесе отырып ереже-жарғыларын қабылдайды. Осылайша мұндай құжат киім кию үлгісін анықтай алады.

Бұл жерде оқу мекемесінен тыс аумақтардағы рухани білім және тәлім-тәрбие хақында мәселелер туындайды. Мысалы, діни бірлестіктер мен жанұядағы білім мен тәрбие беру сұрақтары. Тәжірибе жүзінде діни білім мен тәлім-тәрбие алу лицензияланған діни оқу орындарында ғана жүзеге аспайды. Дегенмен «Білім туралы» Заңның 1-бабы 52-тармағында діни (рухани) білім беру институттары дін қызметшілерін даярлаудың білім беру бағдарламаларын іске асыратын оқу орындар [109] деп айтылған, демек дін бағытындағы кәсіби мамандарды даярлайды. Ал діни білім алуды немесе оны жетілдіруді көздейтін адамдардың бәрі діни қызметкер және дін бағыттағы кәсіби маман болуды мақсат етпейді.

Жоғарыда айтылған Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы заңның 35-бабы 1-тармағында мемлекет «баланың ата-анасының немесе олардың орнындағы адамдардың діни дүниетанымына негізделген тәрбиеге араласпауға, білім беру, тәрбиелеу, емдеу ұйымдарының және өзге де сол сияқты мекемелердің шегінен тыс жерлерде баланың қатысуымен діни жоралардың жасалуына, аталған әрекеттер баланың өмірі мен денсаулығына қатер төндіретін, оның құқығын бұзатын және жауапкершілігін шектейтін жағдайларды қоспаған» [204] сұрақтарға қатысты кепіл болатындығы айтылған. Сондықтанда діни білім алудың рухани мамандарды даярлаумен қатысы жоқ қандай да бір түрлері діни қауымдастықтар шеңберінде мүмкін (курстар, дәрістер, семинарлар, жексенбілік мектептер және т.с.с.).

Мұндай шараларды жүзеге асыруға ешқандай заңнамалық-құқықтық шектеулер жоқ. Алайда егер дәріс алуға үміткерелер кәмелеттік жасқа толмаған болса, оларға әке-шешесі немесе қамқоршысы рұқсат беруі тиіс. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңына сәйкес білім алудың діни институты болып діни мамандарды даярлайтын, кәсіби білім беру бағдарламаларын қамтамасыз ететін оқу ұйымдары табылады.

Аталмыш діни білім мекемелері «Заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу және филиалдар мен өкілдіктерді есептік тіркеу туралы» заң күшімен тіркеледі [207]. Тіркеу шаралары жүзеге асқанда білім туралы және діни қызмет пен діни бірлестіктер туралы заңдарда белгіленген ерекшеліктерін ескеру қажет. «Мемлекеттік тіркеуге ұсынар алдында діни бірлестіктер өзінің құжаттарын дербес дайындайды. Ал ұлттық «Лицензиялау туралы» заңға сәйкес рухани оқу орындар білім алушыларын шетелге жіберуге байланысты бағдарламаларды жүзеге асыратын болған жағдайда, лицензия алуы тиіс» [208].

Қазақстан аумағында діни білім беру саласының даму бағытын анықтайтын маңызды құқықтық құжат 2015 жылы қабылданды, ол былай деп аталады: «Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының 2020 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы». Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасы тұжырымдаманы рухани білім саласында мемлекеттік бағдарды анықтайтын, жетілдіру жолын белгілейтін негізгі стратегиялық құжат деп санайды. «Тұжырымдама мақсаты жастарға, жалпы Қазақстан азаматтарына толыққанды, сапалы, бәсекеге қабілетті діни білім беруде, зайырлы біліммен

қоса, басқа да салаларды ұлттық құндылықтарымен сабақтастыра отырып түсіндіру, діни білім беруді жетілдіру болып табылады. Жастарды діни экстремизм мен радикалды ағымдардан сақтандыру тұжырымдаманың басты негізі болып табылады. Тұжырымдаманы қабылдау халықтың діни, рухани қажеттілігін қанағаттандырумен қатар, көп деңгейлі, алуан пішінді үздіксіз діни білім берудің үлгісін, тұтас ислами оқу кешенін қалыптастыруда зор үлесін қосады» [205, 465 б.]. Дегенмен тұжырымдама қабылданбай жатып сынға ұшырады. Өйткені діни білім беру бағдарламасын басқа діни бірлестіктермен әріптеспей жалғыз ғана ұйым құрастырды, ол жалпы діни білім саласындағы маңызды сұрақтарды толықтай қамтымады.

Қарастырылып отырған тақырыпты түйіндейтін болсақ, зайырлы, құқықтық Қазақстан мемлекетінде дінтанулық және діни білімге тиым салынбаған. Қазақстан Республикасының заңнамалық құжаттарының шеңберінде дінтанулық білім беру мен діни оқытудың мүмкіндіктері қарастырылған. Қазақстан мұсылмандарының рухани дүниетанымындағы ханафи мазһабы сияқты діни тарихымызбен ұштасқан маңызды дінтанулық сұрақтар да ғылыми жағынан оқытылады.

«Қазақстан діншіл және дінге сенбейтін азаматтары арасындағы тепе-теңдікті барынша сақтап, оларға ортақ жағдай жасап, қоғамдық шиеліністерге алып келмейтін, халықаралық заң нормаларына сай діни саланы барынша ұтымды реттейтін, өзіндік дербес құқықтық жүйесін құру жолында дамып келеді. Қазақстандық діни білім беру жүйесінің құқықтық негізі ар-ождан бостандығы мен зайырлық қағидаларына сай келеді» [205, 465 б.].

«Қазақстан діншіл және дінге сенбейтін азаматтары арасындағы тепе-теңдікті барынша сақтап, оларға ортақ жағдай жасап, қоғамдық шиеліністерге алып келмейтін, халықаралық заң нормаларына сай діни саланы барынша ұтымды реттейтін, өзіндік дербес құқықтық жүйесін құру жолында дамып келеді. Қазақстандық діни білім беру жүйесінің құқықтық негізі ар-ождан бостандығы мен зайырлық қағидаларына сай келеді» [209, 465 б.].

«2002 жылғы «Pew Global Attitudes Project» орталығының зертеулеріне сүйенетін болсақ, Америка Құрама Штаттары – дамыған елдердің ішінде халқының басым көшілігі белгілі бір дінді ұстанатынын білдірген жалғыз мемлекет. АҚШ мультиконфессиялы, көп мәдениетті ел болып саналады. Алайда, Американың мемлекеттік өкілдіктері дін бойынша азаматтарының ресми статистикасын жүргізбейді. Осыған байланысты ақпаратты жинақтауда зерттеу орталықтарының мәліметтеріне сүйенеміз» [210, 129 б.].

ҚОРЫТЫНДЫ

Діни білім беру жүйесін қорытындылай келе, келесі бағыттар бойынша анықтауға болады:

Діни теологиялық білім белгілі бір діннің/конфессияның құндылықтары мен рухани-өнегелік догмаларына негізделеді. Ол діни дүниетаным мен белгілі бір типтегі мәдениет туралы білім деңгейін арттыру немесе осы діни дәстүрмен танысу мақсатында дінді, діни мәдениетті зерттеуді білдіреді. Діни білім кәсіби білім мен басқа діндер/конфессиялар туралы дінтанулық ғылыми бағытты қамтуы тиіс.

Ғылыми дінтану – дінді, оның компоненттерін, даму ерекшеліктерін философия, әлеуметтану, тарих ғылымындағы әртүрлі бағыттар мен мектептер тұрғысынан зерттеуді білдіреді (оған сәйкес ғылыми пәндер саласындағы білімнің бір бөлігі). Мұның ішіне философиялық дінтануды жатқызамыз, ол философияның дүниетанымдары, тұжырымдамалары, теориялары тұрғысынан діннің пайда болуы, дамуы және сипаттамаларын оқытады (философиялық білімнің бөлігі).

Зерттеу нәтижелері зайырлы білім беру жүйесіндегі діни білім компонентін қолдану мүмкіндіктерін түсінуге ықпал етеді. Оқушылар арасында азаматтық және жалпыға ортақ ынтымақтастық негізін қалыптастыру мақсатында зерттеуде жүргізілген діни дүниетаным мен діни тәжірибенің, дінтанулық сауаттандырудың элементтерін оқу орындарына енгізудегі американдық тәжірибені қолдану мүмкіндіктері жан-жақты талданды, сонымен қатар бұл зерттеу жұмысы әріптестік пен мәдени диалог мәдениетті білім беру теориясының дамуына ықпал етуі мүмкін.

Діни білім беру саласындағы халықаралық тәжірибені сараптау жұмысы мәдени диалог тұрғысынан, көп мәдениетті елдегі білім берудің діни және зайырлы компоненттерінің өзара әрекетін, ондай қоғамдағы этникалық және діни қайшылықтарды төмендету жолдарын неғұрлым түсінуге, әлемдік қоғамдастықтағы мультимәдени білім беру мәселесін шешуге ықпал ете алады.

Америка Құрама Штаттарындағы білім беру жүйесіндегі діни/дінтанулық компоненттің болуы әртүрлі тәсілдер арқылы жүзеге асады, аталмыш елдің тәжірибесі келесі бағыттарды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді: діни/дінтанулық білім бағытын жалпы білім беру жүйесінен бөлектеуден кету; әртүрлі пәндердің мазмұнына дінтанулық және мәдениеттанулық компонентті қосу арқылы студенттерді адамзаттың рухани тәжірибесімен кешенді түрде таныстыруға қолдану; білім беруде діни компонентті неғұрлым кең пайдалануға мүмкіндік беретін жеке, чартерлік мектептер мен үйде оқыту үлгілерінің сапасын арттыру. Американдық тәжірибеге сай зайырлы оқу орындарындағы діни/дінтанулық бағыттың түбегейлі әртүрлілігіне байланысты әртүрлі көлемде, мазмұндарда болуы мүмкін және әртүрлі шаралар арқылы жүзеге асады: діни-дүниетанымдық элементтерді енгізуден бастап арнайы курстарға дейін; діни компоненттің

өзгермелі оқытуынан бастап, әр түрлі дүниетанымдық көзқарастардағы студенттердің бір немесе бірнеше дінді оқуды таңдау туралы ұсыныстарға дейін.

Постмодерн дәуірі діни білім беру жүйесі қайта қарастырып, жаңа тәсілдерді ойластыруды қажет етеді. Қазірігі білім беру саласын реформалауды Қазақстан ғана емес, зерттеудегі сараптамадан көріп отырғанымыздай дамыған көпмәдениетті елдер де түсініп отыр. Бұр жерде басты өзгеріс білім беруді гумманизациялау болып табылады. Ол оқу үдерісін ұйымдастыру мен оның мазмұнын бірдей қамтиды.

Білім беру әрқашан адамның әртарапты тұлғалық дамуын мақсат етеді, сол себепті ондай білім жүйесін адамның болмысын зерттеусіз елестету мүмкін емес. Демек кәсіби біліммен қатар мәдениетаралық түсіністікті жетілдіруге, тұлғаның адамгершілік қасиеттерін дамытуға, менталды сұраныстарын қанағаттандыруға бағытталған рухани-өнегелік, дүниетанымдық білім қарастырылуы тиіс. Рухани білімді тек ғылымның көмегімен жүзеге асыру жеткіліксіз. Себебі постмодерн дәуірінде адам өмірінің мәнін анықтау ең өзекті мәселе болып табылады. Ал дәстүрлі діндер болса ақыл мен білімге деген жағымды көзқарасты дәріптейді, оларға жақындауға ұмтылады, адам болмысының қалыптасуының үздіксіз үдерісін, аяқталмайтын бағдарын білдіреді.

Қазіргі заманғы діни білім, мұсылмандық және православиелік екеуі де, діни және конфессиялық құндылықтардың ұрпақтан-ұрпаққа берілуінің жетекші нысаны болып табылады, себебі бұл қазақстандық қоғам үшін дәстүрлі қайта құрудың тетіктері болып табылады: отбасылық тәрбие, діни қауымдастықтардағы және жалпы қоғамдағы әлеуметтік мәселелер жүйесіндегі өзгерістер және діни білім берудің түбегейлі әртүрлі үлгілері.

Диссертациялық жұмыстан келесі қорытындыларды шығаруға болады:

1) Діни білім – құндылық өлшемі мен өзіндік белгілері бар ерекше әлеуметтік-мәдени құбылыс, ол белгілі бір діни бағыт аясында нақтылы, айқын ағартушылық-дүниетанымдық және рухани-өнегелік мақсаттарға жетуге бағытталған, бірақ дәстүрлі конфессиялар үшін оның ортақ аксиологиялық мазмұны бар. Діни (конфессиялық, теологиялық) және дінтанушылық (мәдениеттанулық, зайырлы) білімнің біртұтас ортақ зерттеу пәні бар, бірақ өзіндік оқу-тәрбиелік қызметін ұйымдастыру аясында әртүрлі мақсаттар мен аксиологиялық негіздерге бағытталады. Қазіргі заманғы діни білім беру дәстүрі революциялық кезеңге дейінгі негізгі теориялық қағидалар мен идеялардың, қазақ діни философтарының, ислам ойшылдары мен қайраткерлерінің, мұсылман ағартушылары мен зерттеушілерінің идеяларының бірігуі нәтижесінде қалыптасты; ол діни білім беру қызметін ұйымдастырудың тұжырымдамалық және идеологиялық негізінен, қазіргі конфессиялық бағыттағы мұғалімдердің іс жүзіндегі және теориялық тәжірибесін пайдаланудан, сондай-ақ зайырлы білім беру жүйесінен жеке әдіс-тәсілдер мен қызмет түрлерін алу арқылы жүзеге асады.

2) Діни білім беру рухани және ұлттық қауіпсіздікті, мәдениетаралық төзімділікті қамтамасыз етуде ерекше рөл атқарады, ол қазіргі қоғамдағы маңызды әлеуметтік функцияларды орындайды, сонымен қатар қазіргі жалған діни-құндылықтар мен дәстүрлі емес мәдениеттерге жеке адам мен қоғамның «рухани иммунитеті» ретінде оның философиясымен, мазмұнымен және дәстүрлі діни мәдениеттің жаңғыруын көздейтін басым мақсаттармен және міндеттермен байланысты. Діни білім беру жалпы сауаттылықты арттырып, әртүрлі діндер мен конфессиялар арасындағы ортақ құндылықтарды дәріптеп, сондай-ақ дінаралық келісім мен түсінушілікті сандық емес, сапалы тұрғыдан арттырады.

3) Діни қатынас теориясы философиялық білімнің дамушы саласы ретінде коммуникативтік тәжірибе және коммуникативті рационалдылық сияқты ұғымдардың қосымша тұжырымдамасын қажет етеді. Діни коммуникативті тәжірибені әртүрлі деңгейлердегі байланыстарды тұрақты түрде көбейтумен қатар, кеңістіктегі және уақыттағы құрылымдалған әлеуметтік маңызды ақпаратты таратуға бағытталған саналы, құндылықтық, арнайы және әлеуметтік реттелген іс-шаралар деп санауға болады. Коммуникативті рационалдылықты белгілі бір жағдайда субъектінің маңызды мақсатты таңдау және оны белгілі бір мәдени және тарихи қауымдастықтың ережелері мен нормаларына сәйкес келетін коммуникативті әрекет арқылы жүзеге асыру қабілеті деп анықтаймыз. Білім берудегі коммуникативті тәжірибені іске асырудың мысалы ретінде сызықтық, интерактивті және транзакциялық типтердің коммуникативті үлгілерін, мәдениетаралық коммуникацияның дәстүрлі стратегияларын қолдану жатады.

4) Замануи білім беру үдерісі тым прагматикалық сипат алып отыр. Осы орайда ислами білім жүйесінің дәстүрі бірнеше бағыттағы дамуды ұсынады: дін мен ғылым, сенім мен ақыл, білім мен тәрбие. Яғни рухани-өнегелік тәжірибе мен ғылыми ойлардың сабақтастығы аясындағы өмірлік жетілу үдерісі. Ислами білім берудің зияткерлік және әртараптылық мазмұны тұлғалық дамуды қамтамасыз ету болып табылады. Сол себепті ислами білім берудің өзектілігі мен жағымды бейнесін арттыру үшін оның тарихи гуманистік мәнін қайта ашу қажет.

5) Ислам университеттері әлемдік мұсылман қауымдастығында діни ойды қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Олар әлемдегі мұсылмандарды біріктіреді және оқыту мен уағыздау арқылы белгілі бір зияткерлік және теологиялық бағдарламаларды насихаттайды. Ислам университеттері зияткерлік өндіріс пен алмасу орталықтарына айналуда, сондықтан болашақта олардың ықпалы артады деп күтілуде. Ислам университеттері үшін ең маңызды сұрақ – олар қандай білімді беруі және таратуы тиіс. Кейбір институттар студенттерге ислами білімнен тыс академиялық мамандықтар ұсынуға тырысады, бұл жерде олардың ислами болмысын жоғалту қаупі бар. Кейбіреулерінде ислам дәстүріне негізделген бағдарламалар ғана қарастырылған, бірақ олардың түлектеріне жақсы жалақы алатын жұмыс

табу қиынға соғады, ал бұл университеттерді екінші деңгейлі бәсекеге қабілетсіз етеді. Тағы біреулері білімді «исламдастыруға» ұмтылады, яғни нақты бір мамандықты ислами көзқараспен үйрету. Сол себепті постмодерн дәуіріндегі ислам оқу орындары үшін діни құндылықтар мен қатар сапалы кәсіби білім беруді, прогрессивті ғылымды дамытуды ұштастыру ең маңызды мәселе болып табылады.

6) Ғалымдардың тұжырымдамалары мен идеяларын, Қазақстан мен Америка Құрама Штаттарының тәжірибелерін салыстырмалы педагогикалық зерттеу шәкірттер арасында азаматтық және жалпыға ортақ ынтымақтастықтың қалыптасуына, сонымен қатар қоғамдық біріктіру (консолидация) қабілетін дамытуға зайырлы білім мазмұнына діни (дінтанулық) компонентті енгізу арқылы ықпал етуге болатындығын көрсетті. Американдық зерттеушілердің пікірінше діни тәжірибелерді зайырлы мектептегі білім берудің әртүрлі нысандарында қолдану барысында студенттер ізгілікке негізделген мәдени диалог тәжірибесін жинақтайды және әртүрлі дүниетанымдағы адамдардың мінез-құлқының әртүрлі үлгілерін түсіне бастайды. Постмодерн дәуіріндегі американдық мектептегі зайырлы білім беруде діни/дінтанулық компонентті қолдану туралы теориялық түсінік көп мәдениетті білімнің идеялары мен теориясын байытады.

7) Қазақстандық ислами білім беру жүйесі үшін кәсіби мамандандыру мен ғылыми бәсекелестікті арттыру ең маңызды басымдылық болып табылады. Яғни талапкерлерді ислами оқу орындарына тек қана діни сауаттылығын арттыру үшін емес, кәсіби маман болу үшін келуге ынталандыру қажет. Қазіргі күні Қазақстан Республикасының білім жүйесінде қазақы ислами дәстүрді ескеретін, елдегі замануи діни үрдістер мен әлеуметтік-қоғамдық қатынастардың ерекшеліктеріне сай ислами жоғарғы оқу орнының қажеттілігі туындап отыр. Өйткені үкіметаралық діни оқу орындарының еліміздің рухани қауіпсіздігіне нұқсан келтіру ықтималдығы орын алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1) Eliade M. editor in chief. Religious Education. The Encyclopedia of Religion. V. 1-16. – New York: Macmillan, 1987. – 8000 p.

2) Smart N. The Exploration of Religion and Education//Oxford Review of Education. – 1975. – Vol. 1, 2, Education and Pluralism. – P. 99-105.

3) Grimmitt M. When is Commitment a Problem in Religious Education? // British journal of Religious Studies – 1981. – № 29 (1). – P. 42-53.

4) Козырев А.Ф. Религиозное образование в светской школе. – Санкт-Петербург: Апостольский город, 2005. – 636 с.

5) Понкин И.В. Правовые основы светскости государства и образования. – Москва: Про-Пресс, 2003. – 416 с.

6) Құнанбайұлы А. Өкінішті көп өмір кеткен өтіп...: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: Раритет, 2008. – 384 б.

7) Әбу Насыр әл-Фараби. Қайырымды қала. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2015. – 284 б.

8) Яасауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет (Даналық кітабы). Жинақты баспаға әзірлеп, қазақшаға аударғандар: М.Жармұхамедұлы, С.Дәуітұлы, М.Шафиғи. – Алматы: «Мұраттас» ғылыми-зерттеу және баспа орталығы, 1993, − 170 б.

9) Hakim M., Akhtar M. A Commentary of the Mathnavi of Moulana Jalaluddin Rumi. – Manila: Idara Isha'at-e-Diniyat, 1999. – 267 p.

10) Баласағұн Ж. Құтты білік / Көне түркі тілінен ауд. және алғы сөзі мен түсінік. жазғ. А.Егеубаев. — Алматы: Жазушы, 1986. — 616 б.

11) Frederic P. Miller, Agnes F. Vandome, McBrewster John. Mahmud Al-Kashgari. – Berlin: VDM Publishing, 2010. – 108 p.

12) Жүгінеки А. Ақиқат сыйы (Түпнұсқаның фотокөшірмесі, транскрипциясы, прозалық және поэзиялық аудармасы). – Алматы: Ғылым, 1985 – 152 б.

13) Наджип Э.Н. Поэт XIV века Сайф Сараи и его время // Советская литература. – 1957. - № 4. – С 94.

14) Manea A.D. Influences of Religious Education on the Formation Moral Consciousness of Students // Procedia – Social and Behavioral Sciences. – 2014. – Vol 149. – P. 518-523

15) Ericson E. The Humanist Way. – New York: Continuum, 1988, − 205 p.

16) Tiner J.H. Johannes Kepler: Giant of Faith and Science. – Michigan: Mott Media, 1999. – 207 p.

17) Булгаков С.Н. От марксизма к идеализму. – Москва: Наука, 1997. – 335 с.

18) Флоренский П.А. Общечеловеческие корни идеализма // http://www.magister.msk.ru/library/philos/florensk/floren01.htm 07.1999

19) Кант И. Лекции о философском учении о религии / И. Кант; пер. с нем. Л. Э. Крыштоп. — Москва: Канон+, 2016. — 384 с.

20) Франк С.Л. Предмет знания. Душа человека / Сост., вступ. статья и коммент. И.И. Евлампиева. – Санкт-Петербург: Наука, 1995. – 655 с.
21) Dawson Ch. Enquiries into Religion and Culture. – Washington: The Catholic University of America Press, 2009 – 296 p.
22) Geertz C. Religion as a Cultural System. In Anthropological Approaches to the Study of Religion.// Ed. Michael Banton. – London: Tavistock Publications, 1966. – 1-46 p.
23) Победоносцев К. П. Исторические исследования и статьи: публицистика. – Санкт-Петербург: Типография Министерства Путей Сообщения, 1876. – 355 с.
24) Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. // http://az.lib.ru/u/ushinskij_k_d/text_1867_chelovek_kak_predmet_vospitaniya_tom_1.shtml 10.07.2011
25) Capps W. H. Religious Studies : The Making of a Discipline. – Minneapolis: Fortress Press, 2000 – 396 p.
26) Bradley L. H. A Beginner's Guide to the Study of Religion. – London: Bloomsbur, 2008 – 152 p.
27) Moulin D. Doubts about Religious Education in public schooling // International Journal of Christianity & Education – 2015. – Volume: 19 issue: 2. – 135-148 p.
28) Hadi Adanali. The Many Dimensions of Religious Instruction in Turkey // https://www.iarf.net/REBooklet/Turkey.htm
29) Григоренко А.Ю. Религия и толерантность. Специфика религиозной толерантности. Электронный журнал «РОНО», № 23, https://sites.google.com/a/shko.la/ejrono_1/vypuski-zurnala/vypusk-23-maj-2014/tema-nomera-no23-osnovy-religioznyh-kultur-i-svetskoj-etiki-kak-novyj-resurs-duhovno-nravstvennogo-razvitia-i-vospitania-ucasihsa/religia-i-tolerantnost-specifika-religioznoj-tolerantnosti 06.2014
30) Вуд Д. Э. Право человека на свободу религии в исторической и международной перспективе // Религия и право. – Москва, 1999. − № 1. − С. 24-25.
31) Сосковец Л. И. Религиозная толерантность и свобода совести // Известия Томского политехнического университета. Социально-экономические и гуманитарные науки – 2004. – № 2. – С.177-180.
32) Дьюи Дж. Демократия и образование. пер. с англ. – Москва: Педагогика-Пресс, 2000. – 384 с.
33) Никитин В.А. Идея образования или содержание образовательной политики. — Киев: Оптима, 2004. — 205 с.
34) Walter Kohan. Childhood, Education and Philosophy. – New York: Routledge, 2015. – 114 p.
35) Мамардашвили Е.М. Классический и неклассический идеалы рациональности. – Москва: Азбука, 2010. – 288 с.
36) Уфаева В.С. Коммуникативный анализ современного политического пространства: подходы, тенденции, уровни // Вестник

Поволжской академии государственной службы. – 2012. − № 3 (32). – С. 153-157.

37) Громыко Н. В. Интернет и постмодернизм - их значение для современного образования // Вопросы философии. — 2002. — №2. — С. 175 - 180.

38) Sakaranaho T. Religious Education in Finland // Temenos. Helsinki. – 2013. – Vol. 49. No. 2. – 225-254 p.

39) Метлик И.В. Духовно-нравственное воспитание. – Москва: Про-Пресс, 2012. – 264 с.

40) Узланер Д. Введение в постсекулярную философию //Логос. – 2011. – № 3. – С. 3-32.

41) Бэкон Ф. Великое восстановление наук. Новый Органон. Гл. XVI. О безбожии. // http://www.lib.ru/FILOSOF/BEKON/nauka2.txt 15.08.2002

42) Лиотард Ж.Ф. Состояние постмодерна. – Москва: Институт экспериментальной социологии, 1998. – 160 с.

43) Maslow A.H. A Theory of Human Motivation. – New York: Sublime Books, 2014. – 32 p.

44) Vattimo G., Rorty R., Zabala S. The Future of Religion. – New York: Columbia University Press, 2007. – 304 p.

45) Hassan I. Paracriticisms: Seven Speculations of the Times. – Chicago: University of Illinois Press, 1975. – 184 p.

46) Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. − Москва: Добросвет, 2000 − 387 стр.

47) Bataille G. Theory of Religion. – New York: Zone Books, 1992. – 128 p.

48) Benhabib S. The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era. – Princeton: Princeton University Press, 2002. – 280 p.

49) Мишель Ф. Интеллектуал и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / Пер. с франц. С. Ч. Офертас по обще ред. В. П. Визгин и Б. М. Скуратова. — Москва: Праксис, 2002. — 384 с.

50) Савин И."Хизб-ут-Тахрир" в Южном Казахстане: социальный портрет. // Центральная Азия и Кавказ. – 2003. − № 6(30) // https://www.ca-c.org/journal/2003/journal_rus/cac-06/08.savru.shtml

51) Косиченко А. Основные принципы религиозного образования в современном мире // Адам әлемі. – 2013. - № 1 (55). − С.59-69

52) Rodney S. ―Secularization, R.I.P. // Sociology of Religion. – 1999. - Vol. 60, No. 3 – 249-273 p.

53) Daymon W.M. Secular Conversions: Politics, Institutions, and Religious Education in the United States and Australia. – Berkeley: University of California, 2011. – 267 p.

54) Дмитриев Г.Д. Теоретико-практические аспекты многокультурного образования в США // Педагогика. – 1999. − №7. – С.107-117.

55) Сейтахметова Н.Л. Философия исламского образования: история и современность. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2009. – 143 с.

56) Дербісәлі Ә. Қазақстанның діни оқу орындары. Қазақ, орыс, араб, ағылшын тіліндерінде. – Алматы: Атамұра, 2011. – 240 б.

57) Әбдірәсілқызы А. Қазіргі өзекті діни мәселелер: Зерттеулер, мақалалар, сұхбаттар. – Астана, 2014. – 20-26 б.

58) Мустафина Р.М. Мечети и медресе в Северном Казахстане в конце XX- начале XXI вв. // Вестник КазНУ. – 2012. − № 2. – С. 66-69.

59) Байтенова Н.Ж. Қазіргі Қазақстандағы дінтану саласында мамандарды дайын даудың өзекті мәселелері. // ҚазҰУ Хабаршысы. – 2016. − № 3 (7). – 5-10 б.

60) Бурова Е.Е. Тренды новой религиозности в современном Казахстане (опыт социогуманитарного измерения).– Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 200 с.

61) Сатершинов Б.М., Қазақстандағы ислами және исламтанулық білім: дәстүрлері мен қазіргі заман. Материалы Международной научной конференции, посвященной 80-летию академика НАН РК, доктора философских наук, профессора А.Н. Нысанбаева / Под общ.ред. С.Е. Нурмуратова. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2017 – С. 462-466.

62) Кенжетай Д. Орта Азия медреселеріндегі ханафиттік-матуридилік бағыттағы білім берудің ерекшеліктері // әл-Фараби. – 2018. – № 4 (64). – 147-162 б.

63) Нурышева Г.Ж. Философия, философ және философияны оқыту туралы Философия в современном мире: стратегии развития. Материалы I Казахстанского философского Конгресса (Алматы, 27–28 сентября 2013 г.). – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. – С. 648-654

64) Борбасова Қ.М. Қазақстандағы діни білім беру үрдістері және мәселелері. Влияние религии на современный мир. Материалы международной научно-практической конференции / Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. Сборник статей. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013. – С. 83-96.

65) Масалимова А.Р., Байтенова Н.Ж. Жизнь посвященная науке и образованию // Вестник КазНУ. – 2019. − № 1. – С. 56-58

66) Курманалиева А.Д., Орынбеков Н. Исламское образование в рамках политики светского государства. // Вестник КазНУ. – 2019. − № 1. – С. 10-18.

67) Кулсариева А.Т. Критическое мышление как философия образования современности // Материалы I Казахстанского философского Конгресса (Алматы, 27–28 сентября 2013 г.). – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. – С. 64-71

68) Бегалинова К.К. Суфизм как религиозно-философская концепция мира и человека. – Алматы: Айкос, 1999. − 194 с.

69) Габитов Т. Х. Духовность и толерантность как ориентиры религиозной культуры казахов // Влияние религии на современный мир.

Материалы международной конференции. – Алматы: ИФПР МОН РК, 2013 – С. 108-118

70) Фиқh әл-ғибадат / құраст. Р.С. Мұхитдинов – Алматы: «Кәусар-саяхат» ЖШС, 2011. – 544 б.

71) Рысбекова Ш.С. Наследие казахских мыслителей по проблеме осмысления человека на рубеже XIX-XX вв.// Вестник КазНУ. – 2016. − № 2 (56). – С.220-226

72) Ramadan T. Islam, the West and the Challenges of Modernity. – London: The Islamic Foundation, 2009. – 372 p.

73) Ibraghim T. K. Some Rationalistic Precepts of the Koran // Knowledge and Belief in the Dialogue of Culture. — Washington: The Council for Research in Values and Philosophy, 2011. — P. 135—141

74) Арафи А.Р. Фикх образования. Введение в педагогическое право в исламе.– Казань: Международный университет Аль-Мустафа, 2012. – 187 с.

75) Кулиев Э.Р. К вопросу совершенствования профессионального исламского образования // Вестник Московского исламского университета – 2009. – № 1. – С. 42

76) Аз-Зарнуджи Б.А-И. Методика приобретения знаний и завещание Абу Ханифы. – Изд. 2., испр. и допол. – Махачкала: Ихсан, 2009. – 252 с.

77) Wan Daud W. M. The Concept of Knowledge in Islam. – London: Mansell, 1991. – 144 p.

78) Rauf M. A. The Muslim Mind: Foundation and Early Manifestation. – Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1991.− 319 p.

79) Tibawi A. L. Islamic Education. – London: Luzac, 1972. – 450 p.

80) Makdisi G. The rise of colleges: institutions of learning in Islam and the West / George Makdisi. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1981. – 600 p.

81) Leaman O. An Introduction to Medieval Islamic Philosophy. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – 224 p.

82) Sarton G. Introduction to the History of Science. – Malabar: Krieger Pub Co, 1975. – 500 p.

83) Грюнебаум Г. Э. фон. Классический ислам. – Москва: Наука, 1986. – 216 с.

84) Смирнов А.В. Мусульманская этика как система // Этическая мысль. – 2005. − № 6. – С. 51-75

85) Sardar Z. Explorations in Islamic Science (Islamic Futures and Policy Studies). – London: Mansell, 1989. – 197 p.

86) Мир-Багирзаде С. Система образования и воспитания на мусульманском востоке // https://cyberleninka.ru/article/n/sistema-obrazovaniya-i-vospitaniya-na-musulmanskom-vostoke

87) Мухаммед аль-Хорезми. Математические трактаты. – Ташкент: Фан, 1983. – 306 с.

88) Muhammad Q. Z. The Ulama in Contemporary Islam: Custodians of Change (Princeton Studies in Muslim Politics). – Princeton: Princeton University Press, 2007. – 312 p.

89) Abdelkerim Ousman, The Power of Radical Islamist Ideas in Fragile States in Parts of Sub-Saharan Africa. Organization for Economic Cooperation and Development // http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=DCD/DAC(2012)36&docLanguage=En

90) Халидов А. Б. ал-Азхар // Ислам: энциклопедический словарь / Отв. ред. С. М. Прозоров. — Москва: Наука, 1991. — С.15-16.

91) Camus S. The Plague, The Fall, Exile and the Kingdom, and Selected Essays. – London: Everyman's Library, 2004. – 696 p.

92) Сартр Ж. П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Пер. с фр., предисл., примеч. В. И. Колядко. — Москва: Республика, 2000. — 640 с.

93) Прохоров А.М., Гусев А.А. Советский энциклопедический словарь. – Москва. – 1599 с.

94) Научная редакция Кузнецова В.Г. Словарь философских терминов. – Москва: ИНФРА-М, 2005. – 731 с.

95) Библия. Новый завет, Рим.1:19-20

96) Библия. Новый завет, Пр.4:5-13

97) Translated by Maulana Wahiduddin Khan, edited by Farida Khanam. The Quran'. – Istanbul: Soylu Takvim, 2012. – 675 p.

98) 101 хадис из «Сахих аль-Бухари». Перевод с арабско- го. Москва: ООО «Издательская группа «САД», Казанский исламский колледж, 2009. – 88 стр.

99) Аль-Газали. Ихийа' Улум Ад-дин (Возрождение религиозных наук). – Москва: Нуруль Иршад, 2007. – 585 с.

100) Жандосова Ш.М., Досмаганбетова А.А. «Діни білім беру» ұғымын зерттеудің ерекшеліктері // Адам әлемі – 2017. – №4 (74). – 115-125 б.

101) Қайратұлы, Б., Факир, Т. Адам және заман // http://mazhab.kz/kk/maqalalar/sheshendik-sozder/adam-jane-zaman-2687 10.10.2016

102) Ғабдуллин Б. Абай және Сократ/ «Абай тағылымы». – Алматы: Жазушы, 1986. – 432 б.

103) Әліпхан.М. Қ.А.Яссауи хикметтерінің адамгершілік іліміне қатысы // Қожа Яссауи мұраларының бүгінгі таңдағы зерттелу көрінісі. Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2008. – 405 б.

104) Жандосова Ш.М., Досмаганбетова А.А. Діни білім берудің рухани және өнегелік мәні // Әл-Фараби – 2017. – №4 (60). – 144-153 б.

105) Колосова О.Ю. Духовная сфера: универсализм и самобытность // European Social Science Journal. – 2012. – № 11-2 (27). – С. 6-12.

106) Колосова О.Ю. Духовно-экологическая детерминация современного цивилизационного развития // Научные проблемы гуманитарных исследований. – 2009. – № 14. – С. 104-109

107) Бакланов И.С. Тенденции социальной динамики и когнитивные процессы: на пути к обществу ультрамодерна // Вестник Северо-Кавказского федерального университета. – 2008. – № 4. – С. 67-73.

108) Колосова О.Ю. Эколого-гуманистические ценности в современной культуре // Научные проблемы гуманитарных исследований. – 2009. – № 2. – С. 108-114.

109) Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_ 27.07.2007

110) Бакланов И.С., Душина Т.В., Микеева О.А. Человек этнический: проблема этнической идентичности // Вопросы социальной теории. – 2010. – Т. 4. – С. 396-408.

111) Ерохин А.М., Ерохин Д.А. Проблема «профессиональная культура ученого» в контексте социологического знания // Вестник Ставропольского государственного университета. – 2011. – № 5–1. – С. 167-176.

112) Матяш Т.П., Матяш Д.В., Несмеянов Е.Е. Актуальны ли мысли Аристотеля о «хорошем обществе»? // Гуманитарные и социально-экономические науки. – 2012. – № 3. – С. 11-18.

113) Ерохин А.М. Культурологический аспект формирования религиозного сознания // European Social Science Journal. – 2013. – № 11–1 (38). – С. 15-19.

114) Шефф Г.А., Камалова О.Н. Некоторые аспекты проблемы гносеологического статуса религии в русской религиозной философии: С.Н. Булгаков, П.А. Флоренский, С.Л. Франк // Гуманитарные и социально-экономические науки. – 2013. – № 4. – С. 31-34.

115) Фомин А. В. Доказательства существование Бога. – Москва: Новая Мысль, 2017. − 512 с.

116) Франк С.Л. Религия и наука // http://www.vehi.net/frank/religiya.html 2002

117) Байпаков К. Средневековые города Казахстана на Великом шелковом пути. – Алматы: Ғылым, 1998. − 256 с.

118) Рыжов К. Все монархи мира. Мусульманский Восток VII–XV вв. – Москва: Вече, 2004. − 544 с.

119) Қорқыт ата кітабы / түрік тілінен аудар. Б. Ысқақов. – Алматы: Жазушы, 1994. – 160 б.

120) Жандосова Ш.М., Досмаганбетова А.А. Қазақ жеріндегі ерте Ортағасырлық білім және ғылым жүйесінің ерекшеліктері (ерте ортағасырлық мектептер мен ғалымдар) // Адам әлемі – 2017. – №2 (72). – 85-94 б.

121) Хайруллаев М. Фараби. Эпоха и учение. – Ташкент: Узбекистан, 1975. – 352 с.

122) Мец А. Мусульманский ренессанс. – Москва: ВиМ, 1996. – 542 с.

123) Сүйінішалиев Х. Орта ғасырлардың әдебиет ескерткіші. – Алматы: Мектеп, 1989 – 93 б.

124) Иассауи Қ-А. Диуани хикмет. – Алматы: Арыс, 2001 – 272 б.
125) Abdallah Al-Omar F. The Doctrines of the Maturidite School with Special Reference to As-Sawad Al-A'zam of Al-Hakim As-Samarqandi', PhD. - University of Edinburgh, 1974 – 253 p.
126) Раздыкова Г.М. История мусульманского образования в Казахстане: учебное пособие для студентов и магистрантов гуманитарных специальностей / Г.М. Раздыкова. – Павлодар: Кереку, 2010. – 150 с.
127) Кастуганов Т. Религиозное образование в Казахстане. // http://www.niac.gov.kz/ru/religiovedcheskoe-i-religioznye-issledovaniya/item/110-religioznoe-obrazovanie-v-kazakhstane 24.10.2015.
128) Собрание сочинений. Философия культа: (опыт правосл. антроподицеи) / ред. и авт. вступ. ст. игум. Андроник (Трубачев). – Москва: Мысль, 2004. – 685 с.
129) Сейтахметова Н.Л. Модели исламского образования в псотсекулярном обществе: евразийские и европейские тренды // под общ. ред. А.Х. Бижанова. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2017. – 432 с.
130) Педагогика: Учебник / под общ. ред. Л.П. Крившенко. – Москва: Проспект, 2006. – 432 с.
131) Филатов О.К. Психология и педагогика. Часть II. Педагогика. Учебно-практическое пособие. – Москва: МГТА, 2002 – 111 с.
132) Adcock C.S. The Limits of Tolerance: Indian Secularism and the Politics of Religious Freedom. – USA: OUP, 2013 – 233 p.
133) Robert A. Segal. The Blackwell Companion to the Study of Religion. – Malden: Blackwell, 2008 – 492 p.
134) Ira C. Lupu, F. Elwood, Eleanor Davis, David Masci, Robert W. Tuttle, David R., Sherry Kirschner Berz. Religion in the public schools // Religion and the courts: the pillars of church-state law – Washington: The pew forum on religion and public life, 2007. –1-17 p.
135) The non-statutory national framework for religious education has been prepared by the Qualifications and Curriculum Authority on behalf of the Secretary of State for Education and Skills, with the support of a steering group consisting of the faith and belief communities and professional organizations. – London: Qualifications and Curriculum Authority, 2004 – 51 p.
136) The national curriculum // https://www.gov.uk/national-curriculum/other-compulsory-subjects
137) Religious Instruction has no place in New Zealand public schools // http://religioninschools.co.nz/
138) Religious Education in NZ Primary Schools // https://religiouseducation.co.nz/
139) Vrindavan Institute for Higher Education // https://vihe.org/the_mission.html
140) Principles Guide Japan's Educational System // http://www.mext.go.jp/en/policy/education/overview/index.htm

141) Religious Education in Finland // https://www.suol.fi/index.php?option=com_content&view=article&id=71&Itemid=75

142) Von Freia Peters. Der Islam gehört nun offiziell zu Deutschland // https://www.welt.de/politik/deutschland/article117076904/Der-Islam-gehoert-nun-offiziell-zu-Deutschland.html 13.06.2013

143) Saskatchewan Act // https://www.solon.org/Constitutions/Canada/English/sa_1905.html 20.07.1905

144) Education Act // https://www.canlii.org/en/qc/laws/stat/rsq-c-i-13.3/latest/rsq-c-i-13.3.html#DIVISION_I_ESTABLISHMENT_OF_FRENCH_LANGUAGE_AND_ENGLISH_LANGUAGE_SCHOOL_BOARDS_274803 01.07.2019

145) The Member States of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, meeting in Paris at the twenty-eighth session of the General Conference. Declaration of Principles on Tolerance. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13175&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html 16.11.1995.

146) Гришина Е.А. Рефлексивная технология формирования иноязычной коммуникативной культуры студентов // Вестник Поволжской академии государственной службы. – 2010. − № 3 (24). – С. 118-124

147) «Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы» республикалық ислами діни бірлестігінің жарғысы // https://kazislam.kz/eislam-439/?lang=ru 14.04.2012

148) Кырлежев А. Постсекулярная концептуализация религии // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2012. - № 2. – С. 52-68.

149) Дивногорцева С.Ю. Становление и развитие православной педагогической культуры в России. – Москва: Издательство ПСТГУ, 2012. – 260 с.

150) Зеньковский В.В. Русская педагогика в XX веке. – Париж: Религиозно-педагогический кабинет при Православном богословском институте, 1960. – 222 с.

151) Шишков А. Некоторые аспекты десекуляризации в постсоветской России // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2012. − № 2. – С. 165-177.

152) Демидов Г.В. Религиозное образование в постсекулярном обществе // https://cyberleninka.ru/article/n/religioznoe-obrazovanie-v-postsekulyarnom-obschestve 10.03.15.

153) Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 3. Проблемы развития психики/Под ред. А. М. Матюшкина. — Москва: Педагогика, 1983. — 368 с.

154) Талызина Н.Ф. Педагогическая психология. – Москва: Академия,1998. – 288 с.

155) A Memorandum on Lifelong Learning // https://arhiv.acs.si/dokumenti/Memorandum_on_Lifelong_Learning.pdf 30.10.2000

156) Сейтахметова Н.Л., Смагулов М.Н. Концепция «инсан аль-камил» как модель совершенного человека и ее ценностная роль в образовательном процессе // Адам әлемі. – 2017. – Т. 71, № 1. – С. 105-113

157) Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін) Қазақ философиясының қалыптасуы: ежелгі түркілік дәуір / З.К. Шәукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014. – Т. 1. – 400 с.

158) Коянбаева Р. Идеал совершенного человека в философии аль-Фараби и суфизме // Әл-Фараби. – 2011. – № 2. – С. 30-38.

159) Nashabi, Islam and the Liberal Tradition. – Beirut: American University of Beirut, 1979. – 343 p.

160) Shalaby A. History Of Muslim Education. – Beirut: Dar al-Kashshaf, 1954. – 266 p.

161) Al-Ghazali. Kitab al Ilm. Translation with Notes By Nabih Amin Faris. - Kuala Lumpur: Dar Al Wahi Publications, 1974. – 293 p.

162) Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. – Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1961. – 634 с.

163) Аль Фараби. О разуме и науке. – Алматы: Наука , 1975. – 136 с.

164) Аль-Газали. Воскрешение наук о вере. Избранные главы. – Москва: Наука, 1980. – 367 с.

165) Chapra, Umer M. Ibn Khaldun's theory of development: Does it help explain the low performance of the present-day Muslim world? // The Journal of Socio-Economics. – 2008. – Volume 37, Issue 2. − pp. 836-863.

166) Sayed Muhammad Naquib al-Attas. Prolegomena to the metaphysics of Islam: an exposition of the fundamental elements of the worldview of Islam. – Kuala-Lumpur: International Institute of Islam Thought and Civilization, 2001 – 358 p.

167) Hoodbhoy P. Islam and Science: Religious Orthodoxy and the Battle for Rationality. – London: Zed Books, 1991. – 176 p.

168) История и философия науки: учебное пособие для студентов и аспирантов вузов/ Под ред. проф. Л.А. Никитич. – Москва: Юнита-Дана, 2008. − 335 с.

169) Ибн Араби // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / пред. науч.-ред. совета В. С. Стёпин. − 2-е изд., испр. и доп. − Москва: Мысль, 2010. − 2816 с.

170) Umm Al Qura University // https://www.moe.gov.sa/en/HigherEducation/governmenthighereducation/StateUniversities/Pages/UmmAlQuraUniversity.aspx 24.06.2019

171) Исламское образование в СНГ: Российский исламский институт // https://medinaschool.org/world/islamskoe-obrazovanie-v-sng-rossijskij-islamskij-institut 14.11. 2016

172) Медресе Мири Араб // http://islam.kz/ru/articles/istoriya-i-biografiya/medrese-miri-arab-1159/#gsc.tab=0

173) Al-Beroni University // https://academicinfluence.com/schools/4702295/Al-Beroni-University/

174) Al-Maktoum College of Higher Education // Review for Educational Oversight by the Quality Assurance Agency for Higher Education // https://dera.ioe.ac.uk/15380/1/RG988Al-Maktoum.pdf 05.2012

175) Durant W. On the Meaning of Life. – New York: Promethean Press, 2011. – 152 p.

176) Moorhead H.S. The Meaning of Life. – Chicago: Chicago Review Press, 1988. – 232 p.

177) Құран Кәрим. Мағыналар және түсіндірмелерінің /тәпсірінің/ аудармасы. – Алматы, 2013. – 776 б.

178) Цвейг С. Подвиг Магеллана. – Москва: Мысль, 1980. – 264 б.

179) Извеков А.И. Педагогические задачи высшей школы эпохи постмодерна // Серия "Symposium", Инновации и образование., Вып. 29 / Сборник материалов конференции. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С. 65-80

180) Хало П.В., Жилина К.С., Анализ эффективности базовых моделей образования на современном этапе развития общества // Альманах мировой науки. – 2016. − № 11-3 (14). – С. 9-15.

181) Самедов Э. О постмодерне в религии // http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1777&Itemid=52 05.02.2017

182) Derrida J. Faith and Knowledge: The Two Sources of Faith and Knowledge at the Limits of Reason Alone // Religion / ed. J. Derrida and G. Vattimo. – Stanford : Stanford University Press, 1998. – P. 1-78.

183) Caputo J. The Weakness of God: A Theology of the Event (Indiana Series in the Philosophy of Religion). – Indiana: Indiana University Press, 2006. – 376 p.

184) Vatttimo G. The End of Modernity: Nihilism and Hermeneutics in Postmodern Culture. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991. – 256 p.

185) Zizek S. Living in the End Times. – New York: Verso, 2011. – 520 p.

186) Simpson Ch. Religion, Metaphysics, and the Postmodern: William Desmond and John D. Caputo. – Indiana: Indiana University Press, 2009. – 232 p.

187) Козырев Ф.Н. Религия как дар. Педагогические статьи и доклады. – Москва: Свято-Филаретовский православно-христианский институт, 2014. – 408 с.

188) Нипков К.Э. Ян Коменский сегодня. – Москва: Глаголь, 1995. – 104 с.

189) Стёпин В. С. От философии науки — к философской антропологии // Познающее мышление и социальное действие / под ред. Н. И. Кузнецовой. − Москва, 2004. − 544 с.

190) Ислам в Казахстане // https://e-history.kz/ru/contents/view/485 08.08.2013

191) Исламский фактор в национальной безопасности Республики Казахстан // https://articlekz.com/article/8439. 2014

192) Мельвиль А. Ю., Ильин М. В., Мелешкина Е. Ю., Миронюк М. Г., Полунин Ю. А., Тимофеев И. Н. Опыт классификации стран // Полис. – 2006. – № 5. – С. 6-57

193) Кожамжарова М.Ж. Политико-правовой аспект решения религиозного вопроса в РК // https://e-history.kz/ru/contents/view/1210 . 05.09.2013

194) Косиченко А.Г. Сегодня религия стала важнейшим фактором общественной жизни нашей страны // https://www.zakon.kz/4446107-segodnja-religija-stala-vazhnejjshim.html

195) Leo P. Church, State, and Freedom. – Boston: Beacon Press, 1953. – 282 p.

196) Бессарабова И.С. Школа и религия в поликультурном образовании России и США // Фундаментальные исследования. – 2008. – № 8 – С. 68-70

197) Geiger R.L. The Ten Generations of American Higher Education // American Higher Education in the Twenty-First Century: social, political, and economic Challenges / Ed. by Altbach P.G., Berdahl R.O., Gumport P.J. – 2-d ed. – Baltimore, London: John Hopkins University Press, 2005. – 584 p.

198) Дмитриев Г.Д. Многокультурность как дидактический принцип // Педагогика. – 2000. − №10. – С.3-11.

199) Smagulov M.N., Dosmaganbetova A.A., Seitakhmetova N.L., Sartayeva R.S., Sagikyzy A. Institutionalization of Islamic education in the Kazakhstani secular society // European Journal of Science and Theology. – 2018. – Vol. 14 No. 2. – 65-75 p.

200) Әбдірәсілқызы А. Қазақстандағы діни білім жүйесі: тарихы, қазіргі жай-күйі және өзекті мәселелері // https://kazislam.kz/eislam-153/?lang=ru 03.10.2013

201) Қазақстан Республикасының конституциясы 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған. 2019.23.03. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029

202) Комментарий к Закону Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях». – Астана, 2012. – 154 с.

203) Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы заң. 11 қазан 2011 жылы қабылданған // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483

204) Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы заң. 8 тамыз 2002 жылы қабылданған // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000345

205) Досмаганбетова А.А. Актуальные проблемы модернизации Казахстана. Материалы Международной научной конференции, посвященной 80-летию академика НАН РК, доктора философских наук, профессора А.Н. Нысанбаева / Под общ.ред. С.Е. Нурмуратова. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2017 – С. 462-466.

206) Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда № 217А (III) қабылданған // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001

207) Заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу және филиалдар мен өкілдіктерді есептік тіркеу туралы заң. 17 сәуір 1995 жылы қабылданған // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002198_

208) Лицензиялау туралы заң. 11 қаңтар 2007 жылы қабылданған // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000214_

209) Жандосова Ш.М., Досмаганбетова А.А. Актуальные проблемы модернизации Казахстана = Қазақстан жаңғыруының өзекті мәселелері. Материалы Международной научной конференции, посвященной 80-летию академика НАН РК, доктора философских наук, профессора А.Н. Нысанбаева / Под общ.ред. С.Е. Нурмуратова. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2017 – 513 с.

210) Досмаганбетова А.А. философские и социо-гуманитарные проблемы бытия религии в современном обществе, посвященной памяти академика АСН, МАН ВШ, д.ф.н., профессора Шулембаева К.Ш. – Алматы: КазНПУ им. Абая. – 260 с.